

iktisat

dergisi AYLIK DERGİ

III. ULUSAL SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ TEBLİĞLERİ

21 - 23 EKİM 1992

İFMC

Ü İKTİSAT FAKÜLTESİ MEZUNLARI
CEMİYETİ
YAYIN ORGANIDIR

KENT SOSYOLOJİSİNDE YÖNTEM SORUNLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Rana ASLANOĞLU

KALICILAŞMA SÜRECİNDE İKİNCİ NEŞİL TÜRKİYELİ GÖÇMENLER

Filiz KARDAM

ENDÜSTRİ TOPLUMLARINDA SINIF İLİŞKİLERİ VE İŞÇİ SINIFI PROFİLİNE İLİŞKİN BAZI SAPTAMALAR

Tülin HOŞGEN

YÖNETİMDE KADINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Ömür Timurcanday ÖZMEN
Alev Ergenç KATRİNLİ
Zerrin Toprak KARAMAN

TOPLUMDAKİ TOPLUMSAL EYLEM VE TOPLUMSAL DÜZEN İKİLEMİ

Onal SAYIN

AVRUPA PARLAMENTOSU'NUN BÜTÇEYE İLİŞKİN YETKİLERİ

Murat T. YÖRÜNGE

ARALIK 333
1992
15.000,- TL

T Ü M İ H T İ Y A Ç L A R I N I Z İ Ç İ N

TOPRAKBANK A'DAN Z'YE BİREYSEL KREDİ VERİYOR.

Toprakbank hayatınızı kolaylaştırıyor.
Tüm ihtiyaçlarınız için A'dan Z'ye Bireysel
Kredileri uygun koşullarla hizmetinize
sunuyor.

KONUT KREDİSİ

İster kullanılmış ister yeni olsun,
hayalinizdeki konut için...

OTOMOBİL KREDİSİ

Yerli veya ithal istediğiniz marka sıfır Km.
otomobil için...

MESLEK KREDİSİ

Atılım yapmak, işini geliştirmek isteyen
serbest meslek erbabı için...

NAKİT KREDİ

Buzdolabından, fırına, tatil masraflarınıza
kadar tüm kişisel ihtiyaçlarınız için...

Toprakbank'a gelin kredi yetkilimizden
detaylı bilgi alın. En uygun koşullarla A'dan
Z'ye Bireysel Krediler sizleri bekliyor.

TOPRAKBANK

“Bugün ve Gelecekte”

Genel Müdürlük: Büyükdere Caddesi Nilüfer Han No: 103 80300 Gayrettepe/İstanbul Tel: 288 41 20 (15 Hat) Faks: 272 56 19 Teleks: 270 46 ttps tr

Beşiktaş Şubesi: Ortaahçe Caddesi No: 40 80690 Beşiktaş Tel: 259 69 10 - 259 20 47 (Direkt) Faks: 259 07 34

Göztepe Şubesi: İstasyon Caddesi No: 100 81060 Göztepe/İstanbul Tel: 386 19 70 (5 Hat), Faks: 386 07 68 Teleks: 29183 tpbk tr

Nisantasi Şubesi: Rumeli Caddesi No: 7 80220 Nisantasi/İstanbul Tel: 231 49 00 (5 Hat), Faks: 230 39 85

İktisat dergisi

AYLIK DERGI

Sayı : 333

Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları
Cemiyeti Yönetim Kurulu Başkanı
Ufuk URAS

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

NAİL SATLIGAN

Danışma Kurulu:

ASAF S. AKAT, ERDOĞAN ALKİN,
TOKTAMIŞ ATEŞ, NİHAT BATUR
AYHAN BİRMEK, NATİK BUDA,
KEMAL CİVELEK, NUSRET EKİN,
MEHMET EMANET, SEYFETTİN GÜRSEL,
AKIN İLKİN, GÜLTEN KAZGAN, SAİM KURUL,
EROL OKUYAN, ALP ORÇUN, TALAT ORHON,
İZZETTİN ÖNDER, ŞEREF ÖZGENCİL,
ORHAN SOFUOĞLU, ZAFER TUNCA,
OSMAN ULAGAY, YÜKSEL ÜLKEN

Yayın Kurulu:

PINAR ASOĞLU, BİNNAZ GÖKÇEK,
FİDAN ÖCAL, MUNİSE NAAK,
E. SEVGİ UÇAN

Reklam Sorumlusu: REMZİYE ÖZCAN

Kapak: MUSTAFA ÖZTÜRK

Yönetim Yeri:

Cumhuriyet Cad. No: 27/6
Taksim - İSTANBUL
Tel.: 250 50 34 - 250 16 42

Abone Koşulları:

Yıllık 150.000 TL. (Öğrenci: 100.000 TL.)
Yurt Dışı: Yıllık 250.000 TL.

Banka Hesap No:

AKBANK Talimhane Şb. (7097)
T. İŞ BANKASI Beyoğlu Şubesi (46783)

Basıldığı yer:

Gökhan Matbaacılık-Ciltçilik

Dergideki yazılar Cemiyet'i bağlamaz;
görüşler yazarlarına aittir.

İ.Ü. İKTİSAT FAKÜLTESİ
MEZUNLARI CEMİYETİ
YAYIN ORGANIDIR

İçindekiler

Reha ASLANOĞLU

Kent Sosyolojisinde Yöntem Sorunları
Üzerine Bir Değerlendirme 3

Dr. Filiz KARDAM

Kalıcılığa Sürecinde İkinci Nesil Türkiye'li
Göçmenler 11

Yrd. Doç. Dr. Tülin ÖNGEN (HOŞGÖR)

Endüstri Topluluklarında Sınıf İlişkileri ve
İşçi Sınıfı Profiline İlişkin Bazı Saptamalar 31

Doç. Dr. Ömür Timurcanday ÖZMEN

Doç. Dr. Ömür Timurcanday KATRİNLİ

Doç. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN

Yönetimde Kadını Etkileyen Faktörler 45

Prof. Dr. Onal SAYIN

Toplumdaki Toplumsal Eylem ve Toplumsal
Düzen İkilemi 51

Murat T. YÖRÜNGE

Avrupa Parlamentosu'nun
Bütçeye İlişkin Yetkileri 57

BAŞLARKEN

Türk Sosyal Bilimler Derneği 21-23 Ekim tarihleri arasında 3. Ulusal Sosyal Bilimler kongresi düzenledi. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti olarak bu kongreye sunulan ve tartışılan yüzü aşkın tebliği olanaklar ölçüsünde yayınlamayı düşünmekteyiz. Amacımız bu sayıdan itibaren sosyal bilimler alanında sunulan ancak çok fazla tartışılmayan konuları "İktisat" okuyucusunun dikkatine sunmaktır. Bize ulaşan tebliğleri diğer yazılardan ayırdedilmesi için sadece "S.B.K. sunulmuştur" ibaresi ile yayınlıyoruz. Yayın konusunda bizleri destekleyen Türk Sosyal Bilimler Derneği'ne yakın ilgilerinden ötürü teşekkürlerimizi sunarız...

İFMC
Yönetim Kurulu

KENT SOSYOLOJİSİNDE YÖNTEM SORUNLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Yrd. Doç. Dr. Rana ASLANOĞLU
Uludağ Üniversitesi
İ.İ.B.F.
Kamu Yönetimi

GİRİŞ

Sosyolojinin birçok alanı belirli bir derecede kuramsal ve yöntemsel çoğulculuğa sahiptir. Kent sosyolojisi de bunun dışında kalmamıştır; Marksist, neo-Marksist, Weberci, neo-Weberci gibi sosyal bilimlerdeki farklı kuramsal çerçevelerin yansımalarını bulmak mümkündür. Burada şaşırtıcı olan kent sosyolojisindeki çeşitli yaklaşımların Marks ve Weber'in kente ilişkin görüşlerinden doğrudan etkilenmelerinin azlığıdır. ¹ Kent sosyolojisi, bir disiplin olarak kenti analiz eden ilk kent sosyologları olan ekolojistlerin çalışmaları üzerinde temellenmiştir. Bu sürecin gelişiminin sorgulanması kent çalışmalarının sosyal bilimlerde ele alınışındaki yöntemsel farklılığın altını çizmesi bakımından önemlidir. Kent, Marks ve Weber'in çalışmalarında feodalizmden kapitalizme geçişte tarihsel olarak özgün bir role sahiptir. ancak kent kapitalist toplumların analizinde gerekli olduğu ölçüde ele alınmıştır. Diğer bir deyişle başlı başına analiz nesnesi olarak görülmemiş, kapitalizmin gelişimiyle ilgili olduğu ölçüde değerlendirilmiştir. Kentsel ekolojistler ise ilk kez tanımlı bir kentsel mekan ile sosyal süreçler arasındaki ilişkiyi araştırmış, kent mekanının sosyal yapıyı etkilemesini sorgulamışlardır. Bu iki yöntemsel ele alış farklılığı, yazı içinde cevabı aranacak soruların da dayanak noktasını oluşturmaktadır: i) Kentin kendisinin bir analiz nesnesi oluşu ile, bir başka toplumsal olguyu açıklamak için kullanılması ii) Mekan ve sosyal süreçler arasındaki ilişki.

Bu soruların cevaplarının aranacağı kuramsal çerçeveleri; Marks ve Weber'in kent analizleri, kentsel ekolojistlerin kuramsal çalışmaları ve kentleri kapital birikim sürecine oturtan yaklaşımlar oluşturmaktadır. Yazı içinde üzerinde durulacak bir diğer boyut ise zaman dizinsel olarak ele alınan kuramsal çerçevede; kapital birikim sürecine oturtulan yaklaşımlarla birlikte ayırddilmeye başlanan kent sosyolojisinde paradigma değişimi ve özellikleridir. Söz konusu değişim içinde mekan ve sosyal süreçler arasındaki ilişkilerin tartışılması önem kazanmaktadır.²

I. MARKS ve WEBER'DE KAPİTALİZM ve KENT SORUNSALI

Toplum bilimlerinden kent olgusunun gündeme gelmesi, kapitalizmin gelişiminin sosyal, ekonomik, politik sonuçlarını farklı kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde analiz eden Marks, Weber çalışmalarıyla mümkün olmuştur. İki toplum bilimci de kentin kapitalizmin gelişiminde tarihsel olarak özgün bir rol oynadığı düşüncesinde birleşmektedir. Kentlerin hızlı büyümesi o dönemdeki sosyal değişimler arasında en önemlilerindendir. Bu aynı zamanda bir kent sorunsalını da gündeme getir-

* III. S.B.K.'ya sunulmuştur.

miştir. Sözü edilen kent, nüfusu hızla artan, alt yapısı gelişmemiş, işçilerin yaşadığı sefalet mahallelerinin yaygın olduğu bir yapıya sahipti. Marks ve Weber söz konusu değişikliklerin farkındaydılar. Ancak ikisi de yalnızca kenti ele alan bir kuramsal çerçeve geliştirmemiştir. Kapitalist toplumda kent sorunsalının, tüm toplumsal ilişkileri oluşturan faktörler bağlamında irdelenmesi gerektiği görüşünü paylaşmaktadırlar. Marks ve Weber kenti, Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme dönüşümün analiz nesnesi olarak görmüşlerdir. Weber, feodalizmin siyasi ve ekonomik ilişkileri yokolup yerini ussalık, kapitalist girişim ve vatandaşlık hakları alırken kentlere önemli roller düştüğünü belirtmektedir. Marks ise Engels ile beraber kır-kent arasındaki ayrımı feodal üretim ilişkilerinden kapitalist üretim ilişkilerine geçiş ile paralellik içinde açıklamaktadır³. Gerek Marks'ın gerek Weber'in analizlerinde kent, kapitalist toplumda yaratılan temel sosyal süreçlerin etkileşim alanı olarak görülmektedir. Başka bir deyişle kent sebep olarak değil, kimi toplumsal gelişmelerin yer aldığı alan olarak değerlendirilir. Dolayısıyla kent toplumsal yapı içinde oluşan değişikliği açıklamak için bir analiz nesnesi olarak ele alınmaktadır.

Marks ve Weber kuramlarına, kent çerçevesinde genel bir bakış, söz konusu değişimleri doğrulayan niteliktedir. Marks'ın analizlerinde kır-kent ayrımı işbölümüne dayanmaktadır⁴. Ortaçağ kadar insan topluluklarının tarihi kırsal kesimin tarihidir. Feodal yapı da ise kır-kent ayrımı ilk kez gündeme gelmiştir. Marks, Ortaçağ'da tüccarların kurdukları ticari bağlantılar ile kentlerin kırdan farklılaşmalarının gündeme geldiğini belirtir. Bu dönemde kurulan kentlerin birbirleriyle ilişkisi, sermaye birikimi etkisiyle kentlerde görülen iş bölümü farklılaşmasını desteklemiş ve yeni endüstrilerin doğuşunu uyarmıştır. Kentler arasındaki ilişki, üretim ve ticaret arasındaki ayrım, sanayi kentleri arasında yeni bir üretim farklılaşması yaratmıştır. Bunun sonucu ise kentlerin farklı sanayi türlerinin ortaya çıktığı yerler olmasıdır. Ne varki sanayi sermayesinin gelişimi bazı kentlerde mevcut üretim ilişkileri tarafından engellenmiştir. Marks bu olguyu Lonca sisteminin manüfaktüre girişi sınırlaması ve işgücü hareketliliğini engellemesi ile açıklamaktadır⁵. Dolayısıyla sanayi kentleri, loncaların etkili olduğu yerleşmelerin uzağında ve enerji kaynağına yakın yerlerde kurulmuştur. Loncaların etkili olduğu eski yerleşmelerin dışında sanayi kentlerinin gelişmesi, kentsel mekanın toplumsal ilişkilerde etkili olduğu vurgusunu arttırmaktadır. Yeni gelişen sanayi kentleri feodalizmin aşılp, kapitalizme geçişin nedeni olmasalar da bunun nasıl oluştuğunun biçimsel ifadesidir.

Weber'in analizlerinde ise kentin yeri sorgulandığında, sosyolojik genellemelere varırken kullandığı "ideal tip" kavramıyla karşılaşılır⁶. Kent, tarihte belirli bir süreçte - feodalizmden kapitalizme geçiş de neden etkili olduğunun sorgulanması a-

macıyla ideal tip olarak ele alınmıştır⁷. Weber kenti kavramlaştırırken ekonomik ve siyasi örgütlenme üzerinde durmuştur. Weber, "iktisadi olarak tanılandığında kent içinde yaşayanların tarımdan çok ticaretle uğraştığı yerdir..." demektedir⁸. Siyasi değişken ise, kentlerin görece özerkliği olarak Weber'in tanımında ön plana çıkmaktadır. Bu iki boyut - iktisadi ve siyasi - bir araya gelerek Weber'in ideal kentini oluşturmaktadır. Weber'e göre, "Bir yerleşme kent statüsüne sahip olabilmek için, ticari ilişkilerin egemenliğinde; şu özelliklerle donatılmalıdır: Savunma amaçlı bir kale, pazar yeri, görece özerkliğe haiz kent yasalarını uygulayan mahkeme ve kentde yaşayan kentlilerin seçtiği yöneticiler"⁹. Söz konusu kent feodalizmden kapitalizme geçişte, ussallığın, vatandaşlık haklarının, kapitalist girişimcinin geliştiği mekan olarak önemlidir. Weber'e göre loncalar kentin iş alanlarıyla giderek daha az ilgilenmeye ve siyasikontrol ile uğraşmaya başladılar. dolayısıyla vatandaşlık hakları lonca örgütlenmeleri üzerinde temellendi. Sonuç olarak Weber analizinde kentin önemi kurumsal bir meşruluk kaynağı olarak kapitalist girişimciyle ve vatandaşlık haklarının doğuşunda kaynaklık etmesi ile belirlenmiştir.

Gerek Marks gerek Weber için kent kendisi bir analiz nesnesi olarak ele alınmamış, bir çok kez vurgulandığı gibi feodalizmden kapitalizme geçişte oynadığı rol üzerinde durulmuştur.

Yazının bundan sonraki bölümünde ise ilk kent sosyologları olarak tanımlanan kentsel ekolojistlerin geliştirdiği kuramsal çerçeve, kentin kendisinin bir analiz nesnesi olarak değerlendirilmesi ve mekan ile sosyal süreçler arasındaki ilişki açısından genel hatlarıyla irdelenme yoluna gidilecektir.

II. İLK KENT SOSYOLOGLARI EKOLOJİSTLERİ

Kent analizine ilişkin oluşturulan kuramsal çerçevenin ilki ABD'de Chicago okulu tarafından geliştirilmiştir. R. Park'ın oluşturduğu "kentsel ekoloji" disiplini içinde temellenen kuramsal yapı, Burgess ve Mc. Kenzie katkılarıyla büyüme süreçlerinin analiz edildiği bir kentsel kuram haline dönüşmüş; L. Wirth kentli yaşam biçimine ilişkin çalışmalarıyla çerçeveyi tamamlamıştır¹⁰. Ekolojistlerin sistematik bir kent kuramı geliştirmelerinin görülen çerçevesi Chicago kentinin bir laboratuvar gibi incelenmesine dayanmaktadır. Chicago kentleşmenin tüm boyutlarıyla incelenilebileceği, hızlı büyüme, yayılma, nüfus yoğunlaşması, nüfusun heterojenliği gibi özelliklere sahiptir. Ekolojistler sanayi kentinin mekansal desenini veri olarak ele almışlardır. Söz konusu mekansal düzenlemeyi ortaya çıkartan mekanizmaların sistemli analizini amaçlamaktadırlar. Bu amaçla geliştirdikleri kentsel ekoloji disiplini, nüfus topluluklarının çevreye uyum sürecini tanımlamakta, nüfus ve çevre arasın-

daki ilişkiyi sorgulamaktadır ¹¹.

Ekolojistlerin kuramsal çerçevelerini geliştirirken cevap aradıkları temel soru, nüfusun çevreye nasıl uyum sağladığıdır. Bu soruya cevap vermek için geliştirdikleri kuramsal mekanizmaları ise mekan ve sosyal süreçler arasındaki ilişkilere açıklık getirebilecek niteliktedir. Sosyal süreçlerin mekana oturtulması ekolojistlerde kentsel büyümeyi ve gelişmeyi açıklayan mekanizmalarda görülür. Söz konusu mekanizmalar Darwin'den alınarak insan topluluklarına uyarlanmıştır¹². Bunlardan ilki olan rekabet ilişkileri ile insan topluluklarında denge sağlanmaktadır. Bireyler arasındaki rekabet, yarışmacı işbirliğine yol açmakta, bunun sonucunda işlevsel ve mekansal farklılaşma ortaya çıkmaktadır. Ekolojistlere göre belirli bir alanda nüfus artışı, ulaşım ve iletişim ağlarının gelişimi ile birlikte mekansal ihtisaslaşmayla sonuçlanır. Rekabet olgusu farklı iktisadi grupları kentte farklı yerlere yerleştirmede etkili olmaktadır.

Ekolojik kuramda kentlerin gelişimi ve büyümesinde etkili olan diğer mekanizma ise, yine Darwin'den alınan hakimiyet kavramlarıyla açıklanmaktadır. İnsan yerleşmelerinde ticaret ve sanayi faaliyetleri hakim durumdadır. Ekolojik kurama göre kent merkezi, kendilerine stratejik yer arayan sanayi ve ticaret kuruluşlarının mekanın stratejik bir noktasında toplanmasıyla oluşmaktadır.

Ekolojik kuramda mekan ve sosyal süreçler arasındaki ilişkiyi ifade eden bir diğer örnek de ortak merkezli daireler kuramında kentsel büyümeyi açıklayan ardıllık sürecinde gözlenir. Burgess'in geliştirdiği ortak merkezli daireler ile tanımlanan kentte büyüme bir halkanın genişleyerek diğerini içine alması ile gerçekleşir. Bu mekansal süreç aynı zamanda sosyal sürece denk düşmektedir. İnsan toplulukları yer değiştirmekte, konut ve iş mekanı kullanımlarında farklılıklar olmaktadır. Ekolojistlere göre söz konusu ardıllık süreci sonunda, kent merkezinin yakınında geçiş bölgesini oluşturan halkada; merkezin istilasıyla bozulma ve çevre kalitesinde düşüş gözlenir. Burası düşük gelir gruplarının yaşadığı, suç oranlarının arttığı bir mekan haline gelmiştir. Mekansal hareketlilik, sosyal anlamda bozukluğun nedeni olmuştur ¹³. Görüldüğü gibi ekolojistlerin kenti tanımlamaya yönelik bütün çalışmaları, sosyal süreçlerin mekansal kategorilere oturtulma çabası vardır. Ekolojik kuram doğrudan kenti analiz eden ilk kuramsal çerçeveyi oluşturur. Toplumsal yapıda ortaya çıkan değişikliklerin yarattığı sorunları saptama ve cevap getirebilme çabası, sosyal bilimlerde farklı kuramların varolmasını etkileyen unsurlardan biridir. Konuya böyle baktığında, ABD'de makro toplum-bilim geleneğinin toplumsal kuruluşların etkileşiminde yaşanmayıp kıta Avrupası ile ilişkilerde sınırlı kaldığı bir ortamda; büyüküğü, nüfus artışı, sosyal sorunları ile sanayi kentinin kuramsal anlamda saptanması ve kentsel büyüme mekaniz-

malarının kenti kendi değişkenleriyle ele alan bir kuramsal çerçevede açıklanması olağan görünmektedir. Doğrudan kentin analiz edilmesi ve sosyal olaylara kentin fiziki gerçekliğinde yer arama çabaları Sjöbergin sanayileşmenin girmedığı toplumlarda kentlerin yapısal niteliklerini belirlemek için geliştirdiği kuramsal çerçeveye kadar kesintisiz olarak sürmüştür. Sjöberg'in yazı içinde anılmasının nedeni, mekan-sosyal süreçler arasındaki ilişkide kente, sosyal süreçlerin toplumsal kuruluşların gelişimi ile bağlantılı olduğu bir çerçevede bakmasıdır ¹⁴. Sjöberg, sanayi öncesi, geçiş dönemi ve sanayi toplumu kentlerini ait olduğu toplumsal yapıyla ilişkili olarak irdelemektedir.

Yazının bundan sonraki bölümünü kapital birikim süreçleri çerçevesinde kenti analiz eden yaklaşımların;

i) Kentin kendisinin bir analiz nesnesi oluşu ile, bir başka toplumsal olguyu açıklamak için kullanılması

ii) Mekan-sosyal süreçler arasındaki ilişkinin sorgulandığı bir çerçevede tartışılması oluşturmaktadır.

III. KENT SOSYOLOJİSİNDE PARADİGMA ARAYIŞLARI ve KAPİTAL BİRİKİM SÜREÇLERİ ÇERÇEVESİNDE KENTİ ANALİZ EDEN YAKLAŞIMLAR

Kent sosyolojisinde; kapital birikim süreçlerine göre kenti analiz eden yaklaşımlar 1970'lerde gündeme gelmiştir. Bu gelişmelerin nedeni olarak sermayenin uluslararası niteliğinin ön plana çıkması ve 1970'ler ekonomik krizi ile ortaya çıkan sermayenin yeniden yapılanma gereği gösterilmektedir ¹⁵. Söz konusu yaklaşımlarda metropoliten yerleşme merkezleri uluslararası sermaye tarafından denetlenen ülke sistemlerinin açılış noktaları olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşımlar az gelişmiş ülkelerin gelişme sürecini gelişmiş ülkelere bağımlılıkları çerçevesinde açıklayan bağımlılık kuramının bir uzantısı niteliğindedir ¹⁶. Kapital birikim biçimleriyle kentin ilişkisini ele alan yaklaşımların, kentleşme sürecinin evrimsel yönüne ışık tutabildiği gibi, dünya ekonomik sisteminde merkez-çevre farklılıklarının da çözülmesine de olanak vermesi gerektiği belirtilmektedir ¹⁷.

Kapital birikim süreçleri çerçevesinde kenti ele alan yaklaşımların mekan ile ilişkilendirilmesi gündeme geldiğinde ikiye ayrıldıkları görülmektedir. Bunlardan Castells'in yaklaşımında, mekan ile sosyal süreçler arasındaki ilişki birebir hale getirilerek mekansal birim-sosyal birimi tanımlaması yapılmaktadır ¹⁸. Bu arada Castells, kenti tanımlarken kollektif tüketim kavramına başvurmuştur. Castells'in kuramsal yaklaşımında kent tekrar kendisi bir analiz nesnesi haline gelmiş ancak bu kez kapital birikim süreçleriyle tanımlı bir çerçeveye oturtulmuştur. Lefebvre ve Harvey de ise kentin önemi, kapitalizmin krizlerine getirdiği çözümlerle

sınırlıdır. Lefebvre ve Harvey'de mekan kavramı kullanılmakta, ve mekan kapitalizm içinde sermaye birikimini ilgilendirdiği ölçüde ele alınmaktadır.

Yazıda öncelikle Castells'in kent yapısını ve değişimini sorguladığı kuramsal çerçevesi irdelenecektir.

Althusser'in kuramsal yaklaşımından hareketle ekonomik-siyasal ve ideolojik olmak üzere üç düzlemde oluşturduğu kentsel sistemde Castells kentsel mekanı belirlemek için şöyle bir yaklaşım içindedir: Kentsel mekanı ekonomik-siyasal ideolojik düzlemde, ekonominin belirleyiciliği oluşturmaktadır. Ancak gelişmiş kapitalist ülkelerde kentler üretimin mekanı olmaktan çıkmıştır. Çünkü üretim süreci bölgesel ve ülkesel ölçekte gerçekleşmektedir. Üretim sürecindeki farklı aşamalar farklı merkezlerde gerçekleşebileceği ve bunların dağıtımı da merkezler arası yapılacağından, kentsel mekan dağıtım işlevi ile de açıklanamaz.

Castells'e göre kentsel sistemin temel işlevi tüketim sürecidir. Tüketim, kent tanımlarında anahtar faktör olarak değerlendirilmektedir. Tüketim, emeğin yeniden üretimi için gereklidir. Kentler emeğin yeniden üretimi için gerekli olan kolektif tüketimin elde edildiği mekanlardır ¹⁹. Görüldüğü gibi Castells'in analizlerinde kolektif tüketim ile denklik içinde tanımlanan bir kentsel mekan yer almaktadır.

Gerek kentsel mekanı tanımlaması gerekse kentlerin iç değişim süreçleriyle ilgilenmesi açısından, kapital birikim süreçleriyle kentin analiz edildiği çerçevede diğerlerinden (Lefebvre, Harvey) farklılaşan Castells'de mekan ve sosyal süreçler arasındaki ilişki, kentsel değişmeyi açıkladığı mekanizmalarda gözlemlenir. Castells kentsel değişmeyi sosyo-mekansal mekanizmalarla açıklama yoluna gitmektedir. Bunlar sırasıyla, metropolitenleşme ve alt kentleşme süreçleridir (20). Metropolitenleşme; nüfus ve kentsel sermayenin mekanda yoğunlaşmasıdır. Söz konusu yoğunlaşma, üretim araçları, işgücü, tüketim ve kurumsallaşmanın bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Altkentleşme süreci ise; sanayi birimlerinin ve iş alanlarının merkezden uzaklaşmasıyla orta sınıftan ve kalifiye işçilerin hareketliliği ile gerçekleşmiştir. Bu durum %90'ı kamu harcamalarıyla yapılan otoyol inşaları ile desteklenmiştir. Ayrıca federal konut politikaları özellikle Castells'in analiz ettiği ABD kentleşmesinde 1950'lerden sonra etkili olmuştur. Vergi indirimleri ve borçlanmalar alt kentlerde gerek konut inşaatını gerekse konut sahibi olmayı kolaylaştırmıştır. Öte yandan bu mekansal hareketliliğin sosyal sonuçlarını da Castells'de bulmak mümkündür. Altkentleşme sürecinde kent merkezinde terk edilen konutlar küçük birimlere ayrılmıştır. Söz konusu konutlar alt gelir grupları ve zenciler tarafından işgal edilmiştir. Bunun sonucunda ise evler giderek köhneleşmiş ve kent merkezinde yoksulluk başlamıştır. Castells söz konusu alanlarda suç o-

ranlarının yüksek olduğunu belirtmekte ve kentsel kriz alanları olarak tanımlamaktadır. Kent merkezinden çevreye doğru olan altkentleşme sürecinin diğer boyutunu ise altkentlerde ortaya çıkan sosyo-mekansal yapı oluşturmaktadır. Alt kentlerde konut sahibi olmak genellikle kredi mekanizmalarıyla mümkün olabilmektedir. Bu ise beraberinde sürekli bir işin varlığını getirmektedir. Bunun sonucunda alt kentlerde hakim olan değerler; bireysel-konformizm sosyal bütünleşme ve bireysel tüketimin maksimizasyonudur ²¹. Castells kuramsal yaklaşımı içinde, yerel yönetimler tarafından söz konusu süreçlere müdahaleler yapılmadıkça, kentsel gündelik yaşamın sürekli olarak yendine üretilceğini belirtmektedir. Yerel yönetimlerin kentsel yatırımların iç kent alanlarına yönlendirilmesi için etkin rol oynamaları gerekmektedir.

Castells'in ket sosyolojisinde yöntem arayışlarında mekan ve sosyal süreçler arasındaki ilişki önemli sorulardan birini oluşturmaktadır ²². Castells, kent tarihin ürünüdür, toplumsal yapının yansımasıdır, şeklindeki akılcı önermelere kimse'nin karşı çıkamayacağını söyleyerek, aslolan kent koşullarında sosyal süreçler ve mekan arasındaki ilişkidir demektedir. Sorgulamasını sürdüren Castells, "kent mekanı sosyal eylemin yer aldığı boş sayfa mıdır," diyerek diyalektik bir ilişki aramaktadır ²³. Castells, bir kuramsal çatı içinde sosyal birim ve mekansal birim arasında ilişki olduğu sonucuna varmaktadır. Daha sonraki bir çalışmasında ise; mekan ve sosyal süreçler arasındaki ilişkinin varlığını ön kabul olarak almakta ancak ikisi arasındaki ilişkilerin irdelenmesi gerektiğini belirtmektedir ²⁴. Toplumsal yapı ve mekan arasındaki ilişkilerin basit bir "yansıma" ilişkisi olmadığını söyleyerek, mekan ve sosyal örgütlenme arasındaki ilişkilerin kuramsal ve kavramsal bağlamda süreç içinde analizinin zorunluluğu üzerinde durmaktadır. Castells'in mekan ve sosyal süreçler arasındaki ilişkilerin derinlemesine analiz edilmesine duyduğu gereklilik, çalışmalarında bu konuyu sürekli gündemde tutmasıyla sonuçlanmıştır. Castells, mekan ve sosyal süreçler arasındaki ilişkiyi, kapital birikim süreçlerine oturtulması gerektiğini söyleyerek, kent sosyolojisi yazınında bilinen Dunkerque'de çelik endüstrisinin gelişimiyle ortaya çıkan kentsel sorunları yerel yönetimin çözme yöntemlerini tartışmaktadır. Dolayısıyla kapital birikim biçimlerine göre kenti analiz eden çerçevelerin çözüm önerisi geliştiren boyutunu sergilemektedir.

Castells'in kenti spesifik bir analiz nesnesi olarak kolektif tüketim kavramıyla tanımlaması ve sosyal süreç-mekansal süreç arasındaki ilişkilerin irdelenmesinden sonra, Lefebvre ve Harvey'in geliştirdiği kuramsal çerçeveler üzerinde durulacaktır. Söz konusu kuramsal çerçevelerde kent başlı başına bir analiz nesnesi olarak alınmamakta, kapital birikim süreçlerini ilgilendirdiği ölçüde değerlendirilmektedir. Bunun sonucunda ise kent mekanı ve sosyal süreçler arasında bire bir ilişki

kurulma zorunluluğu ortadan kalkmaktadır. Yazı içinde önce Lefebvre daha sonra ise Harvey'in kuramsal çalışmaları üzerinde durulacaktır.

Lefebvre'nin analizlerinde mekan başlı başına önem taşımaktadır. Burada dikkat çekici olan kent sosyolojisi yazınında ilk kez kentsel mekan dışında salt mekan sözcüğünün kullanılmasıdır ²⁶. Lefebvre'ye göre mekanın kapitalist toplumda nasıl üretildiğinin ve bu üretim sürecinde ortaya çıkan çelişkilerin analizi gereklidir. Lefebvre, Marks'ın tanımladığı kapitalist üretim ilişkileri ve üretim güçleri arasındaki çelişkinin kentsel mekanda farklı bir boyuta ulaştığını ifade etmektedir. Bu ifadesini sermayenin mekana farklı bir işlevsellik kazandırdığını açıklayarak güçlendirir. Kapitalist gelişme içinde, sermaye mekanı bir meta haline getirmiştir. Lefebvre, mekanın edilgen, coğrafi bir alan olmaktan çıkıp işlevsellik kazandığını belirtmektedir. Lefebvre'ye göre; kapitalizmin, malların mekansal yerleşmede üretildiği aşamadan, mekanın kendisinin kıt bir kaynak olarak üretildiği bir sisteme dönüşmüştür. Bu sistem içinde mekan; su gibi kıt bir kaynaktır ²⁷. Kapitalizmin bu yeni döneminde imalat sanayi, inşaat ve altyapı faaliyetlerine yönelik endüstrilerle yer değiştirmiştir. Böylece, mekanın kapitalist üretimi, artık değer yaratımı ve kar elde ediminde etkili olmuştur. Sanayiden, kent kaynaklı modern kapitalist üretime dönüşüm Lefebvre'in tanımlamalarında, "kentsel devrim" olarak ifade edilmektedir. Lefebvre'nin kentsel devrim kavramı kentin fiziksel mekanıyla sınırlı olmayıp, genel anlamda bir kentli yaşam biçimini içermektedir. Kent Lefebvre'ye göre birbiriyle ilişkili üç kavramla tanımlanmaktadır; mekan-günlük hayat ve kapitalist, sosyal ilişkilerin yeniden üretimi. Bu anlamda kent, üretim ilişkilerinin insanların günlük hayat deneyimlerinde yeniden üretildiği bir global mekansal bağlam olarak ifade edilmektedir. Kapitalist sosyal ilişkiler, mekanın günlük kullanımı içinde yeniden üretilmektedir. Lefebvre'ye göre kentsel devrim sermayenin krizlerine çözüm getirmekle birlikte bir dizi yeni sorunu tartışma gündemine sokmuştur. Buna göre mekanın sermaye döngülerine sokulmasıyla kentsel nüfus mekanda dağılmakta ve merkezden uzaklaşmaktadır. Bu süreç şöyle gelişmektedir: Kent merkezi gelişme aşamasında mal, sermaye, bilgi vb. elemanları önce kendine çekmekte, doyum noktasına ulaştıktan sonra ise uzaklaştırmaktadır. Ancak sorun bu noktadan sonra başlamaktadır. Mekanda yaygınlaşma sonucu, sadece iktisadi ve idari fonksiyonların merkezde kalması, diğer kentsel fonksiyonların ise çevreye dağılması sosyal ilişkilerin yeniden üretimi açısından kaotik bir ortam yaratmaktadır. Lefebvre'ye göre mekanda yaygınlaşmadan sonra ortaya çıkan kriz, kapitalizmin sürekliliğinin bağlı olduğu sosyal ilişkilerin yeniden üretimini sınırlandırmaktadır. Lefebvre kentsel mekanda dağılımın, kapitalist kontrolün sağlanması açısından güçlükler doğurduğunu söylemektedir ²⁸. Yazının temel

analiz soruları açısından tartışıldığında Lefebvre'nin bir kentsel mekan tanımlamadığı, tersine kırsal yerleşim birimlerinin yok olduğu bütünüyle kentleşmiş bir mekandan söz ettiği görülmektedir. Lefebvre'nin kuramsal yaklaşımı içinde kent yoktur ancak kırdan uzaklaşmış, global, kentsel ilişkilerin, kentli yaşam biçiminin egemen olduğu bir mekan vardır. Söz konusu mekan kapitalist üretim ilişkilerinde yeniden üretilmektedir. Mekan kapitalist meta niteliği kazanmıştır. Mekan kavramını kentsel ve kırsal mekan dışında global olarak ifade etmesi, sosyal süreçler ve mekan arasındaki ilişkiyi sorgulayan toplumbilimcilerin tartışma gündeminde Lefebvre'nin analizlerini canlı tutmuştur.

Lefebvre'nin kuramsal çerçevesi içinde yer alan idari ve ekonomik fonksiyonların toplandığı merkezler ve çevrelerinde bunların kontrolündeki yerleşme düzenleri Lefebvre'nin bağımlılık kuramı ile olan ilişkisini hatırlatır niteliktedir.

Harvey'in kuramsal çerçevesinde de kentsel mekanın önemi kapitalist üretim ilişkilerini açıklamasıyla tanımlıdır. Ancak Harvey analizlerini Lefebvre'den bir adım ileri götürmüştür. Belirttiği gibi, Lefebvre önce kentsel devrimi kapitalizmin krizlerine çözüm olarak görmüş, ancak merkezde yoğunlaşma aşamasından sonra çevrede görülen yaygınlaşmanın, kapitalist kontrolü sağlamada güçlüğüne yol açması ve kapitalist yaşamının yeniden üretiminin zorlaştırması açısından yeni bir krize gebe olduğunu söylemiştir. Harvey ise kentleşmenin öneminin sanayi sermayesinin ürünlerine olan talebi arttırmasından kaynaklandığını belirtmektedir ²⁹. Harvey kapitalizmin doğası gereği artık değer üretiminde krize girdiğini ifade etmektedir. Harvey'de Marks'ın kapitaldeki açıklamalarına dayanarak artık değer elde etmek için çalışma şatellerini uzatmak ya da üretim araçlarına yatırım yapmak gereği vurgulanmıştır. Ancak bu da aşırı birikime yol açarak, kâr oranlarında düşüş ile sonuçlanmaktadır. Harvey buna çözüm olarak sermayenin ikincil döngülerinin işletilmesini önermektedir. Sermayenin ikincil döngülerine yapılan yatırımlar, inşa edilmiş çevreye diğer bir deyişle kentsel alana yapılan yatırımlardır. Fabrikalara, bürolara, konuta yapılan yatırımlar üretim ve tüketim için fiziksel çevre yaratılması açısından önemlidir. Sermayenin üçüncü döngülerine yapılan yatırım ise bilim ve teknoloji alanında ve işgücünün yeniden üretimine yönelik sosyal harcama yatırımlarıdır ³⁰.

Harvey kentsel süreç olarak, maddi altyapının üretim-dolaşım-tüketim için yeniden yaratımını ifade etmektedir. Harvey'de kentsel sürecin, sermaye birikim süreçleri ve sermayenin birincil ve ikincil döngüleri açısından anlatımı, ABD'de 1950'lerde yaşanan alt kentleşme ile açıklanabilir. 1945'lerde ABD'de II. Dünya Savaşı sonrasında artan üretken kapasitesinin nasıl istihdam edileceği sorunsalı ile karşılaşmıştır. Marshall yardımı ile Avrupa'ya yollanması, savunma sanayine yatırımlar

ması gibi çeşitli çözümler önerilmiştir. Ancak asıl önemli strateji altkentleşmenin teşvik edilmesidir. İnşaat endüstrisine ve konut sahiplerine çeşitli kredi kolaylıkları sağlanmış, vergi oranları düşürülmüştür. Böylece sermayenin ikincil döngüleri harekete geçirilmiştir. Bu da aşırı birikimden kaynaklanan krizi engellemiştir. İnşaat endüstrisindeki bu gelişme, otomobil endüstrisinde ivme yaratmıştır. Ayrıca olayın siyasi boyutunu değerlendiren Harvey, dengeli bir toplum yapısının da sağlandığını belirtmektedir. Bunun nedeni borçlanmış, sürekli mesleği olan, güzel konutlarda yaşayan kentlilerdir. Ne varki daha önce de belirtildiği gibi Harvey bu noktada Lefebvre'ninkinden bir adım daha atarak, sermayenin ikincil döngülerine olan yatırımın, çelişkileri gerçekte çözmeyp bir başka döneme ertelediğini belirtmektedir. Harvey'in çözüm önerilerini ise sanayi ve teknoloji alanında sermayenin üçüncül döngülerine yapılan yatırımlar oluşturmaktadır.

Sermayenin üçüncül döngüleri dediğimiz bilim ve teknolojiye olan yatırımı kentsel krizlerde nasıl etkili olacağının tartışılması açısından bakıldığında, Lefebvre'de merkezin belirli bir doygunluk aşamasından sonra yaygınlaşıp, mekanda merkez ve ona bağlı yerleşmelerden oluşan bir mekansal desen yaratılmasıyla ifade ettiği kapitalist kontrolün gerçekleştirilmeme ve sosyal hayatın kapitalist örgütlenmeyi sağlayacak şekilde yeniden üretilmeme sorunsalı, Harvey'in tanımladığı sermayenin üçüncül döngüleriyle çözülebilir görünmektedir. İletişim teknolojisi ve bilgisayarlarla yapılan yatırımlar, mekansal desen yaygınlaştırmada kontrolü mümkün kılan bir teknolojik çevrim yaratmıştır.

Lefebvre ve Harvey yaklaşımları, kentin kendisinin bir analiz nesnesi olması ve mekansal sosyal süreçler arasındaki ilişki açısından değerlendirildiğinde, spesifik bir kent nesnesi olmadığı ve kapital birikim süreçlerini açıkladığı oranda kentin önemli olduğu görülür. Özellikle Lefebvre'nin analizlerinde önemli bir yer tutan kentsel devrim, global bir kentsel yaşantı mekanını tanımlamaktadır. Bu nedenle sosyal süreçlerin tanımlı bir kentsel mekana oturtulması zorunluluğu ortadan kalkmış görünmektedir. Yazının bütünlüğü içinde Lefebvre ve Harvey'in çalışmalarının ilişkilendirilmesinin önemi, kent sosyolojisinde ayrışmaya başlayan yeni paradigmanın ortaya çıkış nedenlerinden birini oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi kent sosyolojisinde ayrışmaya başlayan yeni paradigmanın ortaya çıkış nedenlerinden birini oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi kent sosyolojisinden kapital birikim süreçlerine göre kentli analiz eden yaklaşımlar, sermayenin uluslararası niteliğinin ön plana çıkması ve 1970'ler ekonomik krizi ile ortaya çıkan sermayenin yeniden yapılanma gereği ile ilişkilidir. Teknolojide ortaya çıkan gelişmelerin sonucunda kapitalist merkezin çevre ülkelere olan bağımlılığının pazar ve emek olarak azalması, üçüncü dünya kavramının yok olması bağımlılık kuramlarının açıklayıcılığını ortadan

kaldırmıştır. 1990'lar dünyasında ise kent sosyolojisinde yeni bir paradigmanın çizgileri çizilebilmektedir³¹. Burada ayırdedici temel noktanın mekanın sosyal süreçlerle olan ilişkisindeki yaklaşım farklılığı olduğunu söylemek mümkündür. Bu gelimenin nedeni olarak, 1970'lerde ekonomik krizi aşmak için geliştirilen telekomünikasyon sistemleri, robotlar ve bilgisayarların etkisini ve yaygın bir kentsel deseni vermek mümkündür³². Bütün dünyada büyük bir yerleşmeler ağı oluşmaktadır. Kentsel değerlere sahip insanlar, kentsel kurumlarca denetlenerek, kentsel işleri yaparak yaşamaktadırlar. Giderek tüm dünya yüzeyinin nihai kentleşmesine geçiş yaşanmaktadır.

Toplumsal kuruluşların ilişkisi açısından yer yüzünün nihai kentleşmesine geçişin mekan ve sosyal süreçler üzerindeki yansıması oldukça etkilidir. Mekan ve sosyal süreçler arasındaki ilişkinin tartışılmasında, mekan ile ilişkilendirilmeyen bir sosyal teorinin temel önermelerinin zedeleneceğinden³³, mekanın aynen zaman gibi bir bağımsız değişken olarak ele alınması gerektiğine kadar çeşitli düşünceler bulunmaktadır³⁴.

Yeryüzünün nihai kentleşmesine geçişi ile birlikte farklılaşarak gündeme gelen "mekan"ın kavramsallaştırılmasında, Lefebvre'nin çalışmaları ilk olması açısından önemlidir. Lefebvre'ye göre mekan, arsanın bireysel mülkiyetle, yapay (inşa edilmiş) çevrenin günlük kullanımla ilişkilendirildiği, insan eylemlerinin ortamı olan bir kavramdır³⁵. Lefebvre mekanın üçlü bir diyalektiği olduğunu belirtir. Bunları sırasıyla

- i) Mekansal pratikler
- ii) Mekanın göstergeleri,
- iii) Göstergeler mekanı olarak ifade eder.

Lefebvre'ye göre; mekansal pratikler, bireysel rutin hareketlerden özel amaçlı bölgelerin yaratılmasına kadar uzanan bir yelpazede yer alır. Rekreasyon alanları, nükleer silah test alanları, ortak toplumsal belleğe gönderme yapan müzeler, savaş alanları vb. örnek olarak verilebilir. Yaşam pratiği içinde günlük hayatın yeniden üretiminde, mekan da yeniden üretilir. Günlük hayatın sosyomekansal düzenlemelere göre yeni bir uyumu içerir. Bu "sosyal mekanlar" toplumun bütünlüğünün devamı ve sosyal ilişkilerin yeniden üretimi açısından önemlidir. Mekanın göstergeleri ise, ideolojik içerikleri, mekanın kavramsal ifadelerini kapsar ve üretim ilişkileriyle bağlantılıdır. Lefebvre planlama eylemlerini bu kapsamda tartışır. Göstergeler mekanı ise, teori dışında mekanı algılamının işlev ve etkileri olarak ifade edilir. Mekanın bu yeni mantığı içinde, bir mekansal sınırlar aşılarak diğer mekanın özelliklerinin verilmesi yer alır. Bu mekan duygusunun farklı algılanması, aynı zamanda yerelliğin reddi anlamındadır.

Mekan kavramsallaştırılmasında, bir başka çalışma ise İngiliz Sayer tarafından yapılmıştır³⁶. Realistler "mekan nedir?" sorunsalına cevap ara-

maktadırlar. Sayer, mekanın mutlak ya da kapsayıcı fonksiyonunu reddederek, mekanın nesnelerden oluştuğunu kabul ettiğimizde bir anlamı olduğunu belirtir. Ancak, Sayer mekanın nesnelere indirgenemeyeceğini de ekler. Mekan var olan nesnelerden bağımsızdır ve bunların arasındaki ilişkileri kapsar. Sayer, mekan-sosyal süreçler ilişkilerinin ise somut ampirik araştırmalarla kurulacağını belirtmektedir. Sayer'i bu noktada eleştirerek ampirik araştırmaları oturtacağı bir genel kuramsal çerçevesi olmadığını ifade eden *Gottdiener*, Sayer'in kavramlaştırmalarıyla somutlaşan mekan kavramının neo-Marksist analizlere oturtarak mekanın bir üretim gücü olduğunu gösterme amacındadır ³⁷.

Mekanı kavramlaştırma çabalarının yazı içindeki önemi, tanımlı kentsel mekandan uzaklaşıp, mekanın bağımsız değişken olarak ele alınmasıyla belirginleşmiştir. İngiliz gerçekçilerinin tanımlı kavramlaştırılan mekanın, sosyal teoriler ile ilişkisinin irdelenmesi mekan sosyolojisini doğuracak ivmeye sahip görünmektedir.

Mekan ile sosyal teoriler arasındaki ilişkilerin yeni gelişmeye başlayan bu disiplin çerçevesinde değerlendirileceği belirtilerek, kent sosyolojisinde özellikleri ayırmaya başlanan yeni paradigmanın tanımı yapılacaktır. ancak burada özellikle belirtilmesi gereken, mekan ve sosyal süreçlerin değerlendirilmelerinin ulaştığı boyuttur.

Bu boyut içinde kent sosyolojisindeki yeni paradigma en genel çizgileriyle, birikim rejimlerinin, mekanla ve devletin düzenlemesi rolü ile ilişkilendirildiği bir düzlemde kentsel yaşantının analizleriyle belirlenmektedir ³⁸. Söz konusu ifadeye gönderme yapan ve paradigma içinde yer alan kuramsal katkılar ise şöyle tanımlanabilir ³⁹.

1. Sosyo-mekansal ilişkiler, üretim süreçleri içinde yeniden üretilir. Sermaye-emek oranları için gereken miktarlar ve meta üretim süreçlerinde, sermaye-emek-iş mekanı arasındaki ilişkiler kentsel gelişmeyi açıklar.

2. Sermaye dolaşımı, kentleşmenin kapitalist örgütlenmesi emeğin yeniden üretimi ve kentsel siyaset gibi yönlerini açıklamakta etkilidir.

3. Devlet ve sermaye arasındaki ilişkiler, kentsel gelişme ve değişmeyi açıklar. Burada devletin sağladığı kredi mekanizmaları kentsel hayatın yeniden üretiminde etkilidir.

4. Sosyo mekansal ilişkilerde üretim ilişkilerinin güç ve etkisiyle, kamu yöneticilerinin görece belirleyici kentsel gelişmeleri açıklamada etkilidir.

5. Kentsel gelişme sermaye birikim mantığı ve emeğe olan talebin karşı karşıya gelmesiyle ilgilidir. Burada dünya ekonomisi ve küresel birikim süreçleri ile bağlantı kurulabilir.

Yeni paradigma içinde sermaye birikim süreçleri, devletin düzenlemeci rolünün de dahil edildiği bir çerçevede, kentsel yaşantının yeniden üretilmesinin analizleri mümkün olmaktadır. Paradig-

ma içinde örtük olarak yer alan varsayım ise, toplumsal değişimin kendi bölünmeleri, çelişkileri ve eşitsiz gelime yasaları ile toplumsal üretim biçiminin mantığında gerçekleşmesi ve toplumsal analizlerin uzun dönemli yapılmasıdır. Yeni paradigma içinde, teknolojik gelişmelerin mümkün kılmasıyla, tüm yeryüzü bir kentsel mekan haline gelmiştir. Toplumsal olaylar kentsel mekanda gerçekleşmektedir.

SONUÇ

Kent sosyolojisindeki kuramsal çerçeveler kentin kendisinin bir analiz nesnesi olması ya da başka bir olguyu açıklamak için kullanılması ile, mekan-sosyal süreçler açısından değerlendirildiğinde, Marks ve Weber kuramsal çerçevelerinde feodal toplum yapısından, kapitalist topluma geçişte açıklayıcı olduğu oranda analize katılan kent ve kentsel yaşantının 1990'larda giderek tüm dünyayı kaplar hale geldiği görülmüştür. Burada İngiliz gerçekçilerinin kuramsal katkılarıyla dışlaştırılmış bir nesne ve bağımsız değişken hale gelen mekanın sosyal süreçlerle ilişkisi açısından farklı bir boyuta ulaşmıştır. 1990'larda çizgileri belirlenen paradigma değişiminden beklenen gündelik hayatın yeniden üretimi ile -aile, cemaat ilişkileri, yerel politikalar- toplumsal değişimin makro mekanizmalarını - bilgi, sermaye birikim süreçleri, devlet düzenlemeleri- ilişkilendirilebilmesidir.

KAYNAKLAR

Abu-Lughod, J., "The City is Dead- Long Live the City: Some Thoughts on Urbanity", Fava, S. (ed) *Urbanism in World Perspective*, Crownwell Company, New York, 1968.

Castells, M., "Is there an Urban Sociology?" Pickvance, C.G., *Urban Sociology Critical Essays*, 1976 Methuen Co.

Castells, M., "Theory and Ideology in Urban Sociology" Pickvance, C.G. *Urban Sociology critical Essays*, 1976 Methuen Co.

Castells, M., *New Trends in Urban Sociology*, Harloe, Michael, *Captive Cities*, John Wiley Sons Ltd. 1978.

Castells, M., *The Urban Question*, Edward Arnold Press. 1977.

Castells, M., *Economic Crisis and American Society*, Oxford, Basil Black Well, 1980.

Eraydın, A., "Sermaye Birikim Sürecinde Kentler", *Defer*, 1988, Sayı.5.

Feagin, Joe, Gottdiener, M., "The Paradigm Shift in Urban Sociology" *Urban Affairs Quarterly*, Cilt 24. No.2, 1988.

Gottdiener, M., "Space as a force of Production": Contribution to the debate on realism, capitalism and space "International Journal of Urban and Regional Research, cilt; 11, sayı:3, 1987.

Halbert, Gist, *Urban Society*, Thomas Crownwell Company, New York, 1950.

Harloe, Michael., "Introduction", Harloe Michael (ed) *Captive Cities*, John Wiley sons Ltd. 1978.

Hawley, A., Urban Society. An Ecological Approach, Ronald Press Company, New York, 1971.

Harvey, D., Social Justice and the City, John Hopkins University Press, 1975

Harvey, D., The Urbanization of Capital, John Hopkins University Press, 1985.

Martin, Mario, Rui, "The Theory of Space in the work of Henri Lefebvre" Forrest, R.S. Henderson, J. (ed) Urban Political Economy and Social Theory. Cower Publishing Company, 1982.

Nottridge, H.E., The Sociology of Urban Living, Routledge Ltd. USA. 1972.

Saunders, P., Social Theory and the Urban Question, Hutchinson University Library, 1981.

Shields, Rob., Places on the Margin, Alternative Geographies of Modernity, Routledge, 1991.

Sjoberg, G., "Theory and Research in Urban Sociology" Hauser, P. Schnore, F (ed)., The Study of Urbanization, John Wiley and Sons Inc. New York, 1967.

Tekeli, İlhan., "Kentleşmeye Kapital Birikim Süreçleri Açısından Bakmanın Sağladığı Açıklama Olanakları", Defter, 1988. sayı 5.

Tekeli, İlhan., "Dünyanın Yeniden Yapılanmasında Üçüncü Dünya Güney Olurken" Marksizm ve Gelecek, sayı 5. 1992.

Yörük, A., Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri, İmar ve İskan Bakanlığı, Mesken Genel Müdürlüğü, Sosyal Araştırma Dairesi, 9. Sosyal İncelemeler, 3.

DİPNOTLAR

- (1) Saunders, P., Social Theory and the Urban Question, Hutchinson University Library, 1981, s.11-12.
- (2) Mekan ve Sosyal süreçler arasındaki ilişkileri tartışan çalışmalardan bazıları şunlardır: Werlen, B., Society, Action and Space, Routledge Ltd. 1992. Agnew, J.A., Duncan J.B., The Power of Place, Routledge Ltd, 1989.
- (3) Saunders, The Urban.... s.13-14.
- (4) Harloe, Michael., "Introduction", Harloe Michael (ed) Captive Cities, John Wiley 8 Sons Ltd, 1978 s.8.
- (5) Saunders, The Urban..... s.20.
- (6) Harloe, Michael., "Intro...", s.9.
- (7) Nottridge, H.E., The Sociology of Urban Living, Routledge Ltd, USA, 1972 s.s. 21-22.
- (8) Aktaran, Saunders, The Urban..... s.,31.
- (9) Aktaran, Saunders, The Urban....s.31.
- (10) Hawley, A., Urban Society, An Ecological Approach, Ronald Press Company, New York, 1971, s.11.
- (11) Abu-Lughod, J., "The City is Dead-Long Live the City: Some Thoughts On Urbanity", Fava, s.F. (ed) Urbanism, in world Prespective, Crownwell Company, New York, 1968, s.154-155.
- (12) Yörük, A., Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri, İmar ve İskan Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü Sosyal Araştırma Dairesi, 9. Sosyal İncelemeler, 3 s, 46-48.
- (13) Halbert, Gist, Urban Society, Thomas Crownwell Company, New York, 1950, s.161.

- (14) Sjoberg, G., "Theory and Research in Urban Sociology", Hanser, P. Schoner, F (ed) The Study of Urbanization, John Wiley of sons Inc, New York, 1967, s.17
- (15) Eraydın, Ayda., "Sermaye Birikim Sürecinde Kentler" Defter, 1988 s.5, s.133
- (16) Eraydın, Ayda., "Sermaye birikim.....s.132.)
- (17) Tekeli İlhan, "Kentleşmeye Kapital Birikim Süreçleri Açısından Bakmanın Sağladığı Açıklama Olanakları", Defter, 1988, sayı 5, s.130
- (18) Castells., Manuel, 'Is there an Urban Sociology?' "Pickvance, C.G, Urban Sociology Critical Essays. 1976 Methven, s.56-57.
- (19) Castells, M., The urban Question, Edward Arnold Press, 1977, s.444-46.
- (20) Castells, M., Economic Crisis and American Society, Oxford, Basil Blackwell, 1980, s.201.
- (21) Castells, M., Economic Crisis.... s.206.
- (22) Castells kent sosyolojisine ilişkin tartışmalarını zaman dizinsel olarak şu makalelerinde izlemek mümkündür: Castells, M., 'Is there an Urban Sociology', Pickvance, Urban Sociology Critical Essays, Methuen Co, 1976. Castells, M., "Theory and Ideology in Urban Sociology" Pickvance., urban Sociology Critical Essays Methuen Co, 1976. Castells, M. "New Trends in Urban Sociology" Michael Harloe, Captive Cities, John Wiley and sons, 1977.
- (23) Castells M., "Is there...., s.49.
- (24) Castells, M., "Theory and, s.68-69.
- (25) Castells, M., "New Trends...., s.66-67.
- (26) Gottdiener, M., "Space as a force of production: Contribution to the debate on realism, capitalism and space" International Journal Of Urban and Regional Research, 1987, cilt 11, sayı, 3. s.406.
- (27) Saunders, "Urban.....s,155.
- (28) Martin Mario Rui., "The Theory of Space in the work of Henri Lefebvre" Forrest, R.S. Henderson, J. (ed) Urban Political Economy and Social Theory Gower Publishing Company, 1982, s.170-172.
- (29) Harvey, D., Social Justice and the City, John Hopkins University Press, 1975, s.240.
- (30) Harvey, D., The Urbanization of Capital, John Hopking University Press, 1985 s.4-8
- (31) Feagin, Joe., Gottdiener, M., "The Paradigm Shift in Urban Sociology" Urban Affairs Quarterly, cilt 24, sayı 2, 1988 s.171-173.
- (32) Tekeli, İlhan., "Dünyanın Yeniden Yapılanmasında Üçüncü Dünya Güney Olurken" Marksizm ve Gelecek, sayı: 5, 1992, s.42-43.
- (33) Harvey, The Urbanization.....s.3.
- (34) Gottdiener, M., "Space, as.....s.407.
- (35) Shields, Rob., Places on the Margin, Routledge, 1991, s.50-51.
- (36) Gottdiener, M., Space, as.....s.407.
- (37) Gottdiener, M., Space, as.....413-415.
- (38) Feagin, Joe, Gottdiener, M., "The Paradim.....s,186.
- (39) Feagin, Joe, Gottdiener, M., "The Paradigm.....s, 173.

**KALICILAŞMA SÜRECİNDE İKİNCİ
NESİL TÜRKİYE'Lİ GÖÇMENLER
Davranış Biçimleri, İlişkiler Örüntüsü ve
Beklentileri Etkileyen Faktörler
Üzerine Bir Ön Çalışma
Dr. Filiz KARDAM**

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM I: GİRİŞ

A. İkinci Nesil Göçmenlere İlişkin Çalışmaların Kısa Bir Geçmişi-Konular ve Genel Yaklaşımlar

1. Schrader/Nikles/Griese: Tek Boyutlu Bir Sosyalizasyon Modeli

2. Göçmen Araştırmalarında Pratiğe Yönelme Eğilimi

3. Entegrasyona İlişkin Çalışmalar

4. Çok Değişkenli, Geniş Çerçevesel Araştırmalara Yöneliş

B. Bilgi Kaynakları

**BÖLÜM II. BERLİN (BATI)'DA TÜRKİYE'Lİ
GÖÇMENLER: BAZI DEMOGRAFİK
VE SOSYOLOJİK ÖZELLİKLER**

A. Göçmen Nüfus

1. Eşitsiz Mekânsal Dağılım

2. Zaman İçinde Gençleşen Nüfus

B. Eğitim Politikası Uygulama ve Göçmen Gençlerin Durumu

**BÖLÜM III: İKİNCİ NESİL GÖÇMENLERİN
DAVRANIŞ BİÇİMLERİ,
İLİŞKİLERİ, BEKLENTİLERİ-
ORTAK GERÇEKLERİ İÇİNDE
FARKLILAŞMALAR**

A. Birinci Nesilden Farklılaşma

B. Göçmen Gençlerin Ortak Gerçeklikleri

1. Göçü Yaşamak

2. Toplumsal Dışlanmayı Yaşamak

a. "Yabancı" Sayılmak ve Buna Karşı Tavrı Alışlar

b. Arkadaşlık Gruplarının Oluşumu

3. İleriye Yönelik Beklentilerde Yaşanan İkilem ve Belirsizlikler

C. Değerlendirme ve Sonuçlar

BÖLÜM I: GİRİŞ

Bir ön araştırma niteliğinde olan bu çalışmanın amacı, ikinci nesil göçmenlerin davranış biçimlerini, ilişkiler örüntüsünü ve beklentilerini etkileyen faktörleri belirlemek, gençlerin içinde yaşadıkları toplumla bütünleşme sürecinde bugün hangi değişkenlerin daha önemli rol oynadığını saptamaktır. Bu nedenle çalışmamıza başlarken öncelikle Federal Almanya'da göçmen gençlere ilişkin 1970'lerden bu yana yapılmış olan çalışmalardaki

* III. S.B.K.'ya sunulmuştur.

genel yaklaşımları değerlendirecek ve bugün konuya nasıl yaklaşıldığının gerçeğe daha uygun olduğunu belirlemeye çalışacağız.

A. İkinci Nesil Göçmenlere İlişkin Çalışmaların Kısa Bir Geçmişi: Konular ve Genel Yaklaşımlar

Federal Almanya'da özellikle 1973'den 1980'li yılların başına kadar yapılmış olan göçmen gençliğe ilişkin çalışmaların önemli bir kesiminde Türkiye kökenli gençliğe yönelinmiş olup, başlangıçta daha çok dil ve eğitim sorunları olmak üzere, farklı bir kültürden gelmiş olmanın doğurduğu problemler ile gençlerin sosyalizasyon biçimleri ve içinde yaşadıkları topluma uyum sağlama sürecinde kimlik gelişimi açısından gösterdikleri özellikler üzerinde durulmuştur.

Başlangıç çalışmalarında sınırı okul ile çizilen pedagojik sorunlara daha fazla eğilinilmesinin yanı sıra, araştırmalarda genellikle kültür farklılıkları merkeze alınmış ve "yabancı" olanın çoğunluk kültüründen ne kadar ve nasıl farklı olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu durum bir taraftan göçmenlere yönelik bilimsel araştırmaların çerçevesinin darlığını ortaya koyarken, diğer taraftan da çalışmalara hakim olan pratiğe yön verme, ya da uygulamayı değerlendirme eğilimini yansıtmaktadır. Yani, "nasıl farklılar"ın yanısıra, "nasıl değiştirilebilirler", ya da "hangileri değiştirilebilir" sorularının da yanıtları aranmıştır.

1. Schrader/Nikles/Griese: Tek Boyutlu Bir Sosyalizasyon Modeli

Bu dönemde yapılan birçok ampirik çalışmada ve resmi raporlarda Schrader/Nikles/Griese tarafından geliştirilen sosyalizasyon teorisi modelinin genel yaklaşımlarının etkisi olduğu ya da benzer tezler geliştirildiği söylenebilir. (Schrader ve diğerleri 1979) Daha sonraları özellikle tek boyutluluğu bazı sosyal bilimciler tarafından ciddi olarak eleştirilmekle birlikte (Wilpert, C. 1980: 11-13; Hoffmann, K. 1990: 54-59) gençlerin uyum sorunlarına kültür farklılıkları ve kültür çatışması açısından yalanan birçok araştırmacı da, bu modelin kullandığı değişkenlere başvurmayı, aynı bütünlük çerçevesinde olmasa da sürdürmüşlerdir. Kısaca özetlersek, Schrader ve diğerleri, göçmen çocuklarını üç ideal grupta toplamış ve tanımlamışlardır. Bunlardan birinci grupta yer alanlar belli bir yaşa kadar kendi ülkesinde kalıp, orada bir süre okula gittikten sonra, 6-14 yaşları arasında gelişmiş olduğunu kabul etmektedirler. Dili öğrenmeleri, özellikle de Almanca'nın onlar için ikinci bir düşünme dili olması zordur. "Yabancı" kültür ile tanışmaları daha çok aile çevresinin aracılığıyla olmaktadır. Kendilerini memleketleri ile özdeşleştirirler ve kimlikleriyle "Ausländer" (yabancı)dırlar. İkinci grupta, okul öncesi dönemde, yani 1-5 yaşları arasında gelen çocukları yer almaktadır ki, bunların

kendi ülkelerinde başlamış olan sosyalizasyon süreci göç edilen ülkede, aile, okul ve arkadaşlık grubu aracılığıyla sürer ve bu çocuklar daha çok iki kültürlü bir kimlik geliştirirler. Her iki tarafta da tümüyle özdeşleşmeleri zordur, bir "ambivalence" (ikilem, kararsızlık) hüküm sürmektedir. Üçüncü grupta ise Almanya'da doğan veya bir yaşından önce Almanya'ya getirilen çocuklar yer almaktadır ki, bunlar bir "Mischkultur" (homojen olmayan, karışık kültür) içinde büyüyüp, onun öğelerini benimserler. Almanca ikinci ana dilleridir, çoğu kendisini yabancı kültürle özdeşleştirir ve bu kimlikleriyle artık "yeni Almanlar"dır. Hatta, sosyolojik olarak "voll-Deutsche" (tam Alman) oldukları söylenebilir, çünkü memleketlerini yalnızca anlatılanlardan ya da tatillerden tanırırlar. (Schrader 1979: 67-69, 73)

Bu model, sosyalizasyon süreci ve kimlik gelişimini en başta göç etme yaşına bağlı olarak ele alırken, göçmen çocuklarının kimlik gelişimini etkileyen diğer önemli faktörleri, özellikle de dışlayıcı ve damgalayıcı (discriminating and stigmatizing) toplumsal etkileşim biçimlerinin oynadığı rolü tümüyle gözardı etmektedir. Ayrıca, yine bu modelin bir parçası olan "Heimatkultur" (göçmenin kendi yurdunun kültür) ve "Fremdkultur" (yabancı kültür, göç edilen ülkenin kültürü) kavramları ve bunların birbirlerinin tümüyle zıddı olarak karşışışına getirilmesi, her iki kültüre de homojen ve statik sistemler olarak yaklaşıldığına, her iki kültürün de kendi içindeki farklılıkların ve zaman içindeki değişmelerin dikkate alınmadığına işaret etmektedir. Öte yanda, Federal Almanya'da doğmuş olan çocuklar üzerinde kedi ailelerinin memleketli çevresinin ve onların oluşturduğu alt-kültürlerin etkisi tümüyle yadsınıştır.

Sonuçta, bu model çerçevesinde, gençlerin tek boyutlu, mekanik bir sınıflandırmasından yola çıkılarak yapılan analizler göçmen gençliğin gerçeklerini yansıtmadığı gibi Federal Almanya'da doğmamış ya da bir yaşından önce göçetmemiş olan çocukları, kimlik gelişimleri ikilemlerle dolu ve dolayısıyla içinde yaşadıkları topluma uyum sağlama açısından elverişsiz olarak değerlendirdiği için de model önemli bir yanlışlık taşımaktadır. (Hoffmann, K. 1990: 56-57) Böylesi bir değerlendirmenin, Federal Almanya'ya aile bileşmesi çerçevesinde getirilecek çocukların yaş sınırını altı yaş olarak belirlemek isteyen, ya da göçmenleri "entegrasyona uygun olan ve olmayan" diye sınıflandırmayı savunmuş olan politik kesimlere bilimsel destek oluşturacağı da açıktır.

2. Göçmen Araştırmalarında Pratiğe Yönelme Eğilimi

Belli ayrımcı politikalara destek sağlama amacıyla yola çıkmamış olsalar bile, tek yönlü ve soruna kültür farklılıkları açısından yaklaşan çalışmalar ister istemez böyle sonuçlara yolaçarken, Federal Almanya'da göçmenlere yönelik politika-

lar da bu alandaki bilimsel araştırmaların konularını ve problem alanlarının belirlenmesini önemli ölçüde etkilemiş, mevcut uygulamaları değerlendirmeye ya da yeni birtakım uygulamalara yön verebilmeye gibi hedefler bilimsel çalışma planlarında önemli rol oynamıştır.

Bielefeld'e göre, "uygulama baskısı" altında girilmiş araştırmalarda daha çoğu pedagojik modeller, eğitime ilişkin programlar olmak üzere, göçmenlerin Alman toplumuna uyum sürecini hızlandırıcı çeşitli önlemleri içeren projelerin değerlendirilmesine yönelinmiş, ancak çoğu kez bu değerlendirmelerde göçmen işçilerin yaşam koşullarını belirleyen politik-toplumsal sistemin bütünüyle bir ilişki kurmaya çalışılmamıştır. Bu nedenle de bir taraftan bu çalışmaların sonuçlarının göçmenlerin yaşam koşullarının iyileştirilmesine yolaçması amaçlanırken, araştırmalarda yalnızca sorunların sahiplerine yönelinilip, dış etkiler üzerinde durulmaması, göçmenleri "günah keçisi", yani bir anlamda kendi durumlarının başlıca sorumlusu haline getirmiştir. (Bielefeld, U. 1938:22)

Ayrıca, göçmen gençliğe yönelik araştırmaların önemli bir bölümünde, göçmen gençlerin sosyo-ekonomik olarak kıyaslanabilir tabakalarda yer alan Alman yaşlılarıyla karşılaştırmalı olarak değil de, daha çok kendi başarılarına (veya genel olarak Alman gençleriyle kıyaslamalı) ele alınmaları, kültür farklılıklarının öne çıkmasına, sosyal farklılıkların geri planda kalmasına yolaçmaktadır.

3. Entegrasyona İlişkin Çalışmalar

Federal Almanya'nın değişik zamanlarda ve gereksinime göre vurguları ayrı olmak kaydıyla karşıt iki yaklaşımı -bütünüyle ve geri dönüş- birarada içeren yabancılar politikasında ikinci nesil göçmenlere yönelik olarak bütünleşme önlemleri daha fazla ağırlık taşıdığı için 1973 sonrasında bu konuda birçok teorik ve pratik çalışma yapılmış, ancak her araştırma ve projede o çalışmanın hedeflerine göre tanımlanan entegrasyondan, kimileri çoğunluk toplum tarafından özümleme, yani asimilasyonu anlarken, diğerleri bu iki terimi tümüyle birbirlerinden ayrı sosyolojik kategoriler olarak açıklamışlar, entegrasyonda azınlık ile çoğunluk arasında eşit ilişkiler olduğunu söylemişlerdir (Esser, H. 1980).

Entegrasyon yetenek mi, süreç mi, istek mi, kimler entegrasyona uygun, kimler değil gibi tartışmalar içinde genel olarak bilimsel araştırmaların da bu kavrama yeterince açıklık getirdikleri söylenemez. (Bayaz/Damolin/Ernst 1984: 158-166) Politik olarak entegrasyondan genellikle anlaşılan ise sosyal, ekonomik ve politik kurumlara katılma ve uyum değil, toplumda şu veya bu biçimde göze batmamak, aykırı düşmemektir ki bu "normative" (toplumun önceden belirlediği kurallar çerçevesinde) bir tanımlama olmaktadır. (Bielefeld, U. 1988:23)

4. Çok Değişkenli, Geniş Çerçevesel Araştırmalara Yöneliş

1980'li yıllarda yapılan araştırmaların bir çoğunda Schrader'in modelinde kullanılan değişkenlerle sınırlı kalınmayıp, göç süreci, göç edilen ülkede gidilen okulun türü, göçmen ailelerinin göçten önce nerede ve nasıl yaşadıkları gibi faktörler üzerinde durulmuş, göçmen gençlerin davranış biçimleri, talepleri ve dönüşle ilgili perspektifleri daha geniş bir çerçeve içinde araştırılmaya çalışılmış, toplumla bütünleşme sürecinden yalnızca gençlerin kendilerinin değil, tüm toplumun, yasaların, okulların ve diğer kurumların sorumlu olduğu noktadan hareket edilmeye çalışılmıştır (Wilpert C. 1980, Hofort, F. 1982).

Ancak, sorunu geniş bir çerçevede ele alan ve göçmen gençliğe yönelik klişeleri değiştirebilme amacını taşıyan bazı çalışmalara rağmen bugün hâlâ göçmen gençlik gerçeği tüm çeşitliliği ile ortaya konabilmiş değildir ve böyle olduğundan ötürü de "kimlik belirsizliği içinde bocalayan, sorunlu, uyumsuz, ailesine yabancılaşmış, ama içinde yaşadığı toplumu da tanımadığı için nasıl davranacağını bilmeyen, edim yeteneği olmayan, daha çok içine kapalı ve zaman zaman da saldırgan" göçmen gençlik imajı henüz değiştirilememiştir.

Oysa bugünün göçmen gençliği, en azından bu gençliğin önemli bir kesimi bu toplumu tanımayan ve nasıl davranacağını bilmeyen, iki kültür arasında bocalayan bir gençlik grubu olarak ele alınamayacağı, hele ki onları yalnızca bu özellikler çerçevesinde tanımlamak hiç mümkün olmadığı için, bu gençliğin sorunlarını da artık dil ve kültür sorunlarına indirgemek ve bu çerçevede irdelemek olanaksızdır.

Buna bağlı olarak da, 1990'lı yılların başında göçmen gençlikle ilgili kimi klişelerin değiştirilmesi gereksinimini duyan sosyal araştırmacılar kültürel faktörlerin yanısıra sosyal faktörlerin de ele alınmasını vurgularken, gençlerin kimlik gelişimini ve davranış biçimlerini etkileyen önemli bir dış faktör olarak da gençlerin içinde yaşadığı toplumun gizli ya da açık baskısı üzerinde durmuşlardır. Bu çalışmalarda, gençlerin sosyalizasyon sürecini ve kimlik gelişimini çok yönlü ve kişiye göre farklı ağırlıkta etkileyen birçok faktörün (göç süreci, eğitim süreci, ailenin yapısı ve zaman içinde geçirdiği değişiklikler, gencin genel olarak yaşamındaki ve günlük faaliyetlerindeki kesinti ve yer değiştirmeler gibi) yanısıra bunlara kıyasla önem sırasında yeri daha üstte olmak üzere sosyal statü, toplumda "yabancıların" kabul edilip edilmemesi ve toplumsal ayrımcılık ele alınmaktadır. (Furtner-Kallmünzer 1988, Hoffmann, K. 1990) Bir başka değişle, "yabancıların" yerli halk üzerinde bir tehdit ve güvensizlik unsuru olarak görüldüğü, toplumun kimi sosyal-ekonomik problemlerinden göçmenlerin sorumlu tutulduğu koşullar ve ayrıca göçmenlerin gerek yasalar karşısında, gerekse

günlük yaşamdaki eşitsiz konumları, gençlerin durumunu, sorunlarını çözüm biçimlerini ve beklentilerini etkilemektedir. Özellikle Türkiye'li göçmenlerin Alman toplumu içinde marjinal sosyal konumlarından ötürü damgalanmış olmaları hiç kuşku yok ki gençlerin gelişmelerini ve davranış biçimlerini şu ya da bu yönde etkilemektedir.

Kısaca toparlarsak, göçmen gençlere yönelik çalışmalarda,

- tek boyutluluktan çok boyutluluğa

- kültür farklılıklarını öne çıkaran yaklaşımlardan, bunlarla birlikte sosyal faktörleri çeşitli yönleri ve zaman içindeki değişimleri ile ele alan yaklaşımlara

- gençleri, en başta kültürel olarak farklı bir ülkenin insanları ve bir zamanların "misafir işçilerinin çocukları" olarak değil de, ailesi 20-30 yıldır Almanya'da çalışan, kendisi yaşamının önemli bir bölümünü ya da tümünü bu ülkede geçirmiş ve eğitimini burada yapmış, ancak yasalar karşısında ve toplumsal konumuyla hâlâ "yabancı" statüsünde kişiler olarak, bu gerçeklik içinde ele alan çalışmalara bir yönelim olmuştur.

Bu tür yaklaşımlardan yola çıkan, gençleri toplumsal çevreleri ile ele alan araştırmaların çoğalması, gençliğin kendi içindeki farklılıkları daha reel bir biçimde ortaya koyarken, gençlerin çeşitli davranış biçimlerinin ve tepkilerinin kökeninde hangi sosyal faktörlerin, göçmen ve "yabancı" olmaktan kaynaklanan hangi ikilemlerin yattığına ışık tutarak, göçmen gençlik konusunda bugün varolan ön yargılı, kaba ve toptancı yaklaşımların kırılmasına yardımcı olabilir.

B. Bilgi Kaynakları

Çalışma alanımız Berlin (Batı) olup, bu kentteki göçmen nüfusun kimi özellikleri ile göçmen gençlerin eğitim durumuna ilişkin istatistikler Bölüm II'de verilecektir. Araştırma konusu gençler ise 1965'lerden bu yana Türkiye'den Almanya'ya göçeden ailelerin onlarla birlikte göçetmiş veya belli bir yaşta ailenin yanına getirilmiş, ya da bu kentte doğmuş olan çocuklarıdır. Bu ön araştırma çerçevesinde başvurulacak bilgi kaynakları şöyle sıralanabilir:

1. 13-25 yaş arası, Türkiye kökenli, 14'ü kız, 11'i erkek olmak üzere 25 genç ile yapılan ve yaklaşık bir-birbuçuk saat süren yarı-formel görüşmeler: Bu görüşmelerde, göç süreci, çeşitli yönleri ve sorunlarıyla göç edilen ülkedeki yaşam (aile, okul, arkadaşlık grupları, boş zaman faaliyetleri vs.), Türkiye ile ilişkiler, Almanya'da kalıcılık-geçicilik ve ileriye yönelik beklentiler gibi konular üzerinde durulmuştur. Kasete kaydedilen bu görüşmeler daha sonra çözümlenerek, gençlerden alınan bilgiler görüşme çerçevesini oluşturan konu başlıkları altında toplanmıştır. Görüşme dili genellikle türkçe olmakla birlikte, gençlerin anlamakta, ya da anlatmakta

zorluk çektiği durumlarda Almanca'ya dönülmüş, ya da Almanca ve Türkçe karışık olarak kullanılmıştır. Daha sonra kasetler dinlenip, not alınırken bunlar da türkçeleştirilmiştir.

2. Gerek Türkiye'ye dönmüş, gerekse halen Almanya'da yaşamakta olan ikinci nesil göçmenlerle ilgili ve daha çok örnek olaylardan hareket eden çalışmalar: Bunlarda yeralan yaşam hikâyeleri kendi gözlemlerimizi daha geniş bir çerçeveye oturtmak amacıyla kullanılmıştır.

3. Çeşitli sosyal projelerde ve eğitim kurumlarında çalışan sosyal danışman, pedagog ve diğer görevlilerle yapılan enformel görüşmeler: Bu tür görüşmelerde uzmanların kendi deneyimleri ve çalışmaları üzerine bilgi edinmenin yanı sıra, gençlerin kimi düşüncelerini onlarla tartışma olanağı bulunmuş ve ayrıca onların çalıştığı yerlerdeki bazı faaliyetleri gözleme ve birkaç yerde de gençlerle grup halinde görüşme olanağı olmuştur.

1. ve 2. gruptaki görüşmeler esas olarak Mayıs-Haziran ve Ağustos 1992'de yapılmış olup, 1. grupta belirttiğimiz 13-25 yaş arası gençlere genellikle okul, dernek, gençlik evi gibi kuruluşlar ve kişisel ilişkiler kanalıyla ulaşılmıştır. Görüşme yapılacak gençler seçilirken, yaş, gittikleri okul türü, yaşadıkları semt gibi özelliklerin olanaklar ölçüsünde çeşitlilik göstermesine çalışılmıştır.

Yaş sınırı 13-25 olarak belirlenirken, yalnızca "adolescence" ¹ yani gençlik çağını en geniş anlamıyla içerilmesi değil, orta öğrenim, meslek eğitimi, ve yüksek öğrenimdeki gençlerin kapsama alınması düşünülmüştür.

Görüşme yapılan gençlerin çoğunluğu aileleri ile yaşamaktadır. Meslek eğitimi gören ya da üniversiteye devam edenlerin bir kısmı aynı zamanda kısmi bazı işler yapmakla birlikte henüz tam anlamıyla ekonomik bağımsızlıklarına kavuşmuş değildir. Aşağıdaki tablolarda, görüşme yapılan gençlerin, yaş, doğum yeri, Berlin'de yaşadıkları semtler ve eğitim durumlarına göre dağılımları özetlenmiştir. Hemen belirtelim ki, bu çalışmada sistematik ve temsili niteliklere sahip bir örneklemden yola çıkılmadığı için genellemelerden ve istatistiksel değerlendirmelerden kaçınılacak, bu küçük ama çeşitlilik içeren grubun özellikleri gözden kaçırılmadan kimi eğilimler üzerinde durulacaktır.

YAŞ DAĞILIM

Yaş	Sayı	%
13-14	3	12.0
15-16	5	20.0
17-18	3	12.0
19-20	7	28.0
21-23	5	20.0
24-25	2	8.0
Toplam	25	100.0

DOĞUM YERİ ve GÖÇ

	Sayı	%
Türkiye doğumlu, 6-10 yaş arası Almanya'ya göç	5	20.0
Türkiye doğumlu, 5 yaşından önce Almanya'ya göç	4	16.0
Berlin doğumlu, 7-9 yaş arası Türkiye'de	3	12.0
Berlin doğumlu, hep Berlin'de	13	52.0
Toplam	25	100.0

EĞİTİM DURUMU

	Sayı	%
Üniversitede	4	16.0
Gymnasium'u bitirmiş, üniversiteye başlayacak	4	16.0
Realschule diploması var, meslek okulunda veya işyerinde meslek eğitimi yapıyor	5	20.0
Realschule veya Hauptschule diploması var, meslek eğitim yeri arıyor	2	8.0
Hauptschule diploması var, gece okuluna gidiyor ve çalışıyor	1	4.0
Hauptschule 10. sınıftan terk, şu anda boş	1	4.0
Realschule'de öğrenci	1	4.0
Hauptschule'de öğrenci	7	28.0
Toplam	25	100.0

BERLİN'DE SÜREKLİ OTURULAN SEMT

	Sayı	%
Kreuzberg	14	56.0
Neukolln	5	20.0
Diğer semtler	4	16.0
Birkaç semt değiştirmiş	2	8.0
Toplam	25	100.0

BÖLÜM II: B. BERLİN'DE TÜRKİYELİ GÖÇMENLER - BAZI DEMOGRAFİK VE SOSYOLOJİK ÖZELLİKLER

A. Göçmen Nüfus

Berlin'in batı kesimi, Federal Almanya'ya Türkiye'den göçedenlerin 1970'lerden bu yana en yoğun olarak yerleştiği merkezlerden biri olup, 1991'de kent nüfusunun % 15'ini meydana getiren yabancıların %42'si Türkiye'dendir. (Tablo 1) Öte yanda, Batı Berlin'in, Demokratik Almanya Cumhuriyeti içinde bir "ada" niteliğinde oluşu da Alman nüfusun artmamasında rol oynamıştır.

1. Eşitsiz Mekânsal Dağılım:

Bu kentte, yabancı nüfusun, özellikle de

Türkiye'li göçmen nüfusun son 30 yıl içinde hızlı artışı (Tablo 2) yanında bir önemli özelliği de mekâna dağılımıdır. Tablo 3a ve 3b'de görüldüğü gibi, kentin bazı semtlerinde göçmen nüfus oranı %30'a çıkarken, göçmen nüfus içindeki Türkiye'li oranı da %60'a yükselmektedir. (Wedding %58, Kreuzberg %64) Özellikle Kreuzberg semtinde yoğunlaşan Türkiye'li nüfus zaman içinde burada kendine özgü bir alt yapıda oluşturarak, Türkiye'li göçmenlerin önemli bir kesiminin Berlin'e göçten bu yana tüm yaşamının geçtiği, orada oturmamalarının da gerek günlük yaşamlarında, gerekse toplumsal-politik-kültürel etkinlikler nedeniyle çok sık temas halinde oldukları bir merkez haline gelmiştir. Berlin'de sayıları 3500'ü geçen Türkiye'li göçmenlere ait küçük işletmelerin önemli bir bölümü ile Türkiye'lilerin kurduğu veya onları ilgilendiren politik-dini-sosyal dernek ve kurumların çoğunluğu da buradadır. Bugün Berlin'deki Türkiye'li göçmenlerin yaklaşık dörtte birini (1991 istatistiklerine göre N= 30,867) barındıran Kreuzberg, orada yaşayan birçok Türkiye'li göçmen için bir yanı sıra Almanya denildiğinde akıllarına gelen yerdir, bir yanı sıra da onlar için Almanya'nın sınırları bu semte adım atıldığında adeta aşılmış olur.

Berlin Duvarı'nın inşasıyla, kentin ortasındaki konumundan duvarın dibine ittirilmiş bir kenar mahalle haline gelen ve 1970'li yıllarda göçmen nüfusu da alabildiğine yoğunlaşan Kreuzberg'de Alman nüfus zaman içinde nitelik değiştirmiş, konut yenilenmesi çerçevesinde boşaltılan evlerin eski kiracılarının yerine daha çok sosyal yardımla yaşayan marjinal gruplar, emekliler, öğrenciler ama bir de işçi semtinde yaşamayı seçen bazı aydın ve sanatçılar yerleşmişlerdir ki, onların oluşturduğu kültürel kuruluşlar, fiziki çöküntü görünümüne karşın Kreuzberg'i tipik bir göçmen gettosu olmaktan çıkarmıştır.

Ancak, Berlin Duvarı'nın yıkılması ve iki Berlin'in birleşmesinden sonra yeni bir durum ortaya çıkmakta, Kreuzberg tekrar kentin merkezi haline gelmektedir. Hele Berlin'in başkent olduğu koşullarda, kentin tam merkezinde bu nitelikleri taşıyan bir göçmen yerleşim bölgesi yer alabilir mi? Daha şimdiden, olağanüstü boyutlarda yükselen ticari kiralar, semtin özelliklerini etkilemeye, başta devlet sübvansiyonları veya üye aidatlarıyla yaşayan dernekler, sosyal ve kültürel kuruluşlar olmak üzere galeriler, dükkanlar el değiştirmeye başlamıştır.

2. Zaman İçinde Gençleşen Nüfus:

1970'li yılların başından beri yapılan araştırmalar ve resmi istatistikler Federal Almanya'ya Türkiye'den göç eden işçilerin yurtdışında kalma süresinin gittikçe yükseldiğini, dönüşlerin ertelendiğini, aile ve çocukların da ilk göç edenlere katılımı ve yüksek doğum oranları nedeniyle, toplam göçmen nüfusta bir "gençleşme" olduğunu ortaya koymaktadır. (Gitmez, 1982 ve Daten und Fakten

zur Ausländersituation, April 1987)

23 Kasım 1973'de Federal Almanya hükümetinin yabancı işçi alımını durdurma kararına rağmen, o dönemde Berlin'de yaşayan yaklaşık 80 bin Türkiyeli'nin sayısında bir azama olmamış, tersine yalnız yaşayanların bir süre sonra eş ve çocuklarını getirmeye başlamasıyla 1977'den sonra nüfus hızla artmaya başlamıştır. 1973'de %29 civarında olan 0-15 yaş arasındaki Türkiyeli göçmenlerin oranının 1977 ve 1981 yıllarında %35'e yükselmesi de göçmen kitlesine yeni katılanların çocuklar olduğunu göstermektedir.

Yabancı uyruklu nüfus ve özellikle Türkiyeli göçmenler arasında 0-20 yaş grubunun artışının toplam göçmen nüfusun artışının daha fazla olmasının bir nedeni de göçmen nüfusun yüksek doğurganlık eğilimidir. 1975-1990 yılları arasında canlı doğumların %20'si göçmen çocuklarıdır ve tahminlere göre bu oran 2000 yıllarının başına kadar pek değişmeyecektir. (Berliner Statistik 1988: S.8) 1991'de B.Berlin'de 13-25 yaş arası gençlerin %16'sı göçmendir ve göçmen gençlerin %47,3'ünü Türkiyeli gençler oluşturmaktadır. 13-25 yaş grubu bugün Türkiye'li göçmen nüfusun %26'sını meydana getirmektedir (N=35, 129)

Göçmen nüfus içinde gerek toplam sayıları, gerekse sorunları ile ağırlıklı bir grup oluşturan göçmen gençler resmi raporların da ortaya koduğu gibi Alman yaşlılarına kıyasla gerek temel eğitim ve meslek eğitimi alanında gerekse iş piyasasında dezavantajlı durumdadırlar. Temel eğitimde hiçbir diploma alamadan okullarını terkeden yabancı uyruklu gençler Alman gençlerinin yaklaşık üç katıdır; 16-20 yaş arası göçmen gençlerin %22'si meslek eğitimi yapmakta olup bu oran Alman gençlerinin yarısı kadar bile değildir. Göçmen gençler arasındaki işsizlik oranı ise %20 civarında olup, Alman gençlerinden üç kat fazladır. (Die Ausländerbeauftragte des Senats, Zur Lage der jungen Ausländergeneration, 1991:10-20)

Bu sınırlı çalışmanın çerçevesi içinde, her biri kendi çapında özel bir araştırma konusu olacak bu sorunları tek tek ele alıp irdelemeyi kuşkusuz düşünemeyiz. Ancak, göçmen gençlerin içinde yaşadıkları toplumla bütünleşmeleri sürecinde ve mesleğe yönelmede oynadığı önemli rol açısından temel eğitim durumuyla ilgili bazı bilgileri vermekte ve bu alandaki gelişmeleri yansıtan kimi istatistikleri sergilemekte yarar görüyoruz.

B. Eğitim Politikası, Uygulama ve Göçmen Gençlerin Durumu

Almanya'nın bir göç ve göçmen ülkesi olarak kabul edilmemesi yaklaşımının resmi politika olarak sürdürülmesi, eğitim ve okul politikasına da yansımış, pedagoji alanında sağlıklı bir uyum sürecini kolaylaştıracak, değişik kültürlerin birbirinden öğrenerek ve gelişerek yaşamasına yolaçacak ve göçmenlerin gereksinimlerine yanıt verebilecek

yaklaşımların geliştirilmeye çalışılmasından çok, biran önce özümleyici, ya da tümüyle yalıtılarak geri dönüşe hazırlayıcı stratejiler üzerinde durulmuştur. 1970'lerde, temelde bu iki birbirinin zıddı yaklaşımdan hareketle, her eyalet kendi iç politikasına göre şu veya bu yönde ağırlıklı bir uygulamaya saptamaya çalışmış, kimi zaman da pratikte bu iki yaklaşım arasında bir orta yol bulma çabasına girişilmiştir. (Winters-Ohle ve Albrecht 1983:51, Röhl-Sendmeier 1986:53) Bu arada çok pilot projeye de girişilmiş, ancak 1980'li yıllarda hâlâ ne bu konuda genel bir politika geliştirilebilmiş, ne de Türkiyeli göçmen işçilerin anadilleri ve kültürlerine ilişkin dersler eğitim kurumlarına eşit haklarla girebilmiştir.

Berlin (Batı)'ya ait okul istatistikleri (Tablo 4) yabancı uyruklu öğrenci oranının son 15 yıl içinde tüm okul türlerinde ² artış gösterdiğini ancak özellikle de "Hauptschule"lerde arttığını gösteriyor. Ayrıca, Tablo 4'de yer verilmemiş olmakla birlikte öğrenme güçlüğü veya zekâ özürü olan çocukların gönderildiği "Sonderschule"lerde de yabancı oranı 1976-1977'de %3,8 iken 1989-1990'da %33,1'e ulaşmıştır ³. Bu durum, "Hauptschule"lerin gitgide yabancı uyruklu gençlerin okulu olmasına yolaçmakta, orta öğrenimde bu tip okulu tercih eden Alman gençlerinin oranı gitgide düşmektedir.

Türkiye kökenli 13-20 yaş arası öğrenciler ise tüm gençliğin %8'ini, göçmen gençliğin ise %47'sini oluşturmakla birlikte okullarda temsil edilme durumları bu oranlara uygun değildir. Tablo 5'de görüldüğü gibi Türkiye'li gençler "Hauptschule" kategorisinde aşırı temsil edilirken, özellikle "Gymnasium" daki oranları oldukça düşük kalmaktadır. Gerçi, 1976'dan bu yana orta öğrenime "Gymnasium"larda devam eden yabancı uyruklu gençlerin sayısı bir miktar artmış, "Hauptschule"lere gidenlerin oranında düşme olmuştur. Ancak yine de 1991'de Alman öğrencilerin %47,5'i "Gymnasium" giderken, göçmen gençlerin %28,67'si, Türkiye'li gençlerin ise %22,98'i bu tür okullara gitmektedir. (Tablo 6).

Öte yandan, hangi okul tipinde eğitim gördüğünden daha da önemlisi, gençlerin devam ettikleri okulları nasıl bitirdikleridir. Burada da yabancı uyruklu gençler Alman yaşlılarına kıyasla daha geri konumdadırlar. Lise diploması alabilenlerin oranı 1978'den bu yana %3,37'den %11,4'e yükselmekle birlikte, bu oran orta öğrenimdeki Alman gençleri arasında %40'dır. Daha çarpıcı olan göçmen gençlerin hâlâ %30'unun hiçbir diploma alamadan orta öğrenimden ayrılma durumunda kalmalarıdır. (Tablo 7).

Orta öğrenimdeki bu durum, göçmen gençlerin meslek seçimini ve hangi meslek kategorilerinde yer alabileceklerini önemli ölçüde etkilemekte, seçenek alanını daraltmakta, bu nedenle de gerek endüstri gerekse hizmet sektörlerinde üst düzeyde uzmanlık gerektiren mesleklere yönelme-

mektedirler. (Mehrländer, 1982: 51, 82, 134, 135).

Eğitim alanında, ilkokuldan itibaren yabancı uyruklu çocukların Alman yaşitlarıyla ilişkilerini a-zaltan ve dolayısıyla Almanca'yı öğrenmelerinde olumsuz bir rol oynayan önemli bir faktör olarak, sadece yabancı uyruklu çocukların yer aldığı "Ausländerregelklassen" (yabancı sınıfları)'nın oluşturulmasına yolaçan kota uygulamasını da kısaca belirtmek istiyoruz ⁴. Yabancıların hâlâ küçümsenmeyecek bir bölümünün eğitim gördüğü bu sınıflarda, normal okul programı yine Almanca olarak uygulanmakta, ancak öğrencilerin Alman yaşitlarıyla ilişkileri koparıldığından, daha az Almanca duyma ve konuşma olanakları olmaktadır. (Tablo 8) Bu uygulamanın gerek dil öğrenimi, gerekse eğitimde başarı açısından oynadığı olumsuz rolün yanı sıra göçmen çocuklarını Alman yaşitlarından eğitim sistemi içinde fiilen yalıtılmak, onların daha sonra birbirleriyle ilişki kurmalarında da zorluk yaratan bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Göçmen gençlerin genel öğrenim durumlarıyla ilgili olarak ortaya çıkan tablo, "1980'li yılların başında yabancı gençlik denince akla gelen, herhangi bir resmi okul diploması olmayan, kötü Almanca konuşan genç" (Albrecht 1983: 119) imajının bir miktar değiştiğini, yani artık oldukça iyi Almancası olan "Hauptschule", özellikle de "Realschule" mezunlarının belli sınırlar çerçevesinde de olsa meslek eğitimi yapıp, çeşitli dallarda uzman işçi olmaya yönelebileceklerini, çok daha sınırlı sayıda gencin de yüksek öğrenim yapıp, yine çeşitli meslek dallarında daha üst konumlara yükselebilecek temel eğitimi aldığını gösteriyor. İyi bir temel eğitim alamama ve meslek eğitimi tamamlayamama, gençlerin geleceğini önemli ölçüde etkiliyor. İstatistikler, 20-24 yaş arasındaki işsiz gençlerin %80'inin meslek eğitimi olmadığını yansıtır (Lajios 1991: II).

Öte yandan iki Almanya'nın birleşmesinden sonra B.Berlin'e endüstri sektörünün içine girdiği kriz, devlet sübvansiyonlarıyla yaşayan suni endüstrinin, Berlin'in başkent olmasıyla daha da derinleşecek olan çöküşü, göçmen gençlerin meslek eğitim yerleri bulmalarını daha da zorlaştırmıştır. Bu durum göçmen gençlerin de, şimdiye dek daha çok Alman gençlerinin istihdam edildiği hizmet sektörüne yönelmelerini gerektirecektir ki, bu da daha ağır rekabet koşullarıyla karşı karşıya gelmeleri demektir. (Landesarbeitsamt Berlin-Brandenburg, Stiation Junger Ausländer, Ausländerinnen in schulischer und betrieblicher Ausbildung, 90/91: 5-9; DAMİD 5:3 ve DGB Berlin - Brandenburg Yabancılar Bürosu Yöneticisi S. Çınar'la özel görüşme, 18 Eylül 1992).

BÖLÜM III: İKİNCİ NESİL GÖÇMENLERİN DAVRANIŞ BİÇİMLERİ, İLİŞKİLERİ, BEKLENTİLERİ-ORTAK GERÇEKLER İÇİNDE FARKLILAŞMALAR

A. Birinci Nesilden Farklılaşma

İkinci nesil Türkiyeli göçmenler anne-babaları ve akrabaları olan 1. nesil göçmenlerin bir devamı olarak ele alınamazlar. Çeşitli araştırmalar birçok yönden onlardan farklı olduklarını ortaya koyarken, gençler de kendilerini içinde yaşadıkları toplumla bütünleşme ve toplumsal girişim potansiyeli açısından çok daha elverişli konumda görmektedirler. Bunun nedenleri olarak da, Almanca'yı çok daha iyi konuşabilme, basın-yayın organlarını bu dilde izleyebilme, az ya da çok Almanya'da eğitim görmüş olma, Alman'larla daha fazla ilişki içinde olma, ya da buna daha çok istek duyma gibi faktörler üzerinde durulmaktadır. (Die Ausländerbeauftragte des Senats 1991:40)

Bu çalışma çerçevesinde görüşme yaptığımız gençler de, Almanca dilini daha iyi konuştukları, içinde yaşadıkları toplumu daha iyi tanıdıkları, yasaları daha iyi bildikleri için haklarını arayabilme açısından ailelerine kıyasla kendilerini daha avantajlı konumda gördüklerini söylemişlerdir.

Öte yandan, ne tür işlerde çalışıldığını ele aldığımızda, ikinci nesil göçmen gençler arasında vasıfsız işçi olarak çalışanların oranı, genel olarak göçmen işçiler arasındaki vasıfsız işçi oranından düşük olmakla birlikte, Alman gençleri arasında kıyaslanabilir bir grup ile karşılaştırıldığında onlardan üç kat fazladır. Ücretli memur olarak çalışan göçmen gençlerin oranı da anne-babalarına kıyasla artmakla birlikte Alman yaşitlarına göre yine oldukça düşüktür. (DAMİD Informationsdienst 5, 1992:3)

Çalışılan iş, gelir durumu ve konut koşullarına bakıldığında, ikinci nesil göçmenlerin çalışma yaşamına girmiş olanlarının, ekonomik-sosyal koşulları açısından 1980'lerin başında yapılmış olan çalışmaların ortaya koyduğu kuşaklararası mesleki hareketlilik durumuna kıyasla (Mehrländer 1983:83-84, 165-174) bugün daha iyimser yorumlanabilecek bir tablonun söz konusu olduğu söylenebilir. Ancak, ikinci nesil ve onları izleyen üçüncü nesil göçmenler birinci nesle kıyasla daha avantajlı bir başlangıç noktasında olmakla birlikte, bu avantaj ve olanaklarının ekonomik-sosyal ve politik durumlarını ne kadar iyileştirebileceği her şeyden önce Federal Almanya'nın ekonomik durumunun önümüzdeki yıllarda nasıl gelişeceğine ve genel ekonomik-politik değişikliklerin göçmenlere yönelik yasaları ve tavırları nasıl etkileyeceğine bağlıdır.

B. Göçmen Gençlerin Ortak Gerçeklikleri

Anne-babalarından birçok noktada ayrılan ikinci nesil göçmenler, kendi aralarında hangi yönleriyle birleşiyor ve hangi noktalarda ayrılıyorlar? Şu anda, devam ettikleri okullar, Almancayı ve Türkçeyi ne kadar konuşabildikleri, yaşadıkları semtin ve ailelerinin özellikleri, arkadaşlık çevreleri, ilgi alanları, boş zaman faaliyetleri, yaşama yaklaşımları ve sorunlarını çözme biçimleri birbirinden farklı da olsa göçmen gençlerin hepsinin ortak yaşam deneyimi olan bazı gerçeklikler var ki, biz bunları çıkış noktası yaparak, gençlerin davranış farklılıklarını açıklamaya çalışacağız. İkinci nesle ilişkin yaşam hikâyeleri, göçmen gençlerin hepsinin, kendi özgül koşullarında olmak kaydıyla şu üç gerçekliği paylaştıklarını gösteriyor.

1. Göçü yaşamak

2. Toplumsal dışlanmanın çeşitli biçimlerini yaşamak, "yabancı" olarak toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında eşit kabul edilmemek

3. İleriye yönelik perspektiflerde belli bir ikilem ve belirsizlik içinde olmak

Birbirleriyle zaman ve etkileşim açısından i-çiçe geçen ve yaşamda aralarına kesin çizgiler konamayacak olan bu üç gerçekliği yalnızca analizi kolaylaştırmak amacıyla tek tek ele alıp irdeleyeceğiz.

1. Göçü Yaşamak

Anne ve babaları ya da bazı durumlarda her ikisi de Federal Almanya'ya göçeden, kendileri çok daha sonra ailelerinin yanına gelen çocuklar için göç, fiilen Almanya'ya göçle başlamadığı gibi, Federal Almanya'da doğan çocuklar için de "hiç yaşanmamış" bir olay anlamına gelmemektedir.

İkinci nesil gençler göç sürecini farklı biçimlerde yaşamışlardır ve yaşamaktadırlar.

- Göç olayını ilk önce anne ya da babasından, bazen de her ikisinden de ayrılarak yaşayan çocuklar için göç ülkesi, daha oraya gitmeden, kimileri için sevdiklerinden ayrılma anlamına geldiği için karanlık, kötü bir yer olarak kimileri için de ailelerin getirdiği hediyelerden ötürü oyuncaklarla dolu bir rüya ülkesi şeklinde yaşanmaya başlanmaktadır. (Meyer 1989, Wilpert, 1980:13)

- Eğer anne-babanın Almanya'ya göçüyle, çocuklar ayrı akrabaların yanına gönderilmişse, kardeşler de birbirinden koparılmış olmakta, daha sonra Almanya'ya birer, ikişer değişik zamanlarda getirilmeleri, ya da bir kısmının sürekli olarak Türkiye'de bırakılması nedeniyle bazı durumlarda aile bütünlüğü hiç bir zaman sağlanamamaktadır.

- Çocukların anne-babalarının yanına gelmesiyle de bu süreç bitmemekte, annenin yoğun çalışması, küçük yaşta çocuklara yuva bulunamayışı, konut koşullarının yetersizliği ve bir başka konut bulamama, ekonomik sorunlar, ailenin geri

dönüş konusudaki kararsızlıkları gibi nedenlere bağlı olarak kimi durumlarda çocukların bir kısmı belli bir süre için Türkiye'ye gönderilebilmektedir. Hatta, Almanya'da doğmuş olan gençlerin bazıları da ailelerin benzer sorunları nedeniyle Türkiye'ye akrabalarının yanına gönderilmekte, okul yaşı geldiğinde ya da ilkökul eğitimi sırasında, daha çok da kendileriyle ilgilenen akrabaların durumundaki değişikliklere göre tekrar Almanya'ya getirilmekte-dirler.

- Göçün başından beri, en azından annenin ya da babanın Almanya'ya gelmesinden kısa bir süre sonra aileye katılan ve uzun süre aileleriyle yaşayan gençlerin bir kısmı da daha ileri yaşlarda özellikle babanın Türkiye'de bazı işlere yönelmesi, ya da ağabey veya ablanın Türkiye'ye gönderilmesi (ya da kendi seçimleriyle oraya yerleşmeleri) nedeniyle yeni bir göç olayının etkisi altında kalabilmektedirler.

Bu bir türlü bitmeyen göç sürecini şu ya da bu biçimiyle, hatta bazen birkaç biçimini ardarda yaşamak, kendi değerlendirmelerine göre göçmen gençleri, doğrudan ya da dolaylı olarak çok yönlü etkilemektedir. Gençlerle yaptığımız görüşmelerde onların göç sürecinden nasıl etkilendikleri konusunda söylediklerini şöyle özetleyebiliriz:

- Aile fertlerinin çeşitli aralarla ve çeşitli kompozisyonlarda birbirinden kopuk yaşamaları, onların birbirlerini tanımalarını, benimsemelerini ve aile-içi diyalogu zorlaştırmaktadır.

- Okul süreci başladıktan sonraki gidip-gelmeler eğitimi kesintiye uğratıp, şu ya da bu sistemi benimsemeyi zorlaştırırken, okulda bocalamaya ve eğitim süresinin uzamasına yolaçmaktadır.

- Türkiye'de belli bir yaşa kadar ve özellikle sevdiği ve bağlandığı bir aile ferdi yanında kalanların, özellikle onun yerini alacak bir kişi (Bezugsperson) bulamamaları durumunda göç ülkesine alışmaları ve uyumları zorlaşmaktadır.

- Birlikte yaşamlarında belli bir sürekliliğin olmadığı durumlarda kardeşlerin birbirinin sosyalizasyonuna katkısı da yeterince olmamaktadır.

Gençlerin kendi değerlendirmeleri de ortaya koymaktadır ki, göç sürecinin nasıl yaşandığı ve yaşamakta olduğu onların yaşadıkları topluma uyum sürecinde doğrudan, ya da aile-içi ilişkileri ve eğitim sürecini etkileyerek dolaylı bir rol oynamaktadır. Görüşme yaptığımız gençler arasında özellikle okulda daha başarılı olan birkaçının ailelerini de, aile fertlerinin tümünün daha uzun süre bir arada yaşadığı, kardeşlerin birlikte Almanya'ya getirildiği ve ayrıca annenin işinin de, onun evde daha çok bulunmasına olanak verdiği görülmüştür. Ancak, bu gençlerin ailelerinin başka yönlerden birbirinden oldukça farklı olduğunu, gençlerin okul süreçlerinin başka yönlerden birbirinden oldukça farklı olduğunu, gençlerin okul süreçlerinin de pek

birbirine benzemediğini gözlemlediğimiz için baş-ka faktörleri birarada değerlendirmeden, elimizde-ki birkaç örnekten hareketle aile fertlerinin birara-da yaşamasının gençlerin okul başarısı üzerindeki rolü konusunda genellemeye gitmeyi doğru bul-muyoruz.

2. Toplumsal Dışlanmayı Yaşamak, Toplu-mun Çeşitli Alanlarında Eşitsiz Konumda Olmak

Federal Almanya'nın sürekli artan göçmen nüfusuna ve göçmenlerin %60'ının 10 yıl veya da-ha uzun süredir bu ülkede yaşıyor olmalarına rağ-men halâ bir göç ülkesi olduğunu kabul etmeyen resmi politikası sonucunda göçmenlerin hukuksal konumlarının güvencesizliği ve farklı yasalarla be-lirlenmesi ve toplumun çeşitli alanlarında ayrımcı ve dışlayıcı davranışlarla karşılaşmaları, bir taraf-tan göçmenlerin sorunlarına uzun vadeli, kalıcı ön-lemler getirilmesini önlerken, diğer taraftan da göçmen çocuklarının bu koşullar altında ve böyle bir dışlayıcı genel atmosfer içinde büyümeleri on-ların kişilik gelişiminde, davranış biçimlerinde, top-lumla bütünleşme sürecinde ve geleceğe yönelik planlarında önemli bir rol oynamaktadır. (Çınar 1985: 37, Wilpert 1988: 7-8, Hoffmann 1990: 200)

a. "Yabancı" Sayılmak ve Buna Karşı Tavrı Alışlar

B. Berlin'deki göçmen çocukları, göçmenle-rin yoğun olarak yaşadığı semtlerde oturuyorsa, ilkokulda ve hatta ortaöğrenimin bir kısmında (bazı Hauptschule'lerde) Bölüm II'de açıklamış oldu-ğumuz kota uygulaması gereği "yabancı sınıfları"na konularak Alman yaşıtlarından ayrılmakta, küçük yaşlardan itibaren onlarla arkadaşlık etmeleri zor-laşmakta, daha sonraları da okulda, meslek eğiti-mi sırasında işyerlerinde, sokakta, resmi dairele-rde, yabancılar polisinde, eğlence yerlerinde karşı-laştıkları açık ya da kapalı ayrımcı davranışlar so-nucunda "yabancı" olmanın ne anlama geldiğini öğrenmektedirler.

Gençler, açık bir şiddet olayı ile karşılaşma-salar bile dışlanmanın uç örneklerinden birini top-lumda potansiyel suçlu olarak görülme durumun-da yaşamaktadırlar. Gerçi son yıllarda yapılan ve göçmen gençler arasında suçluluk konusunu Al-man gençleri ile kıyaslayan bazı araştırmaların so-nuçları, basın-yayın organlarında ve günlük politi-kada çok sık başvurulmuş yabancıların suç işleme-ye daha yatkın oldukları tezinin somut temelleri ol-madığını göstermiştir (Bielefeld 1988: 142, Foc-hen und Gley 1987)

Özellikle karşılaştırmalar, göçmen gençler-le, toplumun alt sosyal-ekonomik tabakalarından gelen Alman gençleri arasında yapıldığı zaman, gerek işlenen suçların niteliği, gerekse suç işle-yenlerin oranı açısından göçmen gençler aleyhine bir durum ortaya çıkmamaktadır. (Suç işleyen gençleri yeniden topluma kazandırma amacını ta-şıyan "Integrations Hilfe" projesi uzmanlarından

M. Barut ile özel görüşme, (10.09.1992)

Batı Berlin'de gençler arasında yapılan bazı araştırmaların sonuçları 1985'le kıyaslandığında bugün daha fazla Türkiyeli gencin Berlin'de kendi-sini rahat ve güvenli hissetmediği ortaya çıkmak-ta, gençlerin %43'ü de "yabancı" olduklarından ö-türü başta işyeri olmak üzere okul, sokak, resmi kurumlar, eğlence yerleri, taşıt araçları, dükkanlar gibi çok çeşitli yerlerde ayrımcı muamele ile karşı-laştıklarını açıklamaktadırlar (1991 yılında Berlin Senatosu Yabancılar Dairesinin, özel bir araştırma kurumuna yaptırdığı, 1000 Türkiyeli genci içeren araştırmanın sonuçları Senatverwaltung, Top International Nr. 2, 1992: 17-20, 28). Son 1-2 yıl i-çinde doğrudan kendilerini hedefleyen yabancı düşmanı hakaret veya fiziki saldırıya uğradıklarını söyleyenler ise gençlerin %33'ünü meydana getir-mekte olup bu tür olaylarla çoğu kez sokakta veya taşıt araçlarında karşılaşmışlardır. Yine bu araştır-maya göre gençlerin %64'ü Almanya'dan ülkesine döneceğini söylerken, geri dönüş isteklerinin ba-şında artan yabancı düşmanlığı ve Almanya'da kendilerini rahat hissetmedikleri gelmektedir. (Top International Nr. 2 1992:14-15)

Öte yanda 1987-88 yıllarında, meslek eğiti-mi gören 16-22 yaşları arasındaki Türkiyeli genç kızlarla yapılan bir çalışmanın sonuçları da genç kızların hepsinin, başka bir ulustan olmaları nede-niyle, meslek eğitimi için işyeri bulma sürecinde, meslek eğitim sırasında işyeri ve okullarda, bazı öğretmenlerinin, arkadaşlarının ve müşterilerin bir kısmının dışlayıcı davranışları ile karşılaştıklarını göstermektedir (Hahn 1991:71-90, 152)

Bizim görüştüğümüz 25 gencin çoğunluğu da kendi değerlendirmeleriyle "yabancı" olarak dışlanmayı okulda, sokakta, eğlence yerlerinde doğrudan yaşamışlar, ya da kendileri gibi göç-menlerin yaşadığına tanık olmuşlardır. Çeşitli yer-lede hakarete uğramak, küçük düşürülmek, bazı eğlence yerlerine girememek gibi şeyler dışında şu anda lise diploması olan iki genç, okulda öğret-menleri tarafından daha alt düzeydeki okullara ve-ya mesleklere yönlendirilmek istendiklerini, bu ne-denle de başka okullara gidebilmek ve başarılı o-labileceklerini ispat etmek için fazladan bir çaba göstermeleri gerektiğini söylerken, birkaçı da ilko-kulda ve orta öğrenimini başında hep yabancı sı-nıflarında, ya da Türkiye'li göçmenlerin çoğunlukta olduğu sınıflarda eğitimgördükleri için daha ileri sı-nıflarda, hele lise diploması alabilmek için oldukça zorlandıklarını, Alman sınıf arkadaşlarına kıyasla çok daha fazla çalışmak zorunda kaldıklarını anlat-mışlardır.

Bu gençlerin yine çoğunluğu toplumda en önemli problem olarak da "ırkçılık", "yabancı düş-manlığı", "ikinci derecede olmak", "yabancıların kabul görmemesi" ve "tolerans eksikliği" gördük-lerini belirtmişlerdir.

Gençler, nerede oturduklarına, nasıl bir okula gittiklerine, arkadaşlık ilişkilerine, ailelerinin sosyal-ekonomik durumu ve Alman'larla ilişkilerine göre dışlanmayı farklı biçimlerde yaşamakta, toplumdaki eşitsiz konumları ve ayrımcı tutumlar sonucunda kendi kendilerini değerlendirmede çektikleri güçlüklerle rağmen, günlük yaşamdaki problemlerinin altından kalkmalarını ve ileriye yönelik gerçekçi planlar yapabilmelerini sağlayan kimi yetenekleri zaman içinde edinebilmektedirler. Bu süreç içinde, "yabancı" olarak dışlanmaya ve eşitsiz konumlarına karşı farklı tepkiler göstermekte, farklı hareket tarzlarını benimsemekte, ve buna göre de öne çıkardıkları kimlik, yönedikleri özenilen kümeler ve ilişki örüntüleri birbirinden farklı olmaktadır. Görüşme yaptığımız gençler arasında birbirinden farklı şu davranış biçimlerini ve ilişki örüntülerini gözlemleyebildik:

- Ulusal ya da dini kimliğini öne çıkartarak, ilişkilerini daha çok bu etnik altkültür ile sınırlamak. Daha çok Türkiye'lilerin gidip geldiği çeşitli spor kulüpleri, camiler, lokaller, çeşitli görüşleri savunan politik-dini-sosyal dernek ve kuruluşlara, kendi deneyimleriyle "takılan" gençler, böyle bir çevrede kendilerini daha rahat ve güvenli hissetmekte, korkularını atabilmektedirler. Sığınılacak ve özdeşlik kurulabilecek güçlü bir alt-kültürün varlığı, bu çevre içinde gencin en fazla bağ kurduğu grubun özelliklerine, yaklaşımlarına ve sunduğu olanaklara da bağlı olarak onu Alman yaşıtlarından ve Alman toplumundan tümüyle yalıtılma, marjinal konumlarını büsbütün perçinleyen noktalara çekebileceği gibi, gencin kimlik gelişiminde, kendisine güveninin artmasında olumlu bir rol oynayarak, bu nedenle de içinde yaşadığı topluma uyum sağlamasını da kolaylaştırabilir. Görüşme yapılan gençler içinde, kendisini daha çok kendi etnik alt-kültür grubu ile özdeşleştirenlerin bazılarında, Türkiye'ye dönme fikrinin güçlü olduğu, Alman gençleri ile hemen hemen hiç diyaloglarının olmadığı gözlenmekle birlikte, bir kısmı da kendilerini bu toplumda kalıcı görmekte, yabancı düşmanlığını kırmak için Almanlarla daha çok diyalog kurulmasının gerektiğini söylemektedirler.

Şimdiye dek, göçmen toplulukları arasında yapılan çalışmalarda özellikle etnik alt-kültür gruplarının gençlerin toplumsal kimliklerinin gelişiminde oynadığı olumlu rol üzerinde yeterince durulmamış olmakla birlikte, çeşitli ülkelerde yapılan bazı araştırmaların sonuçları etnik alt-kültürün olumlu etkisi olabileceğini ortaya koymaktadır (Wilpert 1983: 25, 166).

- İlişkilerini yalnızca veya daha çok Türkiye kökenli bir çevreyle sınırlamamakla birlikte davranışları da daha çok bu toplumda bir "yabancı" olarak görüldüğü noktasından hareketle, okulda (veya meslek eğitiminde) Alman yaşıtlarıyla arasındaki eşitsizliği, onlardan daha çok çalışıp, daha fazla başarı sağlamaya uğraşarak, telâfi eşitsizliği, on-

lardan daha çok çalışıp, daha fazla başarı sağlamaya uğraşarak, telâfi yoluna gitmek. Bu durum daha çok genç kızlar arasında ve özellikle de gencin gittiği okulda, ya da sınıfta göçmenlerin azınlıkta oldukları durumlarda gözlenmiştir. Böyle durumlarda ailesinin de gence başarılı olabilmesi için en azından moral destek vermesi -aşırı ve gencin yetenekleriyle bağdaşmayan bir baskı haline dönüşmediği sürece- çoğu kez olumlu sonuçlara yolaçabilmektedir. Başarılı oldukları oranda kendilerine güvenleri artan gençlerin topluma uyumları da genellikle kolaylaşmaktadır. Son yıl içinde Berlin'de, üniversiteye devam eden ikinci nesil göçmen gençlerin bir kısmının, orta öğrenim yapan Türkiye'li gençlere derslerinde yardımcı olmak amacıyla bazı projeler geliştirmeleri, kendi deneyimlerini onlara aktarmak istemeleri de eşitsiz konumda olmanın yolaçtığı yapıcı davranışların bir başka düzeyi olarak kabul edilebilir.

- Herhangi bir kimliğe aşırı biçimde sarılma gereği duymadan, çok daha geniş, Türkiyeli, Alman ve daha çok da diğer uluslardan göçmen gençlerle ilişki içinde olmak. Bu gençlerin özellikle bir Alman genci gibi davranma özentisi içine girdikleri söylenemez, ancak genellikle çeşitli uluslardan gençler içeren arkadaş gruplarıyla Alman gençlerin de gittiği çeşitli eğlence yerlerine gitmekte, bu toplumda gençlere yönelik çeşitli boş zaman faaliyetlerine katılmaya çalışmaktadırlar. Düşünce ve davranışlarında daha çok "çok kültürlülüğü" ve topluma ayak uydurmayı vurgulayan bir kimlik benimseme çabasıdadırlar. Gençlerin kendi ifadelerinde bu tutum alış, "kendisini ne Türk, ne de Alman olarak tanımlamaya önem vermemek", "herkese, rengine ve nereden geldiğine bakılmaksızın eşit muamele edilmesini öne çıkarmak", "kendisini bir Türk olarak görse de, burada yaşayan biri olarak bu topluma ayak uydurmak zorunda olduğunu vurgulamak", kendisini Türkiye'den çok şeyler almış olan, ama bu toplumu da iyi tanıyan ve buradaki yaşama uymak için çalışan bir insan olarak görmek" şeklinde dile gelmiştir.

Görüşme yapılan gençler arasında bu tür ilişkilere sahip olanlar sayıca daha az olup, genellikle evleri, Türkiye'lilerin yoğun yaşadıkları semtlerde değildir. Aileleri de diğer ailelere kıyasla gençlere daha fazla özgürlük tanımışlardır, ya da en azından gencin neleri yapıp neleri yapamayacağı konusunda zaman içinde ailede belli bir uzlaşma sağlanabilmiştir.

Henüz bu gençlerin her iki toplumun yaşam biçimlerinin, değerlerinin ve çeşitli birikimlerinin bir sentezini yaptıklarını, böyle bir dengeye ulaştıklarını söylemek mümkün değilse de, başka koşullar yerine getirildiğinde (toplumun çeşitli alanlarında eşit konumda olmak, mevcut eğitim sistemi içinde kendi anadilini ve kültürünü de öğrenme şansına sahip olmak gibi) böyle bir senteze ulaşabilecek olan gençler büyük bir olasılıkla en başta bu grup

içindeki gençler arasından çıkabilir.

- Gençlerin, özellikle kendi mahallelerinde yaşayan, veya daha çok da kendi uluslarından gençlerle birlikte oluşturdukları arkadaşlık gruplarına sığınarak, orada özellikle "yabancı" olmaktan kaynaklanan sorunlarına karşı çeşitli tepki yöntemleri geliştirdikleri durumlar. Bu tepkiler, toplumsal dışlanmayı nasıl yaşadıklarına (fiziki saldırı, tehdit vb.) bağlı olarak şiddete başvurmaya da içerebilmektedir. "Yabancı" olarak dışlanmanın açık saldırıya dönüştüğü koşullarda, bazı gençler için bir sığınma noktası haline gelebilen bu tür gruplar, özellikle bazı semtlerde göçmen gençlere yönelik çeşitli alt-yapılar yetersizliği, tüm toplumda şiddet unsurunun gitgide günlük yaşamın bir parçası haline gelmesi ve özellikle de basın-yayın organlarının bu konudaki sorumsuz yaklaşımları ile beslenmektedir.

Bu davranış biçimlerinin genel olarak gençler arasında ne denli yaygın olduğunu, ne gibi ara biçimler aldığını, hangi uç noktalara taşındığını şu anda elimizdeki verilerle değerlendirebilmemiz mümkün değil. Ancak, bu çalışmada belirleyebildiğimiz davranış tarzlarının ilerde daha yakından incelenmelerinde yarar görüyoruz.

Gençlerin belli davranış biçimlerini benimsemelerinde, çocukluktan itibaren nasıl bir çevrede yaşadıkları ve kimlerle arkadaşlık ettikleri önemli bir rol oynadığı için bu konu üzerinde biraz duracağız.

b. Arkadaş Gruplarının Oluşumu

Göçmen gençlerin daha çok kimlerle arkadaşlık edecekleri yaşadıkları semtteki ve gittikleri okullardaki göçmen nüfusun yoğunluğuna büyük çapta bağlı olmakla birlikte, genel olarak toplumdaki olumsuz göçmen imajı ve artan yabancı düşmanlığının yarattığı atmosfer de göçmen gençler ile Alman yaşıtlarının ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemektedir.

Bielefeld/Kreisss ve Münster 1982'de yaptıkları çalışmada göçmen gençlerin yaşıtları Alman gençleriyle değil de daha çok birbirleriyle arkadaşlık etmelerinin başlıca nedeni olarak, toplumda yabancıların gizli ya da açık dışlanmaları ile kültüre dayalı farklı ilişki normlarını kabul etmektedirler. (Bielefeld/Kreisss ve Münster 1982: 18) Onlara göre, daha önceki bazı çalışmalarda üzerinde durulmuş olan, Almanya'ya geliş yaşı, Alman okuluna gitmeye kaç yaşında başladığı, Almanca'yı ne kadar iyi konuşabildiği gibi faktörlerin belirleyici bir etkisi görülmemektedir. Hatta "yabancı" gençlerin azınlıkta olduğu sınıflarda bile, bu gençlerin okuldaki ilişkilerinden ötürü çok uluslu arkadaşlık grupları kurmaları beklenirken, Alman yaşıtlarıyla arkadaşlık ilişkileri okul dışına ya hiç taşınmamakta, ya da dışarda devam etse bile belli bir düzenlilikte süremektedir. Daha çok kendi ülkelerinden gelenlerin ya da göçmenlerin gidip geldiği belli buluşma

noktaları oluşturan bu gençler, bu buluşma noktaları aracılığıyla yeni tanıdıklar edinmekte ve böylece toplumsal kimliklerini kazancıkları bir ilişki ağı kurmakta ve kendilerini dışlayan bir ortam içinde, kendi ülkelerinden gelen insanların koruması altında hareket etmektedirler. (Bielefeld ve diğerleri, 1982: 94-101, 117).

Gerek Schwarz'ın 1989'da B. Berlin'deki müslüman gençlik arasındaki çalışması, gerekse Berlin Senatosu'nun 1991'de Türkiye'li gençler arasında yaptığı araştırmanın sonuçları göçmen gençlerin boş zamanlarını kendi aralarında geçirdiklerini göstermektedir. Türkiye'li gençlerin %64' (erkeklerde %55, kızlarda %72) Alman yaşıtlarıyla boş zaman faaliyetleri sırasında ya hiç biraraya gelmemekte, ya da çok az birlikte olmaktadır. Ayrıca bu araştırmanın sonuçları, 1985 yılına kıyasla 1991'de gençler arasında daha az temas olduğunu ortaya koymaktadır (Top International Nr. 2 1992:19)

Bizim çalışmamızda görüşülen gençlerden, Türkiye'li göçmenlerin çok yoğun yaşamadığı semtlerde oturan ve okulunda az sayıda göçmen olan birkaçı hariç diğerlerinin yakın arkadaş çevrelerini daha çok Türkiye'liler ya da diğer ülkelerden göçmen gençler oluşturmaktadır. Okula, özellikle de Realschule'ye, ya da Gymnasium'a giden gençler, okulda Alman arkadaşları olduğunu ancak okul dışında bu arkadaşlıklarının pek yürümediğini, okul dışında daha çok Türkiye'li mahalle arkadaşlarıyla birarada olmayı tercih ettiklerini söylemişlerdir. Gençler, Alman yaşıtlarıyla yakın arkadaşlık kuramamanın nedenleri olarak en başta oturdukları çevrede ve gittikleri okulda Türkiye'lilerin çok olması dışında şunları belirtmişlerdir:

- Farklı problemleri olma: "Biz evde nelerin savaşını veriyorduk, Alman kız arkadaşımın derdi eve gece saat 12'de gelebilmektir." (Şermin, 23 yaşında üniversite öğrencisi) ⁵ "Diğer göçmenlerle ailelerimiz, düşüncelerimiz daha çok benziyor, kolay arkadaş oluyoruz." (Sevinç, 19 yaşında, çalışıyor)

- Yakınlaşma güçlüğü: "Almanlar genellikle kendilerini bizden üstün görüyorlar, biz de biraz alçak görüyoruz. Onun için yaklaşmıyoruz. Eşit ilişki yok". (Ahmet, 19 yaşında lise mezunu, üniversiteye başlayacak).

- Ayak uyduramama: Bu konuda, özellikle kızların bir bölümü, aileleri bırakmadığı için Alman arkadaşlarının davet ettiği yerlere gidememekten, ya da onların belli "hobby"leri olup, kendilerinin olmadığından söz etmişlerdir.

- Birbirlerini tanımama. Bu durumda gençler daha çok birbirleri hakkında toplumda varolan önyargılardan yola çıkmaktadırlar. "Onlar zaten bizden korkuyorlar, sonra konuksever değiller, vermeyi bilmiyorlar. (Halim, 18 yaşında, Hauptschule diploması var). "Samimi değiller, adamı zor du-

rumda bırakabiliyorlar". (Coşkun, 16 yaşında, Ha-
uptschule'ye gidiyor).

3. İleriye Yönelik Beklentilerde Yaşanan İki- lem ve Belirsizlikler

Türkiye'li göçmen gençlerin özellikle Alman-
ya'da doğup büyümüş olanlarının önemli bir kes-
mi kendilerini burada kalıcı görmekle birlikte, (Alb-
recht 1983:101-102, Mehrländer 1983: 159-161)
dönüş fikrinin düşünsel planda olsa bile gündem-
de tutulması yalnızca Federal Almanya'nın göç-
menlere yönelik politikasına ve bu ülkede bir "ya-
bancı" olarak yaşamının doğurduğu soranlara de-
ğil, aynı zamanda ailelerin durumunun göçten bu
yana gerek Türkiye'de, gerekse Almanya'da eko-
nomik ve sosyal açıdan ne yönde ve nasıl bir de-
ğişime uğradığına, gencin ve ailesinin Türkiye ile i-
lişkilerine ve ailenin dönüşle ilgili planlarına bağlı
olarak ele alınmalıdır. Gençler, geri dönüşle ilişkin
belirsizlikleri daha çok kendi aileleri ve parçası ol-
dukları göçmen topluluğunun hiçbir zaman sona
ermeyecek bir ikilemi olarak çoğu kez dolaylı bir
biçimde yaşamakta, ancak özellikle de göçmenler
üzerindeki baskıların arttığı dönemlerde yaşam
planlarında tümüyle gözardı edememektedirler.

Birinci nesil göçmenlerin mesleki ve ekono-
mik koşullarında 20-30 yıldır bu ülkede çalışma-
larına rağmen fazla bir gelişme olduğu söylenemez.
1989'da göçmen işçilerin hâlâ %66'sı vasıfsız ya
da eğitim görmemiş, pratikten yetişme işçi olarak
sektörünün çekiciliği az dallarında çalışmaktadırlar.
Hemen hemen her iki Alman'dan biri ücretli
memur iken, bu durum yalnızca on göçmendenden bi-
ri için sözkonusudur. Gelir düzeyi ve konut koşu-
ları açısından da yıllar içinde kimi iyileşmelere ra-
ğmen Almanlar ile göçmen işçiler arasında göç-
menlerin aleyhine olan durum hâlâ korumaktadır.
(DAMID Nr.5 1992: 3-4) Hemen ekleyelim ki, bu
sayılar, yalnızca ücretli kesimi içerip, 1980 sonra-
sında, özellikle de ticaret ve hizmet sektöründe
bağımsız işlere yönelmiş olan kesimi kapsama-
maktadır. Böyle bir kesimin varlığının yukarıda çiz-
diğimiz tabloyu ne kadar etkileyeceği konusunda
bir değerlendirmeye yapabilmek için şu anda yeterli
verilere sahip olmamakla birlikte, 1985'te yalnızca
işyerinin olması, bağımsız çalışan kesimin duru-
munun ve koşullarının da ayrıca ele alınması ge-
rektiğini göstermektedir (W. Meys/F. Şen 1986:
234-240)

Almanya'da sosyo-ekonomik statüsü genel-
likle düşük olan ailelerinin Türkiye'de en azından
belli bir çevrede itibarları olduğunu bilmek, bazı
durumlarda gençlerin Türkiye'ye bakış tarzlarını ve
yaşam planlarını etkileyebilmektedir. Gencin geri
dönüş eğilimi ailesi kadar güçlü olmasa da, eşit
fırsatlara sahip olmadığını bildiği bir toplumda, he-
le eğitiminde ya da meslek yeri bulmakta zorlanı-
yorsa, marjinal bir konuma mâhkum edilmekten-
se, ailesinin Türkiye'deki olanaklarından yararlan-
ıp, bağımsız bir iş kurmayı, ya da ailenin kuraca-

ğı bir işde çalışmayı kimi durumlarda alternatif bir
çözüm olarak görebilmektedir.

Bu şekilde, kimi gençler, kendilerini dışla-
yan çoğunluk kültürüne karşı kendilerini koruyabil-
mek için geleneksel kültürel değerlerine daha çok
sarılırlarken, bazıları da kendileri için bir tehdit o-
luşturan marjinal toplumsal konumların karşısına
ailenin Türkiye'deki maddi birikimine dayanan bir
alternatifle çıkabilmektedirler.

Geri dönüşün ne kadar reel gündeme gele-
bildiği bir yönüyle de gencin ve ailesinin Türkiye
ile ilişkilerinin nicelik ve niteliğine bağlıdır. Bu ça-
lışmada görüşülen gençlerin çoğunluğu (aileleri
kalabalık olduğundan, ya da başka nedenlerle u-
zun yıllar Türkiye'ye gidemeyen birkaçı dışında) 1-
2 yılda bir Türkiye'ye gitmişlerdir. Ancak, Türkiye
ile ilgili düşünceleri, Türkiye'ye ne kadar sık gittik-
lerinden çok, başka faktörlerden etkilenmektedir.
Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- Türkiye'de daha çok nasıl bir yerleşim ye-
rine gittikleri (köy, şehir vs.)

- Orada tanıdıkları ve yakınlık duydukları bir
çevreleri veya arkadaşları olup olmaması

- Ailelerinin kendilerine Türkiye'de Alman-
ya'ya kıyasla ne kadar özgürlük tanıdığı

- Genel olarak çevredeki insanların kendile-
rine nasıl davrandığı

- Almanya ile kıyaslayarak Türkiye'den ne-
gibi beklentileri olduğu (Toplu taşıma, hastaneler,
eğlence yerleri gibi şeylerin yanısıra kadınlara ne-
kadar özgürlük tanındığı, insan hakları gibi konu-
lardan da söz etmişlerdir.

Özellikle son 20 yıl içinde göç olayını yoğun
olarak yaşayan İç Anadolu ile Doğu ve Güneydo-
ğu Anadolu'nun bazı kırsal bölgelerinden gelen ai-
lelerin köydeki çevreleri de dağılmış, ilişkileri bü-
yük çapta kopmuştur. Ailenin köydeki ilişkilerinin
şu ya da bu biçimde sürmesi halinde bile, geri
döndüğünde daha büyük bir yerleşim yerinde ya-
şamayı düşünen aile burada konut satın almış, i-
lişkilerini burada kurmaya başlamıştır. Gençler git-
tikleri yerde en azından akraba ve yakın dostlarıyla
başlayan bir arkadaşlık çevresi edinebildikleri,
ya da gittikleri yerin olanaklarına göre, boş za-
manlarını geçirebilecekleri yerler bulabildikleri (o-
yun salonları, eğlence yerleri, spor tesisleri, sine-
ma vs.) zaman, Türkiye'ye dolayısıyla dönüş fikri-
ne genellikle biraz daha olumlu bakabilmektedirler.
Özellikle, Türkiye'de bir çevresi olan, Türki-
ye'de edindiği arkadaşlarıyla ilişkiyi sürdüren
gençler için Türkiye, "insan ilişkileri daha sıcak ve
içten" olduğu için gerektiğinde yaşanabilecek bir
yerdir.

Öte yanda, yine tatilde gittikleri çevreye
bağlı olarak, kızların bir kısmı Türkiye'de ailelerinin
kendilerini daha serbest bıraktığını, daha özgür
hareket edebildiklerini söylerken (bu durum daha

çok küçük ve tanıdıkların bol olduğu bir çevrede, bir anlamda gençlerin çevrenin kontrolüne teslim edildiği durumlarda ortaya çıkmaktadır), diğerleri de Türkiye'de kadın olarak serbestçe gezememekten, ailelerinin ise özellikle Almanya'dan gelen kişiler olarak dikkat çekmemeleri için giyim-kuşam ya da gezme konusunda kendilerine çok baskı yaptığından yakınmışlardır. Ancak, gençlerin çoğunluğunun Türkiye ile ilişkilerinde en fazla üzerinde durdukları konu, Türkiye'yi yeterince tanımanın, yerine göre nasıl davranacaklarını bilmemenin yarattığı gerginlik ve orada da kendilerine yapılan yabancı (Almanca) muamelesidir. Mayer'in geri dönüş yapmış gençlerle ilgili çalışmasındaki gençlerden Vildan bunu, "yabancı bir ülkede bir yabancı olarak büyümenin çok garip birşey olduğunu biliyordum. Ama daha da garip olan insanın kendi vatanında bir yabancı olarak yaşaması" diyerek açık bir biçimde dile getirmiştir. (Mayer 1989:82).

Belli bir temel eğitim almış, meslek seçimi açısından plan ve ön hazırlıklarını yapmış, kendi sorunlarını çözebilecek bir kişilik geliştirebilmiş olan gençler kendi konuları açısından Türkiye ile Almanya arasında daha gerçekçi değerlendirmeler yapabilecek durumdadırlar. Bu gençlerin önemli bir kesimi, özellikle de kızlar, kendilerini Alman toplumuyla tümüyle bütünleşmiş veya sürekli burada yaşamaya kararlı görmemekle birlikte, çoğu bir güvence değerlendirmesiyle Alman vatandaşlığına geçmiş ya da başvuruda bulunmuş olup, Türkiye'deki olanaklarına çok iyimser bakmaktadırlar. Bu durumda gençler, eğitimlerini burada bitirdikten sonra Almanya'dan başka ülkelere gidip, en azından bir süre orada yaşamayı bir alternatif çözüm olarak değerlendirdikleri gibi, özellikle Türkiye'de iyi ilişkilere sahip olanlar, edinecekleri meslek ile kendi ülkelerinde ne tür şansları olduğunu da araştırmaktadırlar.

Çalışmamız içindeki bazı gençlerin Almanya-Türkiye ikilemini nasıl dengelemeye çalıştıklarını, hangi noktalardan hareket ettiklerini sanırım aşağıdaki ifadeler ayrıca bir yoruma gerek kalmaksızın gösteriyor:

- "Türkiye'ye de, Almanya'ya da mesafeli, objektif bakamıyorum. İki taraftan da kopamam. İnsanın nereyi vatanı olarak gördüğü çevresine, iyi dostlara bağlı, benim için bunlar iki yerde de var. Ama Almanya'da yaşamın rahatlığını, Türkiye'de de insanları ve canlılığı seviyorum. Meslek açısından geleceğimi burada daha iyi görüyorum ve burada deneyim elde etmek istiyorum. Belki daha sonra Türkiye'de de çalışabilirim." (Nevin, 24 yaşında Hauptschule'de okuyor)

- "Annem ve çevrem sayesinde Türk kültürünü, okulda da Alman'ların kültürünü öğrendim. Ama ben kendimi Türk kültürüne yakın buluyorum. Aıştığım bir yer olduğu için kendimi burada daha kalıcı buluyorum. Ayrıca Türkiye'de akrabalar bana çok karışıyorlar". (Coşkun, 16 yaşında

Hauptschule'de okuyor)

- Ailem dönse de ben dönmeyeceğim. Bütün arkadaşlarım burada, burada daha serbestim, kimseye bağlı olmadan istediklerimi yapabilirim. Türkiye'de insan haklarının durumunu, hastaneleri, kadın-erkek ilişkilerini beğenmiyorum. Burada da haklarımız az. Politikaya katılabilmemiz lazım." (Bilge, 20 yaşında meslek eğitimi yapıyor).

- "Ben islâmı benimsemişim, geleneklerimi de düşkünüm ama Türkiye yine de yabancı bana. Buranın eğitimini, kültürünü aldım. İyi olan herşeyi almak isterim. Alman'lara karşı bana davranışları, yabancılamaları nedeniyle bir soğukluk duyuyorum. Ama kendimi burada misafir görmüyorum. Babamın buraya çok emeği geçti. Burada kalıp, eğitimimi sürdüreceğim. Belki ilerde Müslüman 3. dünya ülkelerine giderim çalışmaya. (Ömer, 24 yaşında, üniversite öğrencisi)

- "Almanya'da kadın olarak hem gündelik yaşamda, hem de mesleğimde daha rahat edeceğimi düşünüyorum. Sonra doğduğum yerlere de gidemem artık, orada kimsemiz kalmadı. Oralarda pek iş olanağı da yok. Üniversiteyi bitirdikten sonra bir başka ülkeye de gidebilirim. Biz göçmen çocuklarıyız artık." (Şermin, 23 yaşında, üniversite öğrencisi)

- "kenimi burada kalıcı görüyorum, ama şöyle on sene içinde mesleğimi edindikten sonra biraz para kazanıp, Türkiye'de birşeyler kurarsam belki de giderim. Türkiye'yi çok tanımıyorum, ama insanları cana yakın, bizi Alamancı diye biraz ayırıyorlar ama... Bir de beni Türkiye'de çok zenginlerin yanı sıra çok da fakirlerin olması rahatsız ediyor." (Halim, 18 yaşında, Hauptschule diploması var, meslek yeri arıyor).

Öte yanda, ailelerinin dönüşle ilgili düşünceleri etkilemekle birlikte, şu veya bu yönde karar vermeleri de nihai önem taşımamaktadır. Ancak, özellikle yaşları 15'in altında olan kızlar, eğer ailelerinin dönme planları kesin ise, Almanya'da yalnız bırakılamayacakları için birlikte dönmeye razı görünmekte, ya da anne-babalarını bir süre daha kalmaları yönünde ikna etmeye çalışmaktadırlar.

C. Değerlendirme ve Sonuçlar

Bugünün koşullarında ikinci nesil göçmenlerin davranış biçimleri, ilişki örüntüleri ve ileriye yönelik beklentilerinde ailelerinin kültürel değerleri ile içinde yaşadıkları Alman toplumunun değerlerinin çatışmasının yarattığı ikilem ve çelişkilerden daha çok şu iki çelişkinin önemli rol oynadığını söyleyebiliriz:

- Yaşamının önemli bir bölümü bu ülkede geçmiş, gelecekte de daha çok bu ülkede yaşayacağını düşünen birgöçmen olarak toplumsal yaşamın her alanında eşit haklarla yerini alabilme beklentisi ile ayrımcılığın çok çeşitli biçimleriyle karşılaşan bir "yabancı" konumunda olmanın arasında-

ki çelişki.

- Gelişmiş bir kapitalist ülkede yaşamanın doğurduğu yüksek tüketim ve yaşam standardını biran önce yükseltme isteği ile bu hedefe ulaşmanın bir "yabancı" olarak kendisi için varolan olanakları arasındaki çelişki

Toplumun birçok alanlarında farklı biçimlerde karşılırlarına çıkan ve çeşitli sorularına kaynak olan bu çelişkiler, gençlerin kimlik gelişimini de etkilemekte, özellikle kendi kendilerini değerlendirmelerinde, aile içindeki sosyalizasyon kadar, toplumda (okulda, işyerinde, sokakta vs.) başkalarının kendilerini nasıl gördüğü ve değerlendirdiği, gençlerin davranışlarında önemli bir rol oynamaktadır. Bu çıkış noktalarından hareketle ve bu ön araştırmanın sınırlı bilgi kaynakları çerçevesinde, ikinci nesilgöçmenlere (ve onların arkasında hazır bekleyen üçüncü nesillere) ilişkin araştırmalarda aşağıdaki değerlendirmeler gözönünde bulundurularak veri toplamanın, gençlerin kendi aralarındaki farklılıkların ve davranışları üzerinde etkili olan faktörlerin ortaya çıkarılmasında yararlı olacağını düşünüyoruz.

- Önemli bir kesimi ya çok küçük yaşlarda Almanya'ya getirilmiş ya da yurtdışında doğmuş olan ikinci nesil göçmenler, doğdukları ve yetiştikleri, ailelerinin de gitgide kalıcılaştığı bu ülkede, farklılıklarının (dil, fiziki görünüş vb.) genel olarak toplum tarafından kabul gören şeyler olmadığını çok küçük yaşlardan itibaren yaşamakta ve "yabancı" olmayı öğrenmektedirler. Daha sonraları ise ilkokul eğitiminden başlayarak yaşamın çeşitli alanlarındaki eşitsiz konumları onları Alman yaşıtlarında daha ağır bir yük altına sokmakta ve daha önce açıkladığımız gibi bazıları bu eşitsizliği kendilerini sınıfta, ya da meslek eğitimi yaptıkları işyerinde "en iyi" olmaya zorlayarak gidermeye çalışmaktadırlar. Onlar için "yabancı" olmaktan kaynaklanan eşitsiz konum, böyle telâfi yolunu seçmemiş olsalar bile, her zaman fazladan bir yükür.

Öte yanda gençler, anne-babalarının marjinal toplumsal konumlarında kalmamak için daha başından itibaren dezavantajlı ve eşit olmayan bir konumda yarışmak durumundadırlar ki, Bölüm II'de belirttiğimiz gibi bu durum, Berlin'de yaşayan göçmen gençler için iki Almanya'nın birleşmesinden sonra, meslek yeri ve iş bulma açısından daha da ağır rekabet koşullarıyla karşılaşmaları anlamına gelmektedir.

- Yaşamlarının önemli bir bölümünü toplumda yüksek tüketim eğilimlerinin egemen olduğu zengin bir endüstri ülkesinde geçirmiş olan gençlerin tüketim eğilimlerinin Alman yaşıtlarından çok farklı olması beklenemez. Oysa, daha çok ve özellikle de göçün başlangıç yıllarında, yaşadıkları ülkedeki yaşam standartlarını yükseltmeye yönelik harcamalar yerine kendi ülkelerinde kimi yatırımlar yapma eğiliminde olan ailelerinden farklıdırlar.

Gençlerin, kendilerini bu toplumda daha kalıcı görmekten ve farklı koşullarda yetişmiş olmaktan ötürü yüksek olan tüketim istekleri, ailelerin marjinal ekonomik konumları ve geleceği yönelik planlarından ötürü, istedikleri ölçüde gerçekleşmeyip, ailelerinden bağımsız bir yaşam kurdukları döneme ertelenmek durumundadırlar. Ancak, özellikle belli bir yaşa geldikten sonra, kendi deneyimleri ya da arkadaşlarının deneyimlerinden ötürü eğitim ve iş alanındaki sınırlarının ve eşitsiz konumlarının daha çok farkına varan gençler, hedefledikleri yaşam standartlarının, edinebilecekleri mesleklerin kendilerine sağlayacağı olanaklarla bağdaşmadığını da görmekte-dirler. Böyle durumlarda, eğer varsa ailenin olanaklarıyla Almanya'da bağımsız bir iş kurmak, ya da geri dönüp, ailenin sağlayacağı olanaklarla Türkiye'de bir işe girişmek daha çok gündeme gelebilmektedir.

Burada sözünü ettiğimiz çelişkiyi gençlerin ne biçimlerde yaşadığı, ne gibi çözüm yollarına yöneldiği, bağımsız işlere yönelme düşüncelerinin daha çok hangi koşullarda ortaya çıktığı, bunların ne denli gerçekleşebildiği, ne kadarının ise yalnızca geçici arayışlar olduğu başka çalışmalara konu olabilir.

- Ailelerin değerleri ve beklentileri ile gençlerin yaşam tarzı ve değerlerinin uyuşmaması, aile-içi günlük problemlere yolaçmakla birlikte bunlar, özellikle genç kızlar üzerindeki aşırı baskı durumları hariç, gençlerin davranış biçimlerini belirleyici bir faktör olarak ortaya çıkmamaktadır. Aile-içi problemlerin ne denli şiddetli yaşandığı ve dolayısıyla gencin yaşamındaki belirleyiciliği, ailenin Türkiye'de nasıl bir yerleşim yerinden ve nasıl bir çevreden geldiğine, sosyo-ekonomik durumunda ve yapısında ne tür değişiklikler geçirdiğine, Almanya'da nasıl bir çevrede izlenememesi için gençlerin giyim-kuşamları, arkadaşları, günlük yaşamları, eve girip-çıkıtları saatler mümkün olduğunca kontrol altında tutulmaya çalışılmaktadır.

Öte yandan gençlerin, aileleriyle ilişkilerinde genellikle üzerinde durdukları bir konu, ailelerinin belli bir okulu bitirmeleri (örneğin Gymnasium), ya da belli bir mesleği seçmeleri yönünde kendilerine baskı uygulamasıdır ki, bu meslek de genellikle Türkiye'de hangi mesleklerin prestiji olduğuna, ya da kendi çevrelerinden duyduklarına göre belirlenmektedir. Bu durum, özellikle de ailelerin çoğunun, okul sistemi ve gençlerin önündeki çeşitli alternatifler vb. konularda yeterli enformasyona sahip olmadıkları düşünüldüğünde, gerçekçi bir yönlendirme değil, yalnızca psikolojik baskı olmaktadır.

Yine de bazı gençler, özellikle de genç kızlar, eğer aile eğitime önem veriyorsa, ve eğitimi sürdürdükü için kendisinden ev işi, bir işe girip çalışma gibi şeyleri beklenmiyorsa, helebir de okuldaki faaliyetlere katılmasına ve derslerine yardım sağlamak amacıyla bir yönde çalışmaları olan der-

neklere vs. gitmesine izin veriliyor ise, bu psikolojik baskı gençler tarafından tümüyle olumsuz yorumlanmamakta, bunu ailelerinin sınırlı bilgileri çerçevesinde verebildikleri bir destek olarak değerlendirilebilmektedirler.

Sorun daha çok, aileler gençlerin yeteneklerinin sınırlarını oldukça aşan hedefler koyduklarında ve okula giderken bir de ev işlerini yapmaları, küçük kardeşlerine bakmaları vb. beklendiğinde çıkmaktadır. Böyle durumlarda ailenin, en büyük çocuklardan, özellikle de sonradan Almanya'ya getirilmiş, Türkiye'de akrabaların yanında belli görev anlayışı ile yetişmiş genç kızlardan, hele annenin tam gün ve vardiyalı çalıştığı koşullarda evde daha çok sorumluluk taşımasını beklediği de gözlenmiştir.

Aile-içi sorunlar karşısında kız ve erkeklerin tavır alışları ve çözüm biçimleri de farklılıklar göstermektedir. Genellikle kızların eğitimlerini ve bir meslek edinip biran önce bağımsızlıklarına kavuşmayı erkeklerden daha fazla önemsedikleri, ve bunun için daha yoğun bir uğraş içine girdikleri, ve ayrıca bir kısmının da ailede kadının konumu, kadın-erkek ilişkileri gibi ailelerinin farklı düşüncelere sahip olduğunu bildikleri bazı konularda, açık ve tutarlı görüşlere sahip oldukları izlenmiştir ki, son yıllarda yapılmış olan bazı çalışmalarda da (Hoffmann 1990, Hahn 1991) ortaya çıkan bu eğilimlerin ne kadar genellenebileceği ve nedenleri üzerinde yeni araştırmalara gereksinim vardır.

Göçmen gençler, başlangıçta sözünü ettiği-miz çelişkiler ve bu çelişkilerden kaynaklanan birçok ikilem ve talep-çatışması ile birlikte yaşıyorlar. Bu koşullarda, benlik saygılarını da koruyarak sorunlarını çözebilecekleri ilişki ve davranış biçimleri arayışı içine giriyorlar. Dengeli, sağlıklı bir kişiliğe ulaşmak, problemleriyle başedebilecek ve içinde yaşadıkları toplumla uyum sağlamalarını kolaylaştıracak olan edim yeteneklerini -üstelik edim alanlarının sınırlandırıldığı koşullarda geliştirebilmek için zor bir süreçten geçiyorlar. Kişinin, böyle çok çeşitli ve birbirinin karşıtı rol ve beklentilerin içinden çıkıp, çevresi ile belli uzlaşmalara varmasının mümkün olduğunu, kimlik gelişiminde bu koşullarda hangi mekanizmaların kullanılarak karşıtlıkların dengelenebileceğini sosyal-psikolojik çeşitli modeller açıklamaya çalışıyorlar. (Krappmann ve Habermas'ın bu konudaki yaklaşımları için Hoffmann 1990:24-36'ya bakılabilir). Göçmen gençlerin bizzat kendilerinin bu zor sürecin içinden geçip, kimlik gelişimi açısından belli dengelere varabildiklerini, belli toplumsal edim yeteneklerini geliştirebildiklerini gösteren çalışmaların ise halâ çok az olduğunu söyleyebiliriz (Wilpert ve diğerleri, 1988, Bilefeld 1988, Hoffmann 1990, Hahn 1991)

Bu ön araştırmada sırasında görüştüğümüz, göç süreçleri, ailelerinin yapısı, oturdukları semtler, gittikleri okullar ile birbirinden farklı olan 25 genç, kendi özgül koşulları içinde söz konusu çe-

lişkileri yaşamakta olup, bunlara karşı geliştirdikleri belli davranış biçimleri içinde bazıları belli bir kimliği benimsemekte, kendilerini değerlendirmeleri, neler yaptıkları, ilişkileri ve neler yapmak istedikleri de benimsedikleri kimlik ile oldukça tutarlı gözükmektedir. Böyle bir tutarlılığa ulaşmamış olsalar bile, artık bu gençleri, genellikle kendilerini tanımlamakta kullanılan, "bunalımlı, ne yapacağını bilmeyen, kaderine razı olmuş, ailesinden uzaklaşmış ama içinde yaşadığı toplumla da kaynaşmamış, içine kapalı, hayaller peşinde ve en başında da toplumsal edim yetenekleri olmayan" gibi klişelerle tanımlanamayacağı söylenebilir. En azından, gençlerin küçümsenmeyecek bir kesimi için bu imaj artık geçerli değildir.

Onların daha gerçekçi bir tablosunu çizebilmek için, kültür ve sosyalizasyon farklılıklarına bağlı olarak bu gençlerin neleri yapamayacaklarını, niçin uyumsuz ve kimlik krizi içinde olduklarını binbir türlü varyasyon içinde yeniden ve yeniden üreten çalışmalara değil, dışlayıcı toplumsal etkileşim biçimlerini gözönünde bulunduran, içinde yaşadıkları toplumun onlara bakış ve davranış tarzını, toplum içindeki konumlarını ve bütün bunların kendi etnik topluluklarının ve ailelerinin kimi özellikleri ile birleşerek onların davranışlarını nasıl etkilediğini irdeleyen araştırmalara gereksinim vardır.

Bu araştırmalarda, bir "yabancı" olarak damgalanmanın yarattığı baskıya rağmen, gençlerin hangi koşullarda neleri başarabildikleri tarzında yapıcı bir yaklaşım benimsenirse, ikinci nesil göçmen gençlik gerçeğinin başka boyutlarının da olduğu ortaya çıkarken, onların içinde yaşadıkları toplumla bütünleşmelerinin önündeki engeller de daha açık görülebilecektir.

DİPNOTLAR

1. Gençlik çağının sınırları çeşitli kaynaklarda çok farklı tanımlanmaktadır. B.M. Örgütünün tanımına göre genç, 15-25 yaş arasında, öğrenim gören, hayatını kazanmak için çalışmayan ve ayrı bir konutu olmayan kişidir (Atalay Yörükoğlu 1986: 3)

2. Federal Almanya'da zorunlu okul süresi 10 yıl olup, B.Berlin'de bunun ilk 6 yılı ilkokuldur. (Diğer eyaletlerde ilk dört yıl) 7. sınıftan itibaren başlayan orta dereceli okullar birkaç çeşittir. En belirgin farklılıklarını özetleyecek olursak, "Gymnasium", 10. sınıftan sonra eğitimin üç yıl daha sürdürülüp, üniversiteye girmeyi sağlayan lise diplomasının alınabildiği okuldur. "Realschule", 10. sınıfta verdiği diploma ile gençlerin belirli meslek okullarına gidebildiği okuldur. Ancak bu okulda çok başarılı olanların daha sonra bir "Gymnasium'da lise diploması almak üzere eğitimini sürdürmesi mümkün olabilmektedir. "Hauptschule'de 10. sınıfı bitirenler için ise gene de iş yerinde belli dallarda meslek eğitimini sürdürmek mümkün ise gençlerin yeri baştan belirlenmemekte, derslerdeki başarı durumlarına göre verilen puanlarla "Hauptschule", "Realschule" veya lise diploması alabilmeleri söz konusu olmaktadır.

3. Bu alanda yapılmış bazı araştırmaların sonuç-

larına göre yabancı uyruklu çocukların bu tür okullara gönderilmelerinde toplumsal -kültürel geçmişlerini ve içinde yaşadıkları çevreyi gözönünde bulundurmamak rol oynamakta, dil ve uyum zorluğu olan bazı çocuklar da bu okullara gönderilebilmektedir. (Schmidtke 1981: 146-152)

4. Berlin'de 1983'te yasaya geçmiş olan kota uygulamasına göre normal Alman sınıflarındaki yabancı uyruklu öğrenci oranı %30 olarak belirlenmiştir. Eğer bu öğrencilerin yarısı Almanca dersleri hiçbir güçlük çekmeden izleyebiliyorlarsa, bu oran %50'ye kadar çıkabilmektedir. (Schulgesetz für Berlin, 1982, 35a, Paragraf 2)

5. Görüşme yapılan gençlerin bir kısmı gerçek isimlerinin kullanılmamasını istedikleri için, hepsinin isimleri değiştirilmiştir.

KAYNAKLAR

1. Abadan-Unat, Nermin (1988), "The Socio-Economic Aspects of Return Migration to Turkey" in: Migration, Nr.3, Berlin: Edition Parabolis, 29-59.

2. Albercht, (Christoph (1983), **Ausländische Jugendliche - Randgruppe des Arbeitsmarktes**, Berlin: Express Edition GmbH.

3. Allerbeck, Klaus und Rosenmayr, Leopold (1976), **Einführung in die Jugend-Söziologie**, Heidelberg: Quelle & Mayer.

4. Bayaz, Ahmet & Weber, Florian (1984), "die Rechnung ohne den Gast" in: Bayaz, Damolin, Ernst (Hrsg.) **Integration**, Weinheim & Basel: Beltz Verlag, 158-166

5. Berliner Statistik (1990), **Statistische Berichte, Melderechtlich registrierte Ausländer in Berlin (West)**, 30. Juni 1991.

6. Berliner Statistik (1991), **Statistische Berichte, Melderechtlich registrierte Ausländer in Berlin**, 30. Juni 1991.

7. Berliner Statistik (1991), **Statistische Berichte, Melderechtlich registrierte Einwohner in Berlin**, 30. Juni 1991.

8. Berliner Statistik (1988), **Zum Thema Kinder und Jugendliche in Berlin**, Oktober 1988.

9. Bielefeld, Uli (1988), **Inländische Ausländer, Zum gesellschaftlichen Bewußtsein türkischer Jugendliche in der Bundesrepublik**, Frankfurt/New York: Campus Verlag.

10. Bielefeld, Uli, Kreissl, R. und Münster, T. (1982), **Junge ausländer im Konflikt, Lebenssituationen und Überlebensformen**, München: Juventa Verlag.

11. Çınar, Safer (1985), "Kimin için Kayıp Kuşak" in: **Bilim ve Sanat**, Nr. 57, 35-37.

12. Die Ausländerbeauftragten des Senats (1991), **Türkische Berliner- Eine Minderheit stellt sich vor**, Berlin.

13. Die Ausländerbeauftragten des Senats (1991), **Zur Lage der jungen Ausländergeneration**, Berlin.

14. Die Beauftragten der Bundesregierung für

die Integration der ausländischen Arbeitnehmer und ihrer Familienangehörigen (1987), **Daten und Fakten zur ausländer-situation**, April 1987, Bonn.

154. Dokumentation, Kongress des Sozialdemokratischen Wählerinitiative (1981), **Die Bundesrepublik ist (k) ein Einwanderungsland**, Berlin.

16. "Ein Leben wie Gott in Frankreich" (1992), **DAMID Informationsdienst** 5, Berlin.

17. Elwert, Georg (1984), "Die Angst vor dem Ghetto" in: Bayaz, Damolin, Ernst (Hrsg.) **Integration**, Weinheim & Basel: Beltz Verlag, 51-73.

18. Esser, H. (1980), **Aspekte der Wanderungssoziologie**, Darmstadt.

19. Essinger, Helmut, Hellmich, Achim und Hoff, Gerd (1981), **Ausländer im Konflikt**, Königstein/Ts: Athenäum Verlag.

20. Fochen, Adalbert und Gley, Christa (1987), **Junge Ausländer im Strafvollzug**, Neue Kriminologische Studien, Wilhelm Fink Verlag.

21. Furtner-Kallmünzer, M. (1988), "Biografie und Identitätsprobleme der zweiten Generation" in: DJI (Hrsg.) **Beiträge zur Ausländerforschung- Wege der Integration**, München.

22. Gewerkschaft Erziehung und Wissenschaft im DGB (1985), **Ausländische Schüler: Im Dschungel der Vorschriften**, Berlin.

23. Gillmeister, H., Kurthen, H. und Fijalkowski (1989), **Ausländerbeschäftigung in der Krise?**, Berlin: Ed. Sigma.

24. Gitmez, Ali (1982), **Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler**, Istanbul: Alan Yayıncılık.

25. Hahn, Rola (1991), **Hier läuft ja nichts ohne Abschluß**, Fördererkreis Ausländischer Kinder und Jugendliche e.V.

26. Hansen, Roland (1989), **Türkische Deutsche, deutsche Türken oder "ein bißchen von da und ein bißchen von da"**, Saarbrücken: Verlag breitenbach Publishers.

27. Hoffmann, Klaus (1990), **Leben in einem fremden Land**, Bielefeld: Kritische Texte Diskurs.

28. Hoffmann und Novodny (1982), **Ausländer in der BRD und in der Schweiz, Segregation und Integration**, Frankfurt: Campus Verlag.

29. Holfort, Friedhelm (1982), **Benachteiligung ohne Ende? Zum Problem der sozialen Integration der Kinder ausländischer Arbeitnehmer (Türken) in der Bundesrepublik**, Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann.

30. Kleff, H.G. (1985), **Vom Bauern zum Industriearbeiter**, Mainz.

31. Koch- Arzberger, Claudia (1985), **Die schwierige Integration**, Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH.

32. Lajos, Konstantin (Hrsg.) (1991), **Die zweite und dritte Ausländergeneration**, Opladen: Leske+Budrich.

33. Landesarbeitsamt Berlin-Brandenburg (1991), **Situation junger Ausländer und Ausländerinnen in schulischer und betrieblicher Aus-**

bildung in Berlin im Breichtjahr 90/91, Berlin.

34. Mehrländer, Ursula (1983), **Türkische Jugendliche- keine beruflichen Chancen in Deutschland**, Bonn: Verlag Neue Gesellschaft.

35. Meyer, Erika (1989), **Rückkehrererkinder berichten, Texte aus einem Seminar über Migrantenliteratur an der Istanbul Universität 1987-88**, Berlin Pädagogisches Zentrum Berlin.

36. Meys, Werner und Şen, Faruk (1986), **Zukunft in der Bundesrepublik oder Zukunft in der Türkei**, Türkiye Araştırmalar Merkezi, Frankfurt: Dağyeli Verlag.

37. Öker, Turgut (1990), **"Quo Vadis? Türkische Jugendliche Kämpfen um ihre Anerkennung**, in: Kirpi, Essen: Kirpi Medien, 10-23.

38. Pfaff, C.W. (1984), **"Input and residual L1 transfer effects in Turkish and Greek children's German"**, in: R. Anderson (ed.) **Second Languages**, Rowley MA, 271-298.

39. Reiser, Helga R. (Hrsg.) (1981), **Sonderschulen- Schulen für Ausländerkinder**, Berlin: Carl Marhold Verlagsbuchhandlung.

40. Röhr-Sendmeier (1986), **"Die Bildungspolitik zum Unterricht für ausländische Kinder in der Bundesrepublik Deutschland- Eine kritische Betrachtung der vergangenen 30 Jahre"**, **Deutsch Lernen 1**, 51-63.

41. Schmidtke, H.P. (1981), **"Sonderschule"**, in: U. Sandfuchs, (Hrsg.), **Lehren und Lernen mit Ausländerkindern**, Bad Heilbrunn: Verlag Julius Klinkhardt, 146-152.

42. Schrader, Achim, Nikles, Bruno W., Giese, Hartmut M. (1979), **Die zweite Generation, Sozialisation und Akkulturation ausländischer Kinder in der Bundesrepublik**, Athenäum Verlag.

43. Schwarz, Thomas (1989), **Muslimische Jugendliche in Berlin**, Arbeitsheft, Berlin: Berliner Institut für vergleichende Sozialforschung.

44. Senatsverwaltung für Jugend und Familie (1992), **Jugend und Gewalt**, Berlin.

45. Senatsverwaltung für Schule, Berufsbildung und Sport (1990), **Das Schuljahr 1989/90 in Zahlen**, Berlin.

46. Senatsverwaltung für Schule, Berufsbildung und Sport (1991), **Das Schuljahr 1991/92 in Zahlen**, Berlin.

47. Senatsverwaltung für Soziales (1992), **Top, Berlin International**, Nr.6, Berlin, 5-34.

48. Stenzel, Arnold und Homfelt Hans Günther (1985), **Auszug in ein fremdes Land**, Weinheim & Basel: Beltz Forschungsberichte.

49. Tagungsbeiträge aus der Arbeit der Evangelischen Akademie Holgeismar (1988), **Identitätsprobleme und Rollenkonflikte türkischer Frauen und Mädchen**, Dokumentation.

50. Vassaf, Gündüz (1983), **Daha Sesimizi Duyurmadık- Avrupa'da Türk İşçi Çocukları**, İstanbul: Belge Yayınları.

51. Vogel, Johanna (1981), **Fremd auf deutschen Straßen**, Berlin: Kreuz Verlag.

52. Wilpert, Czarina (1980), **Die Zukunft der zweiten Generation**, Königstein/Ts: Verlag Anton Hain.

53. Wilpert, c., Eren, c., Sarpyel, Z. (1988), **Work experience, Work values and occupational orientations: Findings from a study of Turkish young women in Berlin**, International Symposium on Women in International Migration, Berlin.

54. Winters-Ohle, E & G. Albrecht (1983), **"Beschlüsse und Erlasse der Kulturministerkonferenz und der Kulturministerien zum muttersprachlichen Unterricht"**, **Deutsch Lernen 1**, 50-74.

55. Yakut Atilla, Reich, Hans H., Neumann, Ursula und BoosNünning Ursula (1986), **Zwischen Elternhaus und Arbeitsamt: Türkische Jugendliche suchen einen Beruf**, Berlin: Express Edition.

56. Yörükoğlu, Atalay (1986), **Gençlik Çağı**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tablo 1: Berlin (Batı)'da Nüfusun Gelişimi ve Bileşimi (1973-1991)

Yıl	Alman (Sayı)	Göçmen (Sayı)	Göçmen (%)	Türkiye'li (Sayı)	Türkiye'li / Göçmen (%)
1973	1.973.074	176.064	8.19	79.468	45.14
1975	1.923.852	183.383	8.70	85.452	46.60
1978	1.866.799	193.914	9.41	90.666	46.76
1980	1.828.865	230.597	11.20	114.306	49.57
1982	1.799.187	245.404	12.00	119.113	48.54
1983	1.789.364	242.224	13.53	117.370	48.46
1984	1.786.709	237.924	11.75	109.630	46.08
1986	1.783.037	254.845	12.21	114.814	45.05
1988	1.801.009	276.257	13.30	122.861	44.47
1990	1.848.435	308.963	14.32	133.878	43.33
1991	1.843.983	324.411	14.96	137.031	42.24

Kaynak: Berliner Statistik, Statistischer Landesamt Berlin, 31. Aralık 1991.

Tablo 2: Batı Berlin'de Türkiye'li Göçmen Nüfus

YIL	SAYI	YIL	SAYI
1960	225	1976	84136
1961	284	1977	85475
1962	511	1978	90666
1963	773	1979	100217
1964	1135	1980	114306
1965	2797	1981	118347
1966	5698	1982	119113
1967	6670	1983	117370
1968	10019	1984	109630
1969	24554	1985	111618
1970	30134	1986	114814
1971	54421	1987	118085
1972	66521	1988	122861
1973	79468	1989	128112
1974	87948	1990	133878
1975	85452	1991	137031

Kaynak: Statistisches Landesamt

Tablo 3a: Bazı seçilmiş semtlerde göçmen oranı

Yıl	Kreuzberg	Wedding	Tiergarten	Schöneberg	Neukolin
1978	23.94	17.38	15.35	14.29	9.3
1980	27.31	19.88	18.33	17.59	11.61
1986	28.43	20.85	19.85	18.31	13.3
1990	30.60	23.72	21.71	19.96	16.03
1991	30.85	24.33	21.96	20.04	16.40

Kaynak: Berliner Statistik

Tablo 3b: Seçilmiş iki semtte Türkiye'li / göçmen oranı

	Kreuzberg	Wedding
1990	63.21	59.78
1991	64.13	58.20

Kaynak: Berliner Statistik

Tablo 4: Batı Berlin'de İlk ve Orta öğrenimde yabancı uyruklu öğrenci oranı

Okul türü	1976/77	1979/80	1982/83	1985/86	1988/89	1689/90	1990/91	1991/92
İlkokul	10.1	16.3	25.4	24.3	23.4	22.9	22.5	22.6
Hauptschule	6.4	27.9	33.8	37.2	45.6	45.6	45.9	44.9
Realschule	3.5	5.5	8.5	13.9	21.9	22.2	21.9	21.9
Gymnasium	2.9	3.6	4.6	7.2	10.7	11.4	11.9	12.0
Gesamtschule	4.4	6.4	13.3	19.6	22.6	22.6	22.2	22.0
Toplam (1)	8.0	12.4	18.5	19.8	21.9	21.9	21.8	21.7

(1) Toplama, tabloda yeralmayan, yabancı uyruklu çocuklar için okula hazırlık kurslarına katılanlar ile öğrenme güçlüğü olan ya da zekâ özürlü çocukların gittiği okullardaki öğrenciler dahil edilmiştir.

Tablo 5: Orta Öğrenimde Türkiye kökenli göçmenler (1991-92)

Okul türleri	Toplam öğrenci	Göçmen	Türkiye'li	Türkiye'li/Tüm öğrenciler	Türkiye'li/Göçmenler
Hauptschule	10.214	4.462	2.936	28.7	65.8
Realschule	20.924	3.109	1.815	8.7	58.4
Gymnasium	68.339	5.246	1.485	2.2	28.3
Gesamtschule	51.663	5.484	2.763	5.3	50.4

Kaynak: Senatsverwaltung für Schule, Berufsbildung und Sport, Das Schuljahr 1991-92 in Zahlen

Tablo 6: Berlin Batı'da Alman ve Göçmen Öğrencilerin Orta Öğretimde çeşitli okullara dağılımı

Okul	1976-77		1982-83		1985-86		1989-90			1991-92		
	Alman	Göçmen	Alman	Göçmen	Alman	Göçmen	Alman	Göçmen	Türkiyeli	Alman	Göçmen	Türkiyeli
Haupt.	17.10	53.13	9.74	39.14	8.58	28.56	7.05	24.06	31.05	4.33	24.38	29.10
Real.	21.10	11.98	19.17	14.03	17.56	16.00	15.33	17.82	17.76	13.41	16.99	17.99
Gym.	39.85	18.9	46.89	17.58	49.34	21.69	51.25	26.76	21.74	47.50	28.67	22.98
Gesamt.	21.95	15.99	24.20	29.25	24.52	33.75	26.37	31.36	29.45	34.76	29.97	29.93
Toplam	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Tablo 7: Orta Öğretimde Okul bitirme Durumu

Okul bitirme biçimi	1978-79		1982-83		1985-86		1988-89		1989-90		1990-91	
	Alman	Göçmen	Alman	Göçmen	Alman	Göçmen	Alman	Göçmen	Alman	Göçmen	Alman	Göçmen
Herhangi bir diploma alm.	17,0	57.7	11.5	44.2	9,0	32.1	11.2	31.4	11.8	32.2	10.4	29.6
Hauptschule diploması	24.1	25.7	20.4	32.8	19.3	35.4	18.8	32.2	18.5	31.2	17.9	32.6
Realschule diploması	50.3	13.3	40.8	19.3	37.3	24.7	34.3	27.7	32.1	27.9	32.5	26.3
Lise diploması (Abitur)	8.6	3.3	27.33	3.7	34.4	7.8	35.7	8.7	37.6	8.8	39.2	11.4
Toplam	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Toplam sayı	18.455	1.515	21.168	3.239	18.829	3.416	14.35	3.754	13.053	3.916	12.417	4.110

Kaynak: Das Schuljahr 1989-90 und 1991-92 in Zahlen Sayfa 215-217a, 157-158

Tablo 8: Yabancı Sınıflarında Eğitim gören Öğrenci Oranı

	1986-87	1988-89	1989-90
İlkokul	25,96	21,64	18,96
Hauptschule	36,60	46,18	42,03

Kaynak: Das Schuljahr in Zahlen (İlişkin yıllar)

ENDÜSTRİ TOPLUMLARINDA
SINIF İLİŞKİLERİ VE İŞÇİ SINIFI
PROFİLİNE İLİŞKİN BAZI
SAPTAMALAR*

Yrd. Doç. Dr. Tülin ÖNGEN (HOŞGÖR)
A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi
Öğr. Üyesi

**KURAMSAL AÇIDAN SINIF
GERÇEKLIĞİNİN YENİ BOYUTLARI**

Toplumdaki eşitsizliklerin ve egemenlik ilişkilerinin kaynağına ilişkin olarak, çağdaş sosyolojide iki farklı yaklaşımdan söz edilebilir. İlki, 20. yüzyıl bağımlılık ilişkilerinin önceki dönemlerden farklı bir temelden kaynaklandığı görüşünü benimsemekte ve başta cinsel, dinsel, ırksal farklılıklar olmak üzere, doğrudan mülkiyet ilişkilerinden kaynaklanmayan eşitsizliklerin, günümüzün başat bağımlılık ilişkileri haline geldiğini öne sürmektedir. Bu bakış açısı, doğrudan kapitalist işbölümünün ürünü olan farklılaşmalardan kaynaklanmayan ilişkileri tartıştığı için, eşitsizlikleri sınıf sorunu dışında ele almaktadır. Buna karşılık, ekonomi dışı eşitsizlikleri sınıf sorunu dışında ele almaktadır. Buna karşılık, ekonomi dışı eşitsizlikleri yadsımamakla birlikte, egemenlik ilişkilerinin kaynağında hala sömürü ilişkilerinin varlığını gören ikinci yaklaşım, sorunu sınıf ilişkileri bağlamında ele almaktadır. Ancak bu yaklaşımı benimseyenler, tek bir kuramsal çerçeve üzerinde birleşmek yerine, sınıf çözümlemelerini birbirinden farklı bağlamlarda yapan okullar halinde karşımıza çıkmaktadırlar. Burada ilk önce, sınıf yapısının temelinde pazar ilişkilerini gören yeni Weber'ci görüşler ile, sınıf ilişkilerini üretim sistemi içinde ele alan okulları birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Sınıf çözümlemelerini üretim ilişkilerine dayandıran görüşlerin ise, sınıf tanımlarının farklı olmasından kaynaklanan bir çeşitliliği söz konusudur. Sınıfları, teknik işbölümü yapısındaki farklılaşmalar (fonksiyonalist okulun yeni versiyonları ve endüstri ötesi toplum kuramcıları) veya otorite ilişkileri içindeki çatışma grupları (Dahrendorf, Bendix, Lipset) olarak ele alan görüşler ile temelde mülkiyet ilişkileri bağlamında sınıf tanımlı yapan Marksist yaklaşımın (Braverman, Poulantzas, Wright) ortak bazı yönleri bulunmakla birlikte önemli kopuş noktaları söz konusudur. İşte bu yazıda bu kopuş noktaları odak alınarak, çağdaş sosyolojinin sınıf sorunu ile ilgili güncel tartışmaları karşılaştırılarak, günümüz sınıf gerçekliği anlaşılmalı çalışılacaktır.

Weber-Marx sentezi yapılarak, söz konusu kuramlar arasında çeşitli kesişim alanları ve neredeyse ortak bir gündem yaratılmış bulunmasına rağmen, Marksist sınıf perspektifi özgünlüğünü korumaktadır. Özellikle işçi sınıfına ilişkin önermeleri bakımından, öteki yaklaşımlar ile ciddi bir karşıtlık içindedir. Yazının ilk bölümünde, Marx'ın sınıf kuramının bir profili çizilecek ve tartışmalı noktaları ortaya konmaya çalışılacaktır. İkinci bölümde, Marksist sınıf modelini eleştiren çağdaş sosyoloji okullarından, endüstri ötesi toplum kuramlarının düşünsel çerçevesi ve temel savları değerlendiril-

* III. S.B.K.'ya sunulmuştur.

lecektir. Üçüncü bölümde ise, sınıf ilişkilerinin ve işçi sınıfının gelişim dinamikleri anlaşılmaya çalışılacaktır.

I. MARX'IN SINIF KURAMI

Sınıf kavramı ve sınıf sorunu Marksist bilim anlayışının özüdür. Sınıf kavramını, toplumun ve toplumsal değişimin çözümleme birimi olarak kullanan Marx'ın yazdığı herşey, sınıf sorunu ile ilgilidir.

Marx net bir sınıf tanımı vermemekte birlikte, sınıfa özel bir anlam yüklemektedir: sınıflar, "üretim araçları ile ortak bir ilişki içinde olan ve bu ilişkinin etkin bilinci içinde onu değiştirmek için örgütlenmiş olan insan topluluklarıdır" ¹. Marx'ın sınıf terimini gevşek bir biçimde kullanması, kuramına ilişkin görüş ayrılıklarının başlıca nedenidir. Sınıf yanı sıra, tabaka ve zümre terimlerine de raslanmakta ya da terimin, sınıfların kendi içindeki bölümleri ya da alt kümeleri için de kullanıldığı görülmektedir. Ancak daha ayrıntılı incelendiğinde, sınıf ve zümre kavramları arasındaki terminolojik farkı ayırtedici bir kullanımın varlığı dikkati çekmektedir. Marx sınıfı, pazarın kurulması ve ulusal ekonominin ortaya çıkışıyla kimlik kazanan bir olgu olarak, herşeyden önce ekonomik bir kavram olarak kullanmıştır ². Tabaka, kast ve benzeri terimler ise, sınıflardan bağımsız olmayan, ancak ekonomi dışı unsurları da göz önüne alan kavramlar olarak ele alınmışlardır.

Ayrıca Marx sınıf kavramı ile, belli bir toplumdaki özgül sosyal grupları tanımlamaktadır. Yani, emekçi sınıflar veya yönetici sınıflar gibi genel terimler ile kasdettiği sosyal gruplar, proletarya ve burjuvaziden başkası değildir. Marx'ın sınıf terimini kullanım biçimi, kuramında birbiriyle çelişkili iki ayrı sınıf modelinin varlığı yolundaki eleştirilere neden olmuştur. Örneğin, **Louis Bonaparte'in 18. Brumaire**'inde sınıf kavramının oldukça nötr ve çeşitlilik gösteren bir kullanımı söz konusudur: mali burjuvazi, endüstriyel burjuvazi, küçük burjuvazi, küçük çiftçiler, köylüler, tarım işçileri, sanayi işçileri ve lumpen proletarya gibi sınıf içi bölümler ve ara sınıflar ayırtedilmektedir ³. Buna karşılık **Kapital**'in (c.3) sonlarında, ara ve alt sınıfların zamanla tasfiye olacakları, ortadan kalkmasalar dahi kapitalizmin gelişmesiyle ana sınıflar karşısındaki konumları açısından önemsiz hale gelecekleri belirtilmektedir ⁴. Bu farklı formülasyonların nedeni, **Kapital**'de kapitalist üretim biçimi temelinde, yani en üst soyutlama düzeyinde sınıf çözümlemesi yapması, Fransa'daki sınıf mücadeleleri ile ilgilendiği **Louis Bonaparte'in 18. Brumaire**'inde ise somut bir toplumsal düzen bazında, yani daha alt bir soyutlama düzeyinde sınıfları ele almış olmasıdır.

Marksist kuramda gerek sınıflı toplum, gerekse sınıfsız toplum kavramının özel bir anlamı

vardır. Örneğin sınıflı toplum yalnızca, içinde sınıflar olan bir toplumu tanımlamaz. Sınıflı toplum kavramı, sosyal yapının anlaşılmasında, sınıf ilişkilerinin belirli bir role sahip olduğu toplumları tanımlamaktadır. Marx, sınıfsız toplum projesini açık ve ayrıntılı tanımlanmamakla birlikte, kapitalist sınıflı toplumu çözümlemesindeki asıl amacı sınıfların, dolayısıyla sömürünün ortadan kalkacağı bir düzenin olanaklı olduğunu gösterebilmektir. Çeşitli yazarlarından anlaşılabilirliği gibi, özel mülkiyetin ortadan kalktığı, toplumdaki ekonomik ve siyasal işlevler arasındaki bölünmeyi temsil eden devletin giderek kendini olumsuzladığı ve üretim ve dağıtımda pazar mekanizmasının yerini yönlendirici denetimin aldığı sosyalist aşamadan sonra kurulacak komünist toplum, sınıfsız toplumun kendisidir.

Marx, sınıf olgusu ile ilişkili olan bazı önemli kavramları daha dikkatle kullanmıştır. Önce, sınıf olma durumuna, başka bir deyişle sınıfların oluşumuna ilişkin iki farklı boyutu tanımlamıştır. Sınıf olgusunun nesnel ve öznel olmak üzere iki durumu vardır. Bir sınıfın üyesi olmak yalnızca nesnel bir aidiyettir. Marx bu aşamaya kendiliğinden sınıf olmak adını vermektedir. Sınıf oluşumu için bu yeterli değildir. Sınıf üyelerinde ortak bir aidiyet duygusunun ve ortak bir yaşam biçiminden kaynaklanan benzer tutum ve inançların kabulü söz konusu olmadıkça, sınıf bilincinden söz edilemez. Marx bu ikinci basamağı ise, kendisi için sınıf olmak diye adlandırmaktadır. "Kendisi için" sınıf olmak, sınıf üyelerinin, kendi nesnel ve çelişkili durumlarının ve öteki sınıflarla antagonistik ilişkilerinin farkına vardıklarında ve çıkarlarını korumak için belli bir siyasal bilinç ve eylem ortaya koyduklarında gerçekleşmektedir. Sınıf oluşumunu etkileyen asıl etmen, sınıf çıkarlarıdır. Sınıf çıkarı, temelde soyut bir kavramdır. Ancak sınıflar karşı karşıya geldiklerinde, yani çatışma içinde, sınıf çıkarları somutlaşırlar. Kendiliğinden ve kendisi için sınıf olma ayrımı, sınıflar arasında olduğu varsayılan bağımlılık ve çatışma ilişkilerinin anlaşılması açısından da önemlidir. Marx için sınıflar, birbirleriyle olan ilişkileri içinde var olan öznelardır. Bağımlılık ilişkisi, işbölümü tarafından belirlenir ve bir sınıfın varlığının öteki sınıfın varlığına bağlı olduğunu anlatır. Çatışma ise, sömürü ilişkisinin belirlediği çıkar karşıtlığına bağlı bir ilişki türüdür. Sınıflar bu ilişkilerin bilincinde olsun ya da olmasınlar, çıkar grupları nesnel olarak vardır ⁵.

Marx'ın modelinde sınıf bilincinin, kendiliğinden ve kendisi için sınıf olmanın tüm koşullarının tamamlandığı noktada olgunlaşacağı varsayılmaktadır. Sınıf bilinci içinde çeşitli düzeylerden ya da derecelerden söz edilebilir. Sınıf bilincinde kendi sınıfsal aidiyetinin kabulü kadar öteki sınıfların varlığının kabulü de koşuldur. Ayrıca, sınıfsal kimliklerle ilişkin belli bazı bilgilerin varlığında gerekmektedir. Öteki sınıflara ilişkin bir kabul ve tanıma olmaksızın duyulan aidiyet duygusu, yalnızca "sınıf

sal farkındalık" derecesi olarak düşünölmelidir. Bu durum çoğu kez, sınıfsal gerçekliğin ve sınıfların varlığının reddi biçiminde dışa vurulabilir. Buna kaşılik "sınıf bilinci"nin netleştii durumlarda, bu konulara ilişkin bir düşünsel kaşıklık artık söz konusu olamaz ⁶. Sınıf çözümlemelerinin, özellikle işçi sınıfı söz konusu olduğunda, nesnel sınıf koşulları açısından yapılması önemlidir. Yalnızca sınıf bilinci, örgütlenme ve etkinlik düzeyleri açısından yapılan değerlendirmeler, eksik bir analize ve yanlış çıkarsamalara götürebilir. Kendiliğinden sınıf olarak işçi sınıfını tanımlamak, çalışan nüfusun sermayenin birikim süreci tarafından biçimlendirilen nesnel özelliklerinin ortaya konması demektir. Zaten sınıf bilinci ölçölmesi ve hatta tanımlanması son derece güç olan bir olgudur.

Marksist kuramda, sınıf bilincinin en üst noktasını oluşturan ve devrimci eylemin önkoşulu sayılan **devrimci sınıf bilincinin** koşulları da sorgulanır. Devrimci sınıf bilinci, sınıf çatışmasının, çelişkiden kaynaklandığı ve yoğunlaştığı durumlar içinde olgunlaşır. Soyut modelde devrimci potansiyelin gelişmesi, sınıflar arasındaki kutuplaşmanın artmasına bağılı olarak aşağıdaki koşulların varlığıni gerektirir ⁷:

(a) İkili sınıf yapısının kesinliğini bozan araya da alt sınıfların ortadan kalkması;

(b) İşçi sınıfı içindeki bölünmelerin ileriye dönük olarak ortadan kalkması;

(c) Sermaye ile ücretli emeğin maddi zenginlik açısından iyice farklılaşması.

Marx, kapitalizmin gelişmesinin ve makineleşmenin, işçi sınıfının türdeşliğini ve kitleselleşmesini artıracığını, böyle proletaryanın "kendisi için" oluşmasını kolaylaştıracağını düşünmektedir. aslında buradaki varsayım, makinenin nitelikli işgücünün yerini alacağı ve niteliksiz işgücünün yaygınlaşarak işçi sınıfının türdeşliğini artıracığıdır. Marx'ın en çok tartışılan varsayımlardan biri olan bu öngörüye iki ayrı kaynakta (**Kapital** ve **Komünist Manifesto**), benzer formülasyonlar içinde rastlanmaktadır ⁸. Kapitalist üretici güçlerin gelişmesiyle, "işçiler çıkarları, yaşam ve çalışma koşulları, işin ve işgücünün niteliği açısından eşitlenecektir". Bu gelişme sınıf yapılanmasının saydamlığını artıran bir etmen olarak, sınıf çıkarlarının tanımlanmasını ve algılanmasını kolaylaştıracak, örgütsel gelişmelere yol açabilecektir. Ancak daha sonra Marx'ın, farklılaşmanın (yani zenginlik ve yoksulluğun) gördeli niteliğine değindiğine tanık olmaktayız ⁹. Burada, bir önceki varsayımın kesinliğinden uzak bir yaklaşım söz konusudur.

Devrimci bilince yol açacak bir başka önemli koşul, belli bir üretim sistemi düzeninin meşrutiyetini yitirmesi ve bunu böyle algılayan insanların, düzeni yeniden kurmak için harekete geçmeye yönelmeleridir. Kuşkusuz bu tür bir algılama, doğası gereği gördelidir. Ancak, sınıfsal oluşumu tamamlan-

yan en önemli unsur, sınıf bilinci olgusundan kaynaklanan ve belli bir siyasal hedefe yönelik, örgütlü siyasal eylemdir. İşçi sınıfının sınıf bilinci ve politik olgunlaşması üzerinde önemli duran Marx, 1848'den sonra, devrimci sınıf bilincinin gelişmesi konusunda oldukça iyimser bir tutum içine girmiş ve sınıf bilincinin eylem içinde, yani devrimci mücadele içinde diyalektik olarak olgunlaşacağına kesin gözüyle bakmıştır ¹⁰. Marx ayrıca, işçi sınıfının sınıf mücadelesine, yalnızca çıkarı olduğu için değil, bu mücadeleyi gerçekleştirecek kapasitesi olduğu için girişeceğini varsaymaktadır. **Louis Bonaparte'in 18. Brumaire**'inde söz ettiğı bu sınıfsal kapasitenin varlığı, özellikle günümüz işçi sınıfı söz konusu olduğunda, pek çok düşünür tarafından tartışmalı bir iddia olarak karşılanmaktadır.

Sınıf bilinci sorunu, Marksist kuramın en önemli konularından biridir. Marx'da ve Engels'de ördüldü bir biçimde iki ayrı ideoloji anlayışının, dolaşısıyla da bilinçlenme süreçlerine ilişkin iki farklı yaklaşımın bulunduğu öne sürölmektedir. * Örneğin, **Louis Bonaparte'in 18. Brumaire**'inde, "her sınıf, kendi sınıf çıkarları ile uyum içinde kendi inanç sistemini oluşturur" ¹¹ tümcesinin sosyal sınıfların kendi ideoloji ve bilinçlerini belirlediklerini anlattığı; buna kaşılik **Alman Ideolojisi**'ndeki "tüm sınıflar, egemen sınıf tarafından empoze edilen inanç sistemini paylaşırlar" tümcesiyle ¹² ise, işçi sınıfının bağımsız bir ideolojiye sahip olmadığıni, egemen sınıfın egemen ideolojisinin bağımlılığı altında bulunduğunun anlatılmak istendiğı öne sürölmektedir. Gerek çözümleme düzeylerinin farklılığı, gerekse bu ifadelerin kullanıldığı dönemlerin ve sosyal bağlamların ayrılığı göz önüne alındığında, burada, ideoloji konusundaki görüşlerin çelişkili olmaktan çok, ideoloji oluşumunun ve sınıfsal tutumların farklı durumlarının veya unsurlarının ortaya konmaya çalışıldığı söylenebilir. Sözü edilen ilk yapıtta, belli bir toplumsal yapıdaki sınıfların, belirli ikinci çalışmada, her üretim biçiminde, egemen sınıfın kendi egemen ideolojini tüm sınıflara dayattığı ve öteki sınıfların ideolojik süreçlerinin bundan bağımsız olamayacağını anlatılmak istendiğı düşünölebilir. Kısaca, birincisinde dar, ikincisinde ise geniş bir ideoloji tanımı söz konusudur denebilir.

Marx, sınıf olma ile sınıf bilincinin aynı şey demek olmadığını belirttikten sonra, sınıf bilinci içindeki değışik derecelerin de başka başka durumlara denk düştüğüne ve çatışma ile çelişki olgularının birbirinden farklı ilişkileri temsil ettiğine dikkati çekmeye çalışmıştır. "Sınıf çatışması", sınıf

* Marx'dan sonra konuya gösterilen ilgi ve duyarlık artmış ve bu konuda oldukça zengin bir literatür oluşturulmuştur. Burada, ideoloji ve sınıf bilinci ile ilgili çalışmalardan, yalnızca konuyla doğrudan ilgili olmaları ölçüsünde, sınırlı bir yararlanma söz konusudur. Teknokrasi toplumu yaklaşımını benimseyen yazarların, Marksist kuramın ideoloji anlayışına ilişkin tartışmalarını iki grupta değerlendirmek olanaklıdır.

çıkartmalarının karşılığını ifade eden bir kavramdır. Bu bağlamda, "çatışma bilinci" düzeyinde bir sınıf bilincinden söz edebilmek için bu tür çıkar karşıtlığının varlığının bilincinde olunması gerekir.. "Çelişki" kavramı ise, genel olarak ekonomik ilişkilerinin türleri ve düzeyleri arasındaki karşıtlığı ifade eden ve onun bir unsuru olan durumla ilgilidir. Örneğin, işçilerle kapitalistler, üretim ile tüketim, değer ve artı-değer, üretici güçlerle üretim ilişkileri vb. arasında her zaman ana çelişki söz konusudur. Bunlar kendiliğinden, irade dışı varolan çelişkiler olup bilinçten bağımsızdırlar¹³.

Marx'ın sistematik, açıkça tanımlanmış bir sınıf kuramı yoktur. Modelinin dayandığı temelleri, sınıf sorunuyla ilgilendiği **Paris El Yazmaları, Felsefenin Sefaleti, Komünist Manifesto, Alman İdeolojisi, Louis Bonaparte'in 18. Brumaire'i, Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkıya Önsöz ve Kapital (c.3 ve c.4)**'de yer alan çözümlemelerden çıkarsamak olanaklıdır. Bu arada Dahrendorf'un ve Renner'in, "Sınıflar" adını taşıyan, ancak yazılmadan kalan 3.cildin (Kapital) son bölümünü, Marx'a ait çeşitli alıntılar biraraya getirerek yeniden yazma denemeleri bulunmaktadır.

Marx'ın sınıf çözümlemesini dayandırdığı temel süreç, toplumsal işbölümüdür. Gerek üretim biçimi düzeyindeki soyut gerekse toplumsal yapı temelindeki somut sınıf çözümlemelerini, kapitalist işbölümü bağlamına oturtmuştur. Marx daha sonra, teknolojinin son olanaklarından yararlanarak hızla gelişen Alman kapitalizmini çözümlemeye koyulmuş; burada ise, sosyal işbölümü yanısıra teknik işbölümü süreçleriyle de ilgilenmiştir. Almanya'ya ilişkin çözümlemelerinde, idari, teknik ve hizmet sektöründeki gelişmelerden haberi ve kapitalizmin gelişmesiyle beyaz yakalıların büyüyeceğinin farkında olduğu yolunda ip uçları vermekle birlikte, konuyu yeterince tartışmamıştır. Ancak çalışmalarının tümü göz önüne alındığında, Marx'ın sınıfsal farklılaşmaların asıl kaynağı olarak gördüğü toplumsal işbölümünü, her zaman teknik işbölümünün üstünde tuttuğunu söyleyebiliriz.

Üretim biçimi düzeyinde sınıfları tanımlarken, iki sınıflı bir çözümleme şeması sunmaktadır. Tüm sınıflı toplumlar gibi kapitalist toplum da iki sınıftan, üretim araçlarına sahip olan burjuvazi ve üretim araçlarının sahipliğinden kopmuş proletarya'dan oluşmaktadır. Buna karşılık, belli bir toplumsal yapı ile ilgilendiğinde, üretim biçiminin türdeş olmamasından kaynaklanan çoğulcu bir sınıf tablosu çizmektedir¹⁴. Her toplum, bir önceki üretim biçiminin kalıntılarını ve bir sonraki sınıfsal oluşumun embriyonunu taşır. Bu yüzden Marx, ikili sınıf karakterinin istisnalarını da açıkça belirtmiştir:

(1) Geçiş halinde olan sınıflar, kendinden sonraki üretim ilişkilerine dayanan yeni bir sınıfın ilk formlarıdır; ya da bir önceki üretim biçimine ait olduğu halde hala yaşamaya devam eden sınıf kalıntılarıdır. Örneğin, feodal sistem içinde burjuvazi-

nin ve özgür kentli işçinin ilk oluşumlarını ya da kapitalist toplumdaki feodal ve yarı-feodal unsurların bir süre daha yaşamaya devam etmelerini bu kategoride değerlendirmektedir. Bu geçici bir durum olup, var olan üretim ilişkilerinin gelişmesiyle zamanla ortadan kalkacaktır;

(2) Yarı-sınıf denilen toplumsal gruplar, var olan sınıf sistemine ait egemen sınıfların belli bazı sınıf karakterlerini taşımakla veya sınıf çıkarlarını paylaşmakla birlikte, o sınıflara ait yelpazede marjinal konumdadırlar. Örneğin, ortaçağ toplumlarının bağımsız köylülerini ve hatta kapitalist toplumdaki küçük burjuvaziyi, Marx, bu grup içinde değerlendirerek, bunların da geçici niteliğini vurgular;

(3) Sınıfların kendi içindeki farklılaşmaları ve alt bölümleri olan alt-sınıflar, ikili yapının görünümündeki kesinliği bozan en önemli unsurlardır. Hiçbir sınıf türdeş olmayıp, kendi içinde hiyerarşik bir yapılanmaya sahiptir. Bu hiyerarşi değişse de, hi, sınıf içi bölünmeler hep olacaktır.

Marx'ın sınıf kuramı değerlendirilirken, üretim biçiminin soyut analizi ile konjonktürlerin somut çözümlemesi arasındaki ilişkinin iyi kurulması kritik öneme sahiptir. Bu yapılmadığında, sermaye ve emek gibi soyut kavramların, burjuvazi ve proletarya gibi somut sosyal kategorilere çevrilmesindeki güçlük sorun yaratır. Orta sınıfların varlığının, Marksist kuramın zayıf noktası olarak görülüp gösterilmesinin nedeni de budur. Aslında Marx, orta sınıf olgusunu ihmal etmiş değildir¹⁵, ancak bu konudaki çözümlemelerini fazla derinleştirmemiştir. Çünkü "küçük burjuva" olarak adlandırdığı orta sınıf olgusunun, kapitalizmin gelişmesiyle önemini ve ağırlığını yitireceğini düşünmekteydi.

Sosyal sınıfları kapitalizm analizi bağlamında ele alan Marx, önce İngiliz kapitalizmini incelemiştir. Marx kapitalizmi de belli bir anlamda kullanmaktadır. Bu yüzden çözümlemesinin asıl konusu "meta"dır. Kapitalizm, bir pazar ekonomisidir; ancak bu öyle bir pazardır ki, emeğin kendisinin bile bir meta olarak alınıp satılmasıyla, insanın ekonomik kapasitesinin ve değer yaratıcı gücünün değişime girdiği bir pazardır. Bu yüzden kapitalist üretim, kapitalist meta üretiminin çözümlenmesiyle kavranabilir. Bu da, yalın bir deyişle, kapitalist sömürünün, yani artı-değere ilişkin süreçlerinin ortaya konması demektir. Artı-değer'in kaynağı, işçinin yarattığı toplam değer ile onun kendini üretmesi ve yeniden üretmesi için gereken karşılığı (kendisine ücret olarak dönen pay) arasındaki farktır. Marx'ın sınıf çözümlemesinin özü, artı-değerin tek başına varlığı değildir; artı-değere el koyma biçimi, kapitalist sistemin iç yapısını ve kapitalist sınıf ilişkilerinin mekanizmalarını içerir. Burada belirleyici olan, artı-değere el koyma mekanizmasının, egemen sömür ilişkileri içinde gerçekleşip gerçekleşmediğidir.

Kapitalist üretim biçiminde artık ürüne el konulması, daha önceki üretim sistemlerinde olduğu kadar açık ve basit değildir. Kapitalist pazarda artı-değerin el değiştirmesi dolaylı yollardan gerçekleşir. Bugün çok daha önem kazanan artı-değere el koyma mekanizmalarının işleme biçimleri, üretken olan ve olmayan emeğin ayrımı açısından önemlidir. Marx **Kapital**'in son cildinde ¹⁶, emeğin bu ikili ayrımını çok net bir biçimde formüle etmiş, ancak bunun sonuçlarına herhangi bir açıklık getirmemiştir. "Üretken emek", artı-değer üreten, yani pazar için üretim yapan emektir. "Üretken olmayan emek" ise, üretim araçlarından kopmuş, üretimdeki rolü artı-değer üretmek olmayan, hatta üretken emeğin artı-değerine el konulmasıyla varlığını sürdüren emektir. Marx'ın üretken emek tanımını tartışmalıdır. Üretken emeğin genel tanımı ile kapitalist tanımın birbiriyle çeliştiği yolundaki iddialar, Marksistler arasında, işçi sınıfının tanımına ve kapsamına ilişkin görüşleri de doğal olarak, farklılaştırmaktadır. Ne var ki, bu konudaki çelişki savları, Marks'ın sınıf çözümlemesini yaparken kullandığı soyutlama düzeylerinin farklılığını gözden çıkarmaktan kaynaklanmaktadır. Üretim biçimi düzeyindeki çözümlemede, üretim araçları sahipliğini ölçüt aldığından, üretim araçlarına sahip olmayan tüm sosyal katmanları işçi sınıfı içinde görmesi ve işçi sınıfı ile ücretlilik arasında özdeşlik kurması doğaldır. Buna karşılık somut bir üretim ilişkisi sistemini ele aldığı durumlarda, böyle bir özdeşlik kurulmamaktadır. Örneğin, Kapital (c.1)'deki formülasyonu şöyledir: "her üretken işçi ücretlidir. Ancak her ücretli, işçi değildir" ¹⁷. Daha sonra (c.4) aynı noktaya tekrar değinmiş, ancak sistematik bir biçimde sunmamıştır. Marx'ın üretken olan ve olmayan emek tanımlarını, emeğin gerçekleştirildiği sosyal üretim ilişkilerinden çıkarmak gerekir. Belli bir üretim biçiminde üretken emeği belirleyecek olan unsur, bu üretim biçimine ait egemen sömürü ilişkilerine yol açıp açmadığıdır ¹⁸. Yani belli bir üretim biçiminde üretken olan emeğin, başta bir üretim biçiminde üretken olmayabileceği kabul edilmelidir. Marx, üretken emek ile emeğin kullanım değerinin karıştırılmaması yolunda uyarıda bulunur. Emek hem kullanım, hem de değişim değeri gerçekleştiği zaman üretkendir. Burada artık, emeğin yararlılığı veya somut biçimleri önemli değildir. Marx Kapital'de 5c.2, IVb bölüm), ulaşım, depolama, malların dağıtımı gibi, bugün tekelci kapitalizmde özellikle önem kazanmış olan alanların üretim süreciyle olan ilişkilerini tartışmakta, ancak satış sonrası hizmetlerdeki emeği (örneğin onarım işleri) üretken olmayan emek olarak değerlendirmektedir. Çünkü burada ürün ya da etkinlik, yalnızca kullanım değeri olarak tüketilmektedir ¹⁹. Bundan yola çıkarak berberden hukukçuya, doktordan öğretmene kadar tüm hizmetlerde, üretken olmayan emeğin egemen olduğu iddiaları karşısında Marx'ın, bir sosis fabrikası işçisiyle bir öğretmen arasında yaptığı ünlü karşılaştırması hatırlan-

malıdır. Marx bu örnekte her ikisini de artı değer üreten, yani sermayedarın zenginleşmesine katkıda bulunan üretken emek olarak adlandırarak, kullanım değerinin aldığı biçimlerden bağımsız olarak adlandırarak, kullanım değerinin aldığı biçimlerden bağımsız olarak, emeğin değişim değeri yaratıyor olması ölçütüne de yer vermektedir.

Marx'ın üretken emek tanımının "belirsizliği" savları, Marxist kuramın güçlük çektiği kafa-kol emeği ayrımı sorunda daha bir şiddetlenmektedir. Burada sorun, kafa ve kol emeği ayrımının, üretken olan ve olmayan emek ayrımıyla tam bir çakışma içinde olup olmadığı noktasına net bir yanıt verilememesinden kaynaklanmaktadır. Marx, kafa emeği ve kol emeği için herhangi bir genel tanım vermemiştir. Marx'ın "kolektif emek" tanımının, kafa-kol emeği ayrımının ortadan kalkışını ifa ettiği, üretken kolektif emeğin ortaya çıkışıyla kafa ve kol emeği ayrımının anlamı kalmadığı ve otomasyonun kaçınılmaz olarak bu sonucu doğurduğu yolundaki klasik Marksist görüşe karşı, Marx'ın tüm çalışmalarında, üretken emeği, oluşturduğu siyasal ve ideolojik koşullar bağlamında ele aldığı; dolayısıyla (Kapital'in birinci cildinde) üretken kolektif emeğin ortaya çıkışını emek sürecinin toplumsallaşmasına bağladığı ve bu olgunun kafa-kol emeği arasındaki ayrımı derinleştireceğinden söz ettiği öne sürülmektedir ²⁰.

Marx, üretken emeği, yalnızca maddi üretim süreci içinde tanımlamaktadır ²¹. Ticaret, bankacılık, reklamcılık sektörlerinde olduğu gibi, dolaşım sürecinde gerçekleşen, dolayısıyla artı-değer üretimine ve gerçekleşmesine katkıda bulunmayan emeğin, Marx'da, üretken olmayan emek olarak ele alındığı görülmektedir. Ancak, maddi üretim süreci içinde yer alan bazı hizmet elemanları ve özellikle de teknisyen ve mühendisler söz konusu olduğunda, mesele karışıktır. Bu konuda, kendini ekonomik alan ve maddi üretim süreci ile sınırlayan Marx'ın görüşleri değişiktir ²². Grundrisse ve Artı-değer Kuramları'nda "kolektif işçi" kavramlarını kullanarak, bilimin önemli bir üretici güç haline geldiğini söylemekte ve bu katmanları işçi sınıfı içinde değerlendirmektedir. Kapital'de ise bilimin doğrudan bir üretici güç olmaması yüzünden, bunların işçi sınıfı içinde yer alamayacaklarını söylemektedir. Çünkü, yalnızca bilimin kullanımı üretim süreci içine girmektedir. Bu kullanım ise, artı-değerin doğrudan üretimine yol açmamakta, yalnızca onun gerçekleşmesine ya da artmasına katkıda bulunmaktadır.

İşçi sınıfının tanımı ve üretken olmayan emek ayrımının proletaryanın sınırlarını belirlemekteki rolü, Marx'ın zamanından çok günümüzün sorunudur. Ancak, güncel tartışmalardan hemen hiçbirini bu konuda Marx'a referans vermeden sorunla ilgilenememektedir. Ayrıca, üretken olan-olmayan ve kafa-kol emeği ayrımlarının belirlediği sınırlar, yeni sınıf tezlerinin (yeni işçi sınıfı, yeni küçük bur-

juvazi, yeni elit gibi) de kaynağını oluşturduğu için konu giderek güncelleşmektedir.

II. ENDÜSTRİ ÖTESİ TOPLUM PARADİGMASI

20 yüzyıl kapitalizminin klasik kapitalizmden farklı bir sınıf ilişkileri temeli üzerinde geliştiği, sınıf sorunu ile ilgilenen çağdaş sosyolojide genellikle benimsenen bir görüştür. Bu varsayımdan yola çıkan yazarlar içinde, Marksist sınıf kuramına yönelik pek çok eleştirilerine karşın, ona önemli katkılar sağlamış olan endüstri ötesi toplum kuramcılarının özel bir yeri vardır. Bell, Aron, Dahrendorf, Touraine, Marcuse, Habermas tarafından "endüstri ötesi toplum", Brezinski tarafından da "teknokrasi toplumu" olarak adlandırılan ve bugün ABD, Almanya, Japonya, Fransa ve İngiltere gibi ülkeleri içine alan ileri derecede endüstrileşmiş toplumlarla ilgilenen kuramların önemli etkileri olduğu görülmektedir. Ayrıca tartıştıkları sorunların büyük bir bölümünü, ya marksist çözümlemelerden yararlanarak, ya da tam tersine, Marksist önermelerle hesaplaşarak ele almak durumunda kaldıklarından, Marks'ın sınıf kuramı ile ilgili pek çok varsayımının gözden geçirilmesi olanağını sağlamışlardır.

Hareket noktaları 19. yüzyıl toplum kuramına egemen olan mülkiyet ilişkilerinin, toplum ve sınıf çözümlemesinin ana birimi olmaktan çıktığıdır. Sınıf çözümlemelerinin ön kabulü, sınıflı toplum gerçeğinin ve sınıf ilişkilerinin tekelci kapitalizmde de varlığını koruduğu, ancak 19. yüzyıl geleneksel sınıf ilişkilerinden ve sınıf mücadelesinden köklü bir uzaklaşmanın yaşandığıdır. Bir başka deyişle, kapitalist sömürünün ve sınıfların nesnel temelleri değişmemekle birlikte, kapitalizmin kendi içindeki dönüşümüyle ("yeni kapitalizm" veya "kapitalizm sonrası toplum"a referans verilmektedir) sınıf çatışmasının içeriği ve biçimleri değişmiştir. Örneğin sendikaların ve işçi sınıfı partilerinin sisteme entegre olması sonucu, çatışmanın, Marx'ın öngördüğü devrimci yıkılışa yol açmasının artık hiç bir olanağı kalmamıştır (Marcuse ve Habermas). Endüstrileşmenin gerçekleştirdiği verimlilik ve refah artışları, endüstri ötesi toplumlarda, işçi sınıfının yaşam standartlarını yükseltip, proleterleşme süreçlerini engelleyerek, burjuvazi ve proleterya arasındaki uçurumu azaltmıştır. Orta sınıfların genişleyip güçlenmesiyle de beslenen bu süreçte, Marx'ın beklediği o eşik çoktan aşılmış ve burjuva

toplumu ile kapitalist toplumun özdeşliği kırılmıştır (Marcuse). Bu, artık başka bir sınıflı toplumdur. Sınıf gerçeği ise, kavranması gereken yeni boyutlar kazanmıştır.

Endüstri ötesi toplum paradigması, toplumdaki eşitsizliklerin kaynağında mülkiyet ilişkilerinin bulunduğu gerçeğini yadsınamamakla birlikte, gücün siyasal dağıtım süreçlerine daha çok önem vermektedir. Bu vurgunun doğal sonucu ise, toplumsal değişimin gerçekleşeceği alan, ekonomik ilişkilerden çok, içinde otorite hiyerarşinin yer aldığı siyasal ilişkilerdir. Aslında teknokrasi toplumu yazarlarının önemli bir bölümü, üretim biçimi kavramını yalnızca dar anlamda mülkiyet ilişkilerini değil, çeşitli üst yapı ilişkilerini ve pratiklerini de içerecek biçimde kullanmaktadırlar (Engels'in, üretim biçiminin ekonomik, politik, ideolojik düzeylerden oluştuğu biçimindeki şematik ifadesi hatırlanırsa, yeni bir şey söylenmemektedir). Ancak burada, üretim biçiminin bu kapsamda kullanılmasıyla asıl vurgulanmaya çalışılan; toplumdaki sınıf ilişkilerinin temelinde üretim araçları sahipliği gibi ekonomik ölçütlerin görülmesinin yetersiz olduğu; üretim ilişkileri üzerinde egemen olmayı sağlayan asıl sürecin "siyasal güç dağılımı" ile ilgili olduğudur. Geleneksel Marksist analizden kopuş noktaları da burasıdır. Bu nokta, dar anlamda üretim ilişkilerinin, yani mülkiyet ilişkilerinin değişmesinin toplumsal dönüşüm için yeterli olmayacağı; asıl radikal dönüşümün, gücün dağıtım sistemi içinde gerçekleşeceği gibi bir sonucun ortaya çıkmasından ötürü, önemlidir.

Bu okul genel olarak, endüstriyel ve teknolojik toplumsal gelişmenin son durağı olarak teknokrasi toplumunu görmektedir. Bu arada açık ya da gizli bir biçimde, kapitalist ve sosyalist sistemler arasındaki farkı anlamsız kılacak, hatta her ikisini birden içerecek yeni bir üst sistemi ve global düzeyde türdeş bir toplum biçimini (endüstri ötesi toplum) sunmaktadır (Dahrendorf, Neimann, Ossowski, Aron).

Teknokrasi toplumu, manüfaktürün veya mal üretiminin yerini hizmetlerin (hizmetlere dayalı iş ve mesleklerin) almaya başlamasıyla ortaya çıkan bir toplum olarak tanımlanmaktadır. Burada hizmet sektörü geniş anlamda kullanılmakta olup, beyaz yakalı işgücünün tüm biçimleri, ticaret, bankacılık, sigorta ve alım-satım işleri ile personel, bakım ve endüstri hizmetleri, genel kamu hizmetleri gibi işlerin tümü kastedilmektedir. Yani, kol gücünden çok bilgi edinmeye ve kullanmaya; fizik kapasiteden çok "titre" dayanan işlerin tümü anlaşılmalıdır. Bell, mülkiyet sahipliğinin önemli bir güç kaynağı olduğunu vurgulamakta; bilginin, özellikle kuramsal ve soyut bilginin yeni biçimlerinin giderek önem kazandığı bu toplumları, bilgi toplumları olarak adlandırmaktadır²³. Ancak bilginin üretim tekniğine uygulanmasının yeni bir olay olmadığı hatırlandığında, endüstri ötesi toplumları, bilgi kul-

lanımı açısından değil de, bilgiye dayanan teknik gelişmenin türü ve önemi açısından tanımlamak daha doğru olacaktır.

Düşünürleri, teknokrasi toplumunu, nüfusun önemli bir bölümünün teknokrat olduğu bir toplum olarak değil; teknokratların, endüstrinin yönetiminde, ekonomi ve siyaset alanında temel kararların alınmasında otorite haline geldikleri bir toplum olarak tanımladıklarından, teknokrat sözcüğünü, teknik uzmanlık olarak değil, genel bir teknik eğitim geçmişine sahip olan ve ekonomi ve siyasetin yönetiminde teknokratik dünya görüşünü egemen kılan kişi anlamında kullanmaktadırlar. Örneğin, Touraine'in deyiimiyle, "teknokratlar", endüstri ötesi toplumun yeni egemen sınıfını oluştururlar²⁴.

III. SINIF İLİŞKİLERİNİN VE İŞÇİ SINIFININ ÇAĞDAŞ DİNAMİKLERİ

Geniş bir yelpazeye yayılmış olan (ve bir ucuyla Marksizmden tümüyle kopmuş olan) teknokrasi toplumu yazarları, genellikle Marksist sınıf kuramına toptan bir karşı çıkış yerine, modelin bazı varsayımlarına ve önermelerine yönelik kritik bir tutum içinde gözükmektedirler. Ancak, kapitalist-endüstriyel toplumun geleceği üzerine ciddi bir hesaplama söz konusu olup, özellikle, sınıf mücadelesi ve işçi sınıfının devrimci rolü söz konusu olduğunda, teknokratik yaklaşım, tümüyle farklı bir vizyon ortaya koymaktadır. Marksist kuram ile endüstri ötesi toplum kuramlarının sınıf çözümlemelerindeki farklılıklar, daha çok, teknolojik gelişmenin, işgücü nitelikleri ve beceri düzeylerinde yarattığı değişiklikler ve bu değişikliklerin sınıf ilişkileri üzerindeki yansımalarıyla ilgilidir. Her iki okulun görüşlerinin karşılaştırılması son derece öğretici olup, bundan yararlanarak, sınıf gerçekliğinin çağdaş bir panoramasını çıkarmak ve sınıf ilişkilerinin gelişme dinamiklerini anlamaya çalışmak olanaklıdır. Bu yazıyla amaçlanan da budur.

Ancak, okullar arası diyalogdan verimli sonuçlar çıkarabilmek için, aynı sorunlardan söz ettiklerinden emin olmak gerekmektedir. İşte burada, dikkatli olunması gereken ince bir nokta söz konusudur. Çünkü, aynı konularla ve özdeş kavramlarla ilgileniyor gözükmelerine rağmen, Marksist kuramın ve endüstri ötesi toplum anlayışının, gerek kullandıkları yöntem, gerekse dil bakımından, birbirlerinden farklı noktalarda bulundukları görülmektedir. Marx'ın açıkça belirtilmemiş, ancak tüm çalışmalarında içselleştirilmiş olan (yöntemle ilgili) tutumu, sınıf modelinin anlaşılmasının da özüdür. Soyut düzeyde yaptığı sınıf tanımlamalarının, ya da nesnel sınıf koşulları temelinde yaptığı çözümlemelerin, bu niteliği gözden kaçırıldığında, Marx'da birden fazla veya gelişikili sınıf şemasının ve sınıf kavramının bulunduğu, kolaylıkla öne sürülebilmektedir. İşte, pek çok yazar bu tuzağa düşmekte; endüstri ötesi toplum çalışmalarının bir

bölümünde görüldüğü gibi, farklı düzeylere ait kavramlar ve çözümleme birimleri, birbirine doğru olmayan biçimlerde taşınmaktadır. Bu yüzden, bu ayrımı gözden kaçıranların düşüncelerinde ve modellerinde belli bir bulanıklık, kaçınılmaz olarak bulunmaktadır.

Marksist sınıf kuramına göre, sınıf oluşumunun, nesnel ve öznel olmak üzere iki farklı boyutunun bulunduğu bilinmektedir. Böylece, sınıf çözümlemelerinde de, metodolojik olarak, iki farklı düzeyin ayırılması gerekmektedir. İşte buradan yola çıkarak, teknik süreçler ile sınıf olgusu arasındaki ilişkinin irdeleneceği bu bölümde, söz konusu ilişkinin birden fazla yönünün bulunduğu göz önüne alınarak, sorunun da iki ayrı düzlemde tartışılması yoluna gidilecektir:

(*) gelişen teknik işbölümünün, sınıf ilişkilerinin maddi temeli üzerindeki etkisi:

(**) teknolojik ve bilimsel gelişmenin, sınıf çatışması, sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi üzerindeki etkisi.

Teknik gelişmenin, üretim süreçleri ve emek yapısı üzerindeki etkisi, öncelikle, işgücü nitelik düzeylerindeki çeşitlenmenin artmasına ve emeğin kendi içi parçalanmasına yol açmıştır. Emeğin genel profilindeki farklılaşma ise, sınıf konumlarının ve sınıflar arasındaki sınırların giderek kayganlaşmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu yüzden, teknik farklılaşmanın üretim ilişkilerinin maddi temeli üzerindeki etkisini, emeğin yapısında ve sınıf ilişkilerinin genel karakterinde gözlemlenebilen değişiklikler olarak, iki ayrı başlık altında inceleyeceğim. Sorunun, sınıf bilinci ve sınıf çatışmasının özü ile ilgili öteki yönü ise, ayrı bir yazının konusu olacaktır.

III. 1. Teknolojik gelişmenin emeğin genel karakteri üzerindeki etkisi

Teknolojik gelişmenin, teknelci kapitalizmin üretim süreçlerinde, iş ve meslek yapılarında, işçi sınıfının karakteri üzerinde yol açtığı değişiklikler üzerine, kapsamlı bir Marksist çözümleme ortaya konmuş değildir. Bilim ve teknolojinin kullanımının ve emek üretkenliğini artıran yöntemlerin, kritik bir değerlendirilmesi yapılmadan benimsenmesi yoluna gidilmiştir. Marx'ın, sanayi proletaryasına ilişkin tanımı yeterli bulunmuş ve işçi sınıfının kapsam ve ağırlığında görülen değişiklikler üzerinde de gerektiğince durulmamıştır. Oysa teknelci kapitalizm döneminde, üretim sürecinde kritik gelişmeler gerçekleşmiş olup, bilimsel yönetim, üretimin tüm örgütlenmesini değiştirmiş; bilimsel-teknik devrim ise, emek gücünün hızla sermayeye dönüşümünü sağlamıştır. Böylece, sermaye birikim sürecinin gelişmesine koşut olarak, emek süreci de yeniden biçimlenmiş ve değişmiştir.

Günümüzde önemi giderek artan teknik iş-

bölümü, Marx'ın kuramında unutulmuş değildir. Ancak, sınıfları belirleyen birincil süreç olduğu için, daha çok toplumsal işbölümü üzerinde durulmuştur. Gerçekten de, sınıfları yaratan, yani işler ve meslekler arasında işlevsel bir farklılaşma yaratarak toplumsal gruplar arasında eşitsizliğe yol açan olgu, teknik farklılaşmadan çok, toplumsal hiyerarşidir. Sınıf çatışmasının, toplumsal işbölümünden ve mülkiyet ilişkilerinden kaynaklanmadığı görüşü, henüz kanıtlanabilmiş değildir. Dolayısıyla, fonksiyonalist görüşlerin öne sürdüğü gibi, teknik işbölümü süreçlerinin gelişmesinin kapitalist sınıf ilişkilerini ortadan kaldıracakı iddiası gerçeklerle uyuşmayan, ütopyik bir düşüncüyü yansıtmaktadır.

Öte yandan, günümüzde, teknolojinin üretim sürecine artan oranlarda girmesine yol açan bilimsel yönetim, bilimsel ve teknik devrim, otomasyon, atomizasyon gibi etmenlerin, iş sürecindeki ayrıtılı işbölümünü çok geliştirdiği, dolayısıyla, iş ve meslekler açısından çeşitlenmiş, türdeşliği bozulmuş bir işçi sınıfının doğuşuna yol açtığı gerçeği, madalyonun öteki yüzünü oluşturmaktadır. Teknik ve bilimsel gelişmenin, sınıf yapısı ve sınıf ilişkileri üzerindeki etkisini, iki ana nedene bağlamak olanaklıdır:

(1) doğrudan, emeğin niteliksizleşmesi-ne ve parçalanmasına neden olan süreçler;

(2) mülkiyet ile yönetim ilişkilerinin ayrılmasına yol açan, dolayısıyla sınıflar arasındaki çatışmanın denetlenmesinde olanak sağlayan süreçler.

Her iki gelişmenin birlikte yol açtığı sonuç, **gerçek üreticilerin, emek süreci üzerindeki denetim araçlarından ve denetim ilişkilerinden tümüyle soyutlanmaları** olmuştur. Burada, emek denetim süreçlerinden soyutlanmayı, gücün siyasal dağılım süreçlerinden veya otorite araçlarından soyutlanma gibi Weber'ci kavramlarla karıştırmamak; tersine, emekgücü, emek etkinlikleri, üreticinin doğrudan kullandığı araçlar ve emek sonuçları gibi, daha çok çalışmayı ilgilendiren süreçler üzerindeki denetim kapasitesi olarak anlamak gerekmektedir.

Teknik işbölümünün etkisiyle, işgücü yapısında ve emek sürecinde gerçekleşen değişiklikleri, tek yönlü veya sınırlı bir gelişme süreci olarak düşünmemek gerekir. Emek süreci içinde, birbirine karşıt iki olgu bir arada gelişmektedir: proleterleşmeyi hızlandıran ve proleterleşmeye karşı koyan dinamikler, diyalektik bir gelişme içinde ortaya çıkmaktadırlar. Proleterleşme süreci (emeğin niteliksizleşmesi, emeğin kendi içinde parçalanması ve işçilerin, kolektif emeği denetleyen araçlardan soyutlanmaları) gelişirken, bir yandan da, buna karşı koyan olgular, proleterleşme eşğini geciktiren veya gizleyen mekanizmalar ortaya çıkmaktadır. Farklı üretim alanlarında veya farklı emek türleri de görülmekle birlikte, işgücü nitelik ve beceri

düzeylerinde dönemsel yükselmeler hep görülmektedir. Bunun yanı sıra, çalışma sürecine yönelik çeşitli düzenlemeler veya uygulamalar yoluyla da, işgücü ve meslek yapısı içindeki bazı gruplar, ayrıcalıklı bir duruma gelmektedir. Bu etmenler, sınıf içinde eşitsiz bir gelişmeye yol açarak, işçi sınıfının türdeşliğini bozmakta ve sınıf içi bölünmeleri artırmaktadır. Örneğin, endüstriyel demokrasi uygulamaları, çalışanları az ya da çok, çalışma süreçlerine katarak ya da onlarda, iktidara katılma yanılması yaratarak, sınıf bilincinin gevşemesi-ne neden olmaktadır.

Teknik farklılaşmalara koşut olarak, işgücü ve meslek yapılarında artan çeşitlenmeler, Marx'ın sınıf kuramına ait bazı varsayımlara yönelik itirazları yeniden güncelleştirmektedir. Tartışmalı öngörülerin başında, işçi sınıfının giderek türdeşleşeceği görüşü gelmektedir. Aslında, Marx'ın, **Kapital** ve **Komünist Manifesto**'da sözünü ettiği işgücü farklılıklarının ortadan kalkacağı yolundaki öngörüsü, "işçilerin çıkarları, ücretleri ile yaşam ve çalışma koşulları açısından düzeylerinin düşeceği ve işgücünün ve işin niteliği açısından eşitlenecekleri" ²⁵ biçiminde formüle edilmiştir. Burada kavramların, kendi kullanımları içinde anlaşılması durumunda, söz konusu öngörünün büyük ölçüde gerçekleşmiş olduğu ortadadır. Ancak bugün, "nitelik" tanımı üzerinde tam bir anlaşma olmadığından, kavramın kullanımından kaynaklanan belirsizlikler çelişkili yorumlara yol açmaktadır. Dolayısıyla, kavrama yüklenen anlamlara bağlı olarak, emeğin ve iş koşullarının niteliksizleştiğini söylemek (Braverman) ne kadar doğruysa, tersini iddia etmek de o ölçüde olanaklı gözükmektedir. Örneğin bazı teknolojik ve bilimsel gelişmelerin yeni nitelik ve beceri düzeyleri, dolayısıyla işçi türleri yarattığı; yine bu tür gelişmelerin ve yeni iş araçlarının, işçiye (özellikle mühendis, teknisyen, araştırmacı gibi) iş araçları ve emek süreci üzerinde belli bir üstünlük sağladığı görülmektedir.

Emeğin ilk parçalanması, sermayenin nihai amacı doğrultusunda, üretken olan ve olmayan emek olarak kendi içinde işlevsel bir farklılaşmaya uğramasıyla gerçekleşmiştir. Üretken olan ve olmayan emek ayrımı, tam bir çakışma içinde olmasa da, "beyin" ile "el"i birbirinden koparan, yani kafa ve kol emeği ayrımını derinleştiren bir süreçle iç içe gelişmiştir. Braverman, tekelci kapitalist aşamada emeğin kafa ve kol işlevleri açısından parçalanmasının, çalışanların emek süreci üzerindeki denetim güçlerini nasıl azalttığını ortaya koymuştur ²⁶. Üretken olmayan emeğin durumu, çağdaş sınıf ilişkilerini bulanıklaştırmakta, özellikle yönetici profiller biçiminde yaşama geçtiği durumlarda, sorun iyice karmaşıkmaktadır. Sermayenin fonksiyonunu yerine getiren, ama emek pazarının da parçası olan bu grubun, hangi sınıfı temsil ettiği sorusu, pek çok tartışmaya yol açmaktadır.

Bilindiği gibi, kapitalist üretim biçiminin er-

ken dönemlerinde, doğrudan üreticilerin, emek süreçleri üzerinde, az çok bir denetim kapasitesi söz konusudur. Bu olgu, uzunca bir süre kapitalist birikim sürecini sınırlayan en önemli faktörlerden biriydi. İşte bu yüzden, kapitalizmin gelişmesinin ve sermayenin artı değer sürekli artırılmasına yönelik gereksinimin kaçınılmaz sonucu, emeğin gücünü tümüyle kırarak ve sermayeye bağımlı hale getirecek olan işin ve emek sürecinin parçalanması olmuştur. Her şeyden önce, işçilerin fabrikalarda toplanmaya başlamaları, emekleri ve yaptıkları iş üzerindeki bireysel denetimlerini yitirmelerinin başlangıcı olmuştur. Fabrika, işçinin gözetim altında çalıştırılmasının güvencesi olmuştur. Daha sonra ise, işçinin niteliksizleşmesine ve emek açısından parçalanıp birbirine bağımlı hale gelmesine yol açan teknik işbölümü süreçleri devreye girmiştir. Öte yandan, teknik işbölümü, bir bölüm işçinin teknik ve yönetsel nitelikler açısından gelişmesini de sağlamıştır. Çünkü, ana unsurunun "kollektif işçi" olduğu birleşik iş süreci içinde, eşgüdüm işlevinin yerine gelmesi farklılaşmış (eşgüdümleyen-uzmanlaşmış) emek ile olanaklıdır.

Radikal kuramcılar (Doeringer, Gordon, Piore), emeğin niteliksel farklılaşmasını, emek pazarı açısından değerlendirmekte ve emek pazarının bölünmesini, sınıf karşıtlıklarını ve emeğin türdeşliğinin gelişmesini önleyici en önemli etmen olarak görmektedirler²⁷. Ayrıca etnik, cinsel ve dinsel unsurların, sınıf içi rekabeti artırma yoluyla, emek pazarında neden oldukları bölücü etkiler de, endüstri ötesi toplum kuramlarının haklı olarak ilgilendikleri olgulardır. Bunların, emek piyasasındaki rekabet koşulları ve iş fırsatları ile eğitim ve örgütlenme düzeyleri bakımından, içinde bulundukları eşitsiz koşullar oldukça çarpıcıdır. Ayrıca ırksal ve etnik duyguların, sınıf dayanışmasını bozarak ve çarpık bilinçlenmeye yol açarak, işçi sınıfının kendisi için oluşmasını önleyen, önemli yönleri bulunmaktadır.

Emeğin türdeşliğini bozan sınıf içi bölünmenin dışsal bir etmeni olarak, özellikle 1960'lardan sonra, ulusal ve uluslararası işçi sınıfı arasında artan gerilimin önemine de değinmek gerekmektedir. Pek çok 3. dünya kuramcısının (Amin, Emmanuel), sermayenin uluslararası hareketine ve bunun ulusal sınıf çatışmaları üzerindeki etkisine ilişkin görüşlerinden, endüstri ötesi kuramcılarının da esinlendikleri görülmektedir. Ekonomik mülkiyetin merkezileşmesi, uluslararası ölçekte emek sürecinin bütünleşmesine ve eklemlenmesine yol açmıştır. Emperyalistler arasında, emeğin uluslararası işbölümünden kaynaklanan bağımlılık ilişkileri sürerken, metropol ülkelerle bağımlı ülkelerin işgücü nitelikleri açısından, metropoller lehine bir ilerleme söz konusu olmuştur. Özellikle ileri teknoloji ve bilgi kullanan ve üreten, yüksek derecede otomasyona bağlı bir işgücü, endüstrileşmiş ülkelerde gelişirken, yarı nitelikli ve niteliksiz oranı yüksek bir emek ordusu, bağımlı ülkelerde yığılmaktadır. U-

luslararası düzeydeki bu emek farklılaşmasının, yakın bir gelecekte, sınıf içi ilişkilerin artmasına yol açacak sonuçlar doğurması söz konusu olabilir.

Tekelci kapitalist aşamada, emeğin parçalanması olgusunu izleyen öteki önemli gelişmeler, mülkiyet ve yönetim ilişkilerini farklılaştıran, sermaye birikim süreci ile ilgilidir. Aaron ve Ossowski gibi endüstri ötesi toplum kuramcıları, mülkiyet ve sınıf arasındaki geleneksel ilişkinin kopuşu olarak görmektedirler. Weber'den sonra, bu noktaya dikkati çeken Yönetsel Devrim tezi yazarları, sermayenin yasal mülkiyeti ile fiili denetiminin ayrılmasını, sermayenin kendi içinde parçalanması ve dolaşısıyla kar motifine dayalı kapitalist üretim anlayışının dönüşümü olarak değerlendirmektedirler. Bu görüşün doğal sonucu ise, emek ile sermaye arasındaki karşıtlığa dayanan sınıf ilişkilerinin, kendiliğinden ortadan kalkacağı (antagonistik çatışma yerine, antagonistik işbirliği); ya da en azından, sınıf kuramının uygulama alanının büyük ölçüde daralacağı öngörüsünün ortaya konması olmuştur. Örneği, üç tür sermaye profilinden söz eden Renner ve Hilferding²⁸, emek ile sermaye arasındaki çağdaş ilişkisini, çatışma karakterini yitirmiş yeni tür bir sınıf ilişkisi olarak tanımlamaktadır. Dahrendorf, Geiger, Marshall, Lipset ve Bendix gibi, çağdaş çatışma kavramı üzerindeki görüşleriyle ünlü yazarlar ise, sınıf çözümlemelerini, üretim ilişkileri yerine, otorite ilişkileri bağlamında yapmaktadırlardır²⁹.

Mülkiyet ve yönetim ilişkilerinin farklılaşmasını, çağdaş sınıf ilişkilerinin dönüşüm noktası olarak gören yazarların bazı haklı saptamaları bulunmakla birlikte, görüşlerinin sonuçlarını benimsemek olanaklı değildir. Bir kere, sermayenin rol farklılaşmasını, kapitalist sınıfın parçalanması olarak değerlendirmek ve buna dayanarak, kapitalist üretimin özü olan artı değer üretiminin (sömürü ilişkilerinin) ortadan kalkacağını öne sürmek olanaklı değildir. Çünkü, birikim süreçlerinin denetiminin, kısmen ya da tümüyle mülkiyetten koptuğunu gösteren yeterli çalışma, ortaya konmuş değildir. Tersine, büyük şirketlerde önemli kararların, hala, büyük ölçüde mülk sahiplerinin tekelinde bulunduğunu gösteren bulgular çoğunluktadır³⁰. Dolayısıyla sermayenin rol farklılaşmasını, sermayenin işlevleri açısından yeni bir işbölümü olarak görmek ve mülkiyet ile sınıf arasındaki geleneksel ilişkinin geçerliliğini koruduğunu kabul etmek durumundayız. Bugünkü ekonomik düzen içinde, mülkiyet hala gücün temelini oluşturan en önemli kaynak durumundadır.

Ancak bu doğru olmakla birlikte, üretim araçları üzerindeki denetimin niteliği ve türleri düşünüldüğünde, bazı noktaların daha derinlemesine düşünülməsi gerekebilir. Özellikle çağımızın dev sermaye şirketlerinde, yasal sahiplik olgusu ile birikim süreçleri üzerindeki ekonomik erkin ve üre-

tim araçları üzerindeki gerçek denetim (ekonomik mülkiyet) ile fiili denetimin (tasarruf), tam bir örtüşme içinde olmadığı ortadadır. Daha da önemlisi "neyin üretileceğinin denetimi" "ekonomik mülkiyet" ile "nasıl üretileceğine ilişkin denetim gücü"nün (tasarruf) işlevsel farklılaşması, emekçilerin, emek süreçleri üzerindeki denetim kapasitelerini ve denetim araçlarını kullanma olanağını kısıtlayarak, dolaylı olarak (sermaye denetim süreçleri yoluyla değil, emek denetim süreçleri üzerindeki denetim kapasitelerini ve denetim araçlarını kullanma olanağını kısıtlayarak, dolaylı olarak (sermaye denetim süreçleri yoluyla değil, emek denetim süreçleri yoluyla) etkili olmaktadır. Sermaye sınıfı açısından kuşkusuz, bunun bir önemi yoktur. Çünkü, sermaye bir bütün olup, kapitalist sınıfın (hangi maskeyi kullanırsa kullansın), sermayeye ve emeğe ilişkin tüm süreçler üzerinde, kesin ve tam bir egemenliği söz konusudur. Ancak, bu süreçlerin hepsinden birden soyutlanmış bulunan emekçiler bakımından, bu nokta önemlidir. Bir yandan, emek süreci içinde her türlü denetim aracından ve görece özerklik olanağından uzaklaştırılan üreticilerin, böylece çıplak işçi haline dönüşmeleri sağlanmış; ancak artırılan emekçilerin, sınıf bilinci ve sınıf dayanışmasını geliştirmelerini sağlayacak sınıf araçlarından yoksun bırakılmaları gerçekleşmiş olmaktadır.

III. 2. Artan teknik farklılaşmanın sınıf ilişkilerinin genel karakteri üzerindeki etkisi

Teknolojik gelişmeye bağlı olarak emek niteliklerinde ve emeğin bileşiminde gerçekleşen değişikliklerin, sınıf yerlerinin ve sınırlarının belirlenmesi sorunuyla doğrudan ilgisi bulunmaktadır. Çünkü, bugün oldukça geniş ve şekilsiz bir kitleyi oluşturan işçi sınıfı açısından, geleneksel tanımlamaların ve sınıf ölçütlerinin geçerliliği konusu, ciddi bir sorun olarak gündeme gelmiş bulunmaktadır. Burada tartışmaların odağında, klasik Marksist ölçütün (üretim araçlarına sahip olma ölçütünün) çağdaş gelişmeler karşısında önemini ve gücünü koruyup korumadığı sorusu yer almaktadır. Gerçekten de, üretim araçlarına sahip olanlar ve olmayanlar ayırımına dayanan, başka bir deyişle, mülksüzlük ve ücretlilik temelinde yapılan geleneksel işçi tanımının, açıklayıcı olmadığı, belirsizliklere ve yanlış adlandırmalara yol açtığı durumlarla sıklıkla karşılaşmaktayız. Örneğin, teknik işbölümünün gelişmesi sonucu işgücünün beceri ve nitelik açısından farklılaşmasını, işçi sınıfı içinde bir çeşitlenme olarak görenler olduğu gibi, bu olguyu, geliştiği ve güçlendiği öne sürülen orta sınıf yelpazesinin yeni birimleri veya "işçi sınıfının burjuvalaşması" olarak ele alanlar da bulunmaktadır³¹.

Endüstri ötesi toplum paradigmasının, Marksist önermelerle çelişkiye düşmesinin başlıca nedeninin, Marx'ın çözümleme düzeylerini ve bun-

lara ilişkin kavramları birbirine karıştırmaktan kaynaklandığına daha önce değinmiştim. Üretim biçimi düzeyinde kurulan soyut modelde, sınıf farklılaşmalarının eksenini üretim araçlarına sahip olma olgusu oluşturmaktadır. Buna karşılık, çözümlemelerini daha çok somut durumlar ve belli toplumsal yapılar temelinde yapan kuramlar açısından, klasik Marksist ölçütün yeterli olmadığı ortadadır. Somut durumlara ilişkin sınıf tanımlamalarının, üretim araçlarına sahip olma ölçütünü gerekli bir koşul olarak kullanması, ancak yeterli bir koşul olarak görmemesi, Marksistlerin de reddetmediği bir durumdur.

Bir başka nokta ise, teknokrazi toplumu yazarlarının işçi sınıfı çalışmalarının daha çok, kendisi için sınıf olma durumuyla ilgili olmasıdır. Böyle olunca, sınıf bilinci, sınıf çıkarları ve sınıf kapasitesi gibi, daha çok öznel ve soyut nitelikteki kavramlarla uğraşmaları gerekmektedir. Ancak bu düzeydeki çalışmaların, kendi açıklayıcı ve çözümleyici kavramlarına gereksinimi olup, bunların nesnel sınıf ölçütleri ile aynı potada tartışılması gerekmektedir. Bu iki noktaya dikkati çektikten sonra, sınıf yerlerinin nesnel olarak tanımlanmasındaki çağdaş güçlüklerin aşılmasına yönelik çabaları değerlendireceğim.

Üretken emeğin ve kol işçilerinin, işçi sınıfının çekirdeğini oluşturduğu, tartışma götürmez. Ancak üretken olmayan emeğin ve kafa işi niteliğindeki büro işçilerinin artan çeşitliliği ve değişen nitelik düzeyleri, bunların sınıf konumlarının belirlenmesinde, karışıklıklara yol açmaktadır. Türdeş bir yapısı olmayan büro çalışanları içinde, özellikle yığınsal bir gelişme gösteren sekreterlerin (Lockwood'un deyişiyle beyaz bluzluların) ve satış elemanlarının, işçi sınıfının alt kesimleri olduğu noktasında da fazla bir anlaşmazlık çıkmamaktadır. Ancak idari ve teknik kademelerde çalışanların, işçi sınıfı içinde mi, yoksa yeni küçük burjuvazi içinde mi yer aldıkları tartışmalıdır. Emek süreci analiziyle ilgilenen sınırlı sayıda Marksistten biri olan Braverman, beyaz yakalıların emek gücü içinde çoğaldıklarını kabul etmekle birlikte, büro işçileri başta olmak üzere, bunların önemli bir bölümünün çalışma koşullarındaki niteliksizleşmeden ötürü işçi sınıfına katıldıklarını belirtmektedir³². Çağdaş profesyonel yöneticilerin öncüleri olarak 19. yüzyıl başlarında ortaya çıkan büro işçileri, bugün, hem nitelik ve hem de toplumsal statü bakımından daha düşük bir düzeydedirler (bu arada, büro işçilerini beyaz yakalı gibi belirsiz bir kavramla nitelemek gerekir). Başlangıçta tümüyle zihinsel etkinliğin bir alanı olan büro, giderek rasyonalizasyon sürecine bağımlı hale gelmiş ve büro işçisi, bir tür kol işçisi durumuna indirgenmiştir. İşin fabrikada ya da büroda gerçekleşmesi arasındaki ayırımın pek fazla öneminin kalmadığı, hatta hizmet işlerinin büyük bir bölümünün de niteliksizleştiğini ve işçi sınıfı mesleklerinden biri haline geldiğini tartış-

şan Braverman için, işçi sınıfının varlığı, emeğin çeşitli somut biçimlerinin varlığına değil, onun sosyal biçiminin varlığına bağlıdır. Dolayısıyla, mal üretimi ile hizmet üretimine giren emeğin, birbirinden kesin çizgilerle ayrılması olanağı bulunmamaktadır. Burada belirleyici olan nokta, her ikisinin de meta üretiminin biçimleri olmasıdır. Braverman, yeni orta sınıfların bile, sermaye birikim sürecinin parçası olarak ara konumda bulunduğunu, yani hem emekçi, hem de kapitalist sınıfın özelliklerinden izler taşıdığını düşünmekte; ancak işçi sınıfına özgü yabancılaşmayı paylaşmalarından ötürü, işçi sınıfı içinde ele alınmalarını önermektedir³³. Büro işçilerine özgü gelişmenin, yeni orta sınıf tabakalarının çoğu, hatta bugün bazı açılardan ayrıcalıklı konumları içeren, alt düzey yönetici meslekler için de, gerçekleşmekte olduğu düşünülebilir.

Buna karşılık Poulantzas, kendi tanımının Marx'ın tanımına uyduğunda ve yalnızca üretken emeğe ait kategorilerin işçi sınıfı içinde tanımlanması gerektiğinde ısrarlıdır. Poulantzas, ekonomik, siyasal ve ideolojik olmak üzere, sınıfların yapısal belirleyicileri olarak, üç ayrı ölçüt kullanmakta ve üç boyutlu bir sınıf şeması önermektedir. Ekonomik ölçüt olarak emeğin, üretken olan-olmayan ayrımını verilmekte; üretken olmayan emeği yeni küçük burjuvazi olarak tanımlamaktadır. Çünkü (meta üretimi Marx'a göre maddi üretim süreci ile sınırlı olduğundan), üretken olmayan emek, ana kapitalist sömür ilişkileri dışında kalan bir çalışmayı temsil etmektedir. Öte yandan, Marksist kurama göre sınıflar, sosyal pratik (sınıf mücadelesi) sürecinde tanımlanan sosyal işbölümü unsurları olduklarından, sınıf yerlerinin belirlenmesinde siyasal ve ideolojik ölçütlerin rolü ekonomik ölçüt kadar önemlidir. Özellikle yönetim işlevlerini yerine getiren idari emek, üretim sürecinde koordine edici ve bütünleştirici rolünden ötürü, üretken emek olmakla birlikte, sosyal işbölümü içinde sermayenin işçi üzerindeki egemenliğini temsil etmesinden ve iki sınıf arasındaki siyasal ilişkinin yendine üretimini üstlenmesinden ötürü, yeni küçük burjuvazi içinde değerlendirilmelidir. İdeolojik ölçütler açısından işçi sınıfının sınırlarını çizen asıl karakteristik unsur, kafa ve kol emeği ayrımında saklıdır³⁴. Poulantzas da, sınıfları üretim süreci içinde tanımlamaktadır; burada üretim sürecinin, üretim-dağıtım-tüketim döngüsünün bütünü olarak ve siyasal, ideolojik egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimini de içeren bir kapsamda kullanılması söz konusudur. Ancak işçi sınıfının tanımlanmasında, üretim araçları sahipliğinden kopmuş olmayı, yani başka bir deyişle, ücretlilik ölçütünü yeterli görmemektedir. Üretken olmayan emeğin rolünün, artı değer üretmek olmayıp, artı değerın kitlelere yeniden dağıtımında bulunmak olmasından ötürü, yeni küçük burjuvazi içinde değerlendirilmesini önermektedir. Buna karşılık, artı değerın kitlelere yeniden dağıtımının ve aktarımının gerçekleştiği ikincil bölüşüm süreçlerinin, sınıf yerlerinden çok, sınıf içi

bölünmelerin ve tabakaların temelini oluşturduğu kabul edildiğinde³⁵, üretken olmayan emek kategorilerinin, büyük bölümüyle işçi sınıfı yelpazesi içinde değerlendirilmesi gerekecektir.

Poulantzas Marks, Engels, Lenin ve Mao'un sosyal sınıfları analiz ederlerken, politik ve ideolojik ölçütlere açıkça referans verdiklerini söylemekte ve sınıfların sosyal pratik içindeki yerleriyle tanımlanmalarında ısrar etmektedir. Elbetteki, sınıfların, sınıf olmaya ilişkin her iki boyutunun tamamlandığı noktada oluşmasından ötürü, sınıf tanımlarının, siyasal ve ideolojik unsurların kendisi için sınıf olma düzeyi ile ilgili ölçütleri, kendisi için sınıf olmanın unsurları olarak değil, sınıf konumlarının belirlenmesinin yapısal unsurları olarak kullanılmaktadır. Burada karışıklığa, sınıfların nesnel olarak tanımlanmaları (kendiliğinden sınıf olarak) ile öznel olarak tanımlanmalarının (kendisi için sınıf olma), farklı kavram boyutlarını; dolayısıyla farklı tanımlama düzeylerini gösterdiğinin gözden kaçması yol açmaktadır. Gerçekten de sınıfları, sınıf mücadelesi sürecine ilişkin sınıf bilinci, sınıfsal tutum ve davranışlar gibi öznel unsurları açısından çözümlediğimizde, mülksüzlük ve ücretlilik ölçütlerinin yeterli olmayacağı ortadadır.

Üretken olan ve olmayan emek ayrımını, emeğin iki ayrı türü olarak değil de, emek etkinliğinin iki boyutu olarak ele almayı öneren Wright ise, kafa ve kol emeği ayrımını daha çok, bir sınıf içi bölünme olarak değerlendirmektedir. Gerçekte, tüm sınıf yerlerinin içsel olarak çelişkili (antagonistik) olduğunu düşünen Wright, tek bir ölçütle sınıfsal sınırlarının çizilmesinin güçlüğünü göstermeye çalışmaktadır³⁶. Çelişkili konumları, herhangi bir sınıfa olan aidiyeti bakımından değil, kendi hukuku içinde değerlendirerek, bunları, (a) işçilerin, emek süreci üzerindeki denetimlerini yitirmeleri; (b) sermaye sahipliği ile fiili yöneti gücü arasındaki ayrılma ve (c) endüstriyel örgütlerdeki bürokratik gelişmeler gibi, üç faktör açısından açıklamaya çalışmaktadır. Kapitalist sınıfın, emek etkinlikleri, emek gücü ve yatırımlar ile kaynakların dağılım üzerindeki denetimi, elinde bulundurmasına karşılık, işçi sınıfının bunlardan hiçbirine sahip olmaması sorunun özüdür. Bu süreçler içinde, bazı unsurların denetimine sahip olanlar ise, Wright'a göre, çelişkili konumda olanları tanımlamada kullanılacak ölçüt, ne kadar otonomiye sahip olduklarıdır. Burada gerçek otonomi, hem nasıl üretildiği, hem de neyin üretildiği üzerine denetimin, birarada bulunduğu durumda söz konusudur. Örneğin, ustabaşı ve üretim hattı gözeticileri gibi, emek süreci üzerinde belli bir denetime sahip olanlar, işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki çelişkili konumda yer almaktadırlar. Bu konuda, özellikle, ABD'de yapılan araştırma sonuçları, bunların rolünün, yönetsel rollerden daha az önemli olan bağımlı rollere doğru kaydığını göstermektedir³⁷. Alt düzey yönetim kademelerinde işçi sınıfına doğru bir kayma gerçek-

leşirken, orta düzey yöneticileri, eğer şirketle mülkiyet ilişkisi içinde değillerse, yeni küçük burjuvazi olarak; üst düzey yöneticileri ise kapitalist sınıf içinde yer almaktadırlar. Burjuvazi ile proletarya arasında en çelişkili konumda olanlar, teknokrat olarak adlandırılan, orta düzey yöneticileridir. Açık net bir sınıfsal konumları olmadığı, için eski küçük burjuvaziden farklıdırlar. Bir de, üretimin tasarım ve planlama süreçleriyle ilgili olarak, neyin üretileceği üzerine sınırlı, ama gerçek bir etkilime kapasitesine sahip olan yarı bağımsız konumda çalışan mühendisler vardır. Mühendislerin rolü, becerinin varlığı üzerine değil, onun kullanımı üzerine olduğundan, bunların da, yarı bağımsız ve çelişkili bir konumda yer aldıkları düşünülebilir.

Görüldüğü gibi, Wright'ın ve Poulantzas'ın çalışmaları, Marx'ın ayrıntılı olarak incelemeyen ve yaratacağı sorunları açıklamadan bıraktığı, ara sınıflar veya geçiş halindeki sınıflar tartışmasının günümüzdeki uzantısıdır. Poulantzas bunları, farklı ölçütler açısından ayrı sınıfsal konumlar içinde ele alırken, Wright aynı anda her iki sınıf içindeki yerleri açısından değerlendirmektedir. İşçi sınıfının tanımlanmasındaki ölçütlerin geçerliliği önceliğini tartışmamakta, ancak yeterliliği konusundaki görüşleriyle birbirinden ayrılmaktadır. Gerçekten de, her bir somut durum için kavramların ve ölçütlerin gözden geçirilmesinin önemi ortadadır. Emekğin kendi içindeki ayrışması ile mülkiyet ve yönetimin ayrılması olguları, gerçekten de, mülksüzlük veya ücretlilik temeli üzerinde yapılan, geleneksel işçi sınıfı tanımlamalarını eksik kılmaktadır. Üretim araçları sahipliği olgusu, kuşkusuz, sınıf konumlarının belirlenmesinin en önemli ve gerekli, ancak yeterli olmayan bir ölçütü olarak değerlendirilmektedir. Braverman, Wright gibi Marksistler, proleterleşmenin tanımlandığı noktada, işçi sınıfının tam bir tanımının verilebileceğini öngörmekte ve bunun için, çalışanların, emek denetim süreçlerinden uzaklaştırılmaları ölçütü üzerinde önemle durmaktadırlar. Emek süreci, yani emek güçleri emek etkinlikleri ve yaratılan değer üzerinde, sınırlı da olsa, denetim olanağı olan çalışan gruplarını (alt ve orta düzey yöneticilerin durumunda olduğu gibi), standart işçi tanımı içinde değerlendirmekten çok, çelişkili konumda ele almak daha uygundur. Gerçekte, bu konular, Marx'ın tanımladığı ara veya geçiş halindeki sınıflar veya sınıf içi bölünmeler olarak geçici nitelikte olabilirler; ancak çağımız sınıf sorununu karmaşık hale getirdikleri ve sınıf mücadelesi süreçleri üzerinde (özellikle işçi sınıfının bilinci, bütünlüğü ve dayanışması ile ilgili olarak) etkili oldukları için, önemlidirler. Çünkü, bunlar sınıf ilişkilerinin ideolojik açıdan yeniden üretiminin sağlanmasında, belli bir role sahiptirler.

SONUÇ

21. yüzyılın eşiğinde olduğumuz şu günlerde, teknolojik gelişmelerin tümü göz önüne alındığında, işçi sınıfının geleceğine ilişkin iki farklı pro-

jeksiyonun yapıldığı görülmektedir. İşin teknikleşmesi, otomasyon ve bilgisayarların girişiyle işgücü için daha yüksek düzeyler talep edilecek, bu da niteliksiz işgücü ordularının büyümesine ve işsizliğe yol açacaktır. Ya da, istihdamda zorunlu bir daralmaya gitmeksizin, endüstriyel işgücü düzeyinde genel bir yükselme gerçekleşecektir. Birinci öngörü gerçekle daha tutarlı gözükmemektedir. İkinci beklentinin gerçekleşme olasılığı ise ancak, belli sektörler veya üretim süreçleri ile işçi sınıfının sınırlı bir grubu için söz konusu olabilir. Çünkü, işgücü nitelik ve beceri düzeyleri açısından oldukça çeşitlenmiş bir yapı içinde, iki belirgin eğilim gerçekten dikkat çekicidir. Bir uçta son derece gelişkin bilgi, beceri ve yaratıcılıkla donanmış nitelikli işgücü talebi, öteki uçta ise, üretim sürecinde giderek önemsiz hale gelen ve üretimden zaman zaman veya sürekli kopanların oluşturduğu işgücü rezervi kutuplamaktadır. Bu oluşumun yol açacağı nesnel gelişme süreçlerinin, sınıf mücadelesi ile ilgili sosyal süreçlere, yeni dinamikler ödünç vereceği ortadadır.

Öte yandan, artan sınıf içi çeşitlenmeler ve bölünmeler, işçi sınıfının bir bütün olarak tanımlanmasını ve sınıf mozaığının anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bu konuda, geniş ve bulanık kavramlardan, sayısal büyüklük heveslerini yansıtan amorf tanımlamalardan kaçınmak gerekmektedir. Önemli olan, çağdaş metaforlar yaratmak değil, toplum çözümlemelerinin birimi olan, bir başka deyişle, toplumsal yapının aktörleri ve toplumsal dönüşümün ajanları olacak özneler formüle edebilmektir.

DİPNOTLAR

- (1) N. Birnbaum, *The Crises of Industrial Society*, Oxford University Press, NewYork, 1971, s.6.
- (2) K. Marx ve F. Engels, "The German Ideology", *Marx and Engels Selected Works*, Progress Pub, Moscow, 1973, s.61.
- (3) K.Marx, "18. Brumaire of Louis Bonaparte", *agy.*
- (4) Marx, *Capital III*, Progress Pub, Moscow, 1974.
- (5) Marx, *The Poverty of Philosophy*, London (nd), p.173.
- (6) A. Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson and Co., London, 1973, s.112.
- (7) Marx, *Capital III*, s.490.
- (8) *agy.* s. 645
- (9) Marx, "*Wage, Labor and Capital*", Marx and Engels, *Selected Works*, s. 84.
- (10) A. Swingewood, *Marx and Modern Social Theory*, "The Macmillan Press, 1979, s.119.
- (11) Marx, "18. Brumaire of Louis Bonaparte", *agy.* s.117-8.
- (12) Marx and Engels, "The German Ideology", *agy.* s.64.

- (13) Marx, *Capital III*, s.856.
(14) Giddens, *agy*, s.30.
(15) Marx, *Theories of Surplus Value*, (Part I,) Progress Pub, Moscow, 1969.
(16) *agy*, IV. bölüm.
(17) Marx, *Capital III*, s.508-9
(18) N. Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, Lowe and Brydone Printers, London, 1976, s.211.
(19) *agy*, s.213.
(20) Marx, *Capital III*, s.508-9 ve Poulantzas, *agy*, s.273.
(21) Poulantzas, *agy*, s.221.
(22) Poulantzas, "On Social Classes", içinde, *Classes, Power and Conflict* (Giddens ve Held), Macmillan Education Ltd. 1990, s.105.
(23) A. Giddens, *agy*, s.262.
(24) Giddens, *agy*, s.257.
(25) Marx, *Capital I*, s.490 ve Komünist Manifesto.
(26) Bendix, *Work and Authority in Industry: Ideologies of Management in the Course of Industrialization*, New York, 1956.
(27) J. Rubery, "Structured Labor Markets, Worker Organization, and Low Pay", içinde *Classes, Power and Conflict*, (Giddens ve Held), s.335.
(28) aktaran Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford Univ. Press, 1959, s.44.
(29) N. Birnbaum, *Toward A Critical Sociology*, Oxford Univ. Press, NewYork, 1973, s.102.
(30) Giddens, "Ownership and Control: The Upper Class", içinde *agy*, (Giddens ve Held), s.189.
(31) T.B. Bottomore, *Classes in Modern Society*, George Allen and Unwin Ltd., 1965, s.30.
(32) H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press, NewYork, 1974, s.293-8 ve s.315.
(33) Braverman, *agy*, s.355, 408, 410.
(34) Poulantzas, *agy*, s.15.
(35) K. Boratav, *Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek Yay., 1991, s.10-26.
(36) E. O. Wright, *Class, Crisis and the State*, Verso, London, 1979, s.48-62.
(37) Wright, *Class, Structure and Income Determination*, Academic Press, NewYork, 1979, s.44.

S.S. ÖZESEN YURT 89 KONUT YAPI KOOPERATİFİ

İKTİSATLILARA 1993 yılında
başarı, mutluluk ve esenlikler
diler.

Kooperatif Müdürü: Bülent Düşko (1970 mezunu)

AKSIGORTA

EMEKLİLİK SİGORTASI İLE DE
FARKLIDIR...

akhayat Emeklilik Sigortası

AKHAYAT EMEKLİLİK SİGORTASI SİZE ŞU İMKANLARI SAĞLIYOR:

1

Sigorta süresi sonunda seçime bağlı olarak: EMEKLİLİK İKRAMIYESİ veya EMEKLİLİK AYLICI.

2

Ecel veya kaza ile vefat halinde varislere TOPLU ÖDEME.

AKHAYAT EMEKLİLİK SİGORTASI NEDEN FARKLIDIR?

- I. Çifte güvencelidir.
Sabancı Holding güvencesi
Sağlam yatırım güvencesi
- II. Kaynağı bilinen gelire göre
% 95 kar payıdır.
- III. Yalnız emeklilik sigortası
değil, aynı zamanda HAYAT
SİGORTASI'DIR.
Siz de; sigorta acentenizden
herhangi bir emeklilik
sigortası değil,
AKHAYAT EMEKLİLİK SİGORTASI POLİÇESİ isteyin.

AKSIGORTA bir H.Ö. SABANCI HOLDİNG kuruluşudur.

YÖNETİMDE KADINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER*

Doç. Dr. Ömür Timurcanday ÖZMEN
Doç.Dr. Alev Ergenç KATRİNLİ
Doç.Dr. Zerrin Toprak KARAMAN
Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F.

Dünyada 1980'lerden itibaren ekonomik, politik, sosyal ve teknolojik alanlarda hızlı bir değişim yaşanmaktadır. Bu değişim örgütlerin kadın ve erkek tüm insan kaynaklarını örgüt performansını arttırmanın etkin bir aracı olarak kullanmalarını gerekli kılmaktadır. Gerçekten zeka, beceri ve yetenekler kadın ve erkekler arasında oldukça eşit dağılmıştır. Her iki cinsin de çalışma yaşamında eşit fırsatlar yaratılarak istihdam edilmesi ekonomik etkinlik açısından kaçınılmazdır.

Bugün artan sayıda kadın çalışma yaşamına girmektedir. Kadının özellikle tarım dışı sektörlerde çalışma yaşamına katılması endüstrileşme ile başlamış. II. Dünya Savaşı'ndan sonra hız kazanmıştır.

Endüstrileşmiş ülkelerde 16-64 yaş grubundaki aktif kadın nüfusun %87'si hizmet ve endüstri sektörlerinde toplanmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde ise kadın nüfusun önemli bir bölümü tarım sektöründe çalışmaktadır.

Ülkemizde 1990 yılı hane halkı işgücü anketine göre, tarımda istihdam edilen 9.6 milyon kişinin %64'ü ücretsiz aile işçisidir. Bunun %73'ü ise kadındır (Kazgan, 1992).

İstihdam edilen nüfusta okur yazar olmayanların %89'u tarımda toplanmıştır. Okur yazar olmayanların büyük bir kısmı kadınlardan oluşmaktadır (Kazgan, 1992).

Okur yazar olmayanların eğitilmiş olanlara, kadınlar, çocuklar ve yaşlıların da genç erkeklerle göre geliri daha düşüktür (Kazgan 1992).

Kadın işgücü, tarım harici diğer sektörlerde çok düşük oranlarda temsil edilmektedir. Sanayide çalışanların %11'i ve hizmetlerde çalışanların %12.5'ini kadınlar oluşturmaktadır. Bu durum, sektörlerde kadınlar için eşit istihdam fırsatı yaratılmasından katılımların bazı işkolları ile sınırlı kalmasından kaynaklanmaktadır (Ecevit, 1992).

Endüstrileşme genelde istihdam yapısında değişime neden olmakta, tarım dışı sektörlerde ve ücretli çalışan sayısını arttırmaktadır. Ancak Türkiye'de işgücü sunumu hızla artarken endüstri ve hizmet sektöründe sınırlı bir işgücü talebi yaratılmaktadır. Öte yandan geleneksel aile yapısı ve kadının niteliklerini henüz yetersiz kullanması kadının istihdamdaki payını da daraltmaktadır. Bugün 12 yaş ve yukarısı kadın nüfusun işgücüne katılımı genel olarak %33.4 kırsal kesimde %51.2, kentsel kesimde %15.2'dir. (Koray, 1992). Cumhuriyetten sonraki gelişmeler incelendiğinde, Türkiye'de kadının ücretsiz aile işçisi olarak istihdama katılımı kentsel bölgelerde ücretli çalışmaya doğru gelişmektedir. Kentlerde ücretli çalışan kadınların

* III.S.B.K.'ya sunulmuştur.

yaklaşık %30'u idari personel, %28'i bilimsel faaliyetlerde, teknik eleman ve serbest meslek sahibi olarak, %21.5'i de tarım dışı üretim. Faaliyetlere göre dağılımlarına bakıldığında, %45.3'ünün toplum ve kişisel hizmet alanları, %29.6'sının yapım endüstrisi, %8.4'ünün otel ve lokantalar gibi alanlarda yoğunlaştığı görülebilir. (D.İ.E. 1989).

Sosyal Sigortalar Kurumu'na bağlı çalışan kadınların %61.5'i yapım endüstrisi, %18.5'i toplum ve kişisel hizmetler, %10.3'ü otel, lokanta gibi alanlarda faaliyet göstermektedir (Petrol-İş 1989).

Kamu sektöründe maaşlı olarak çalışan kadınların da büyük bir çoğunluğunun eğitim-öğretim genel idare ve sağlık hizmetlerinde istihdam edildikleri görülmektedir (İ.İ.B.K. 1989).

Bu incelemeler Türkiye'de ücretli çalışan kadınların hizmet sektöründe yoğunlaşmakla birlikte pek çok sektörde artan oranda istihdam edildiklerini göstermektedir. Ancak, kadınların girmekte yükselmekte ve erkek meslektaşları karşısında ayakta durabilmekte güçlük çektiği alanların başında yöneticilik mesleği gelmektedir. Kentlerde ücretli olarak çalışan kadınlar içinde yalnızca %1.44'ü üst düzeyde yönetici olarak çalışmaktadır (D.İ.E. 1991). Kamu sektöründe de %3.9 üst düzeyde kadın yönetici bulunduğu saptanmıştır. (Çiftçi, 1991). Özel sektörde yapılan bir çalışmada 100'den fazla işçi çalıştıran 63 büyük işletmede 7 üst düzeyde kadın yönetici olduğu, 100'den az işçi çalıştıranların hiçbirinde kadın yönetici olmadığı belirlenmiştir (Tabak. 1985). Koray'ın (1990) bir araştırmasında kadınların yoğun olarak istihdam edildikleri eğitim-öğretim alanında bile okul müdürü olan kadın oranı %6.25 olarak bulunmuştur. Bu çalışmaya göre 29 üniversitenin hiçbirinde kadın rektör yoktur. 201 Fakülte Dekanı'nın %2.9'u kadındır. Benzer bir araştırma da 29 üniversitedeki kadın, erkek öğretim elemanlarını ve yöneticileri incelemiştir (Timurcanday Özmen, Ergenç Katrinli ve Toprak Karaman. 1992). Bu araştırmanın verileri değerlendirildiğinde üniversite profesörlerinin %18'inin, doçentlerin %25'inin, yardımcı doçentlerin %27'sinin, araştırma görevlilerinin %32'sinin kadın olduğu görülmektedir. Ancak yönetim düzeyindeki öğretim üyesi kadınlar incelendiğinde dekanların %12'sinin, dekan yardımcılarının %8'inin, bölüm başkanlarının %13'ünün, anabilim dalı başkanlarının ve yüksek okul müdürlerinin %14'ünün kadın olduğu söylenebilir.

Öte yandan, yönetim dünyasının kendine özgü kuralları ve normları vardır. Bu dünya genellikle erkek yöneticilerin hakim olduğu ve kalıpların onlarca çizildiği bir ortamı yansıtır. Böyle bir ortamda kadın yönetici kavramının yerleştirilmesi oldukça zordur. Çok sayıda araştırma ile bu konuya destek olunmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmanın amacı kadınların yöneticilik mesleğini erkeklerden daha az tercih etmelerini ve ilerlemelerini etkileyen nedenleri toplu olarak incelemektir.

Kadının Yöneticilik Mesleğinde İlerlemesini Etkileyen Faktörler

Kadınların yöneticilik mesleğine girmelerini ve bu meslekte ilerlemelerini engelleyen faktörlerle ilgili birçok araştırma yapılmaktadır (Terborg, 1977). Bu araştırmalara dayanarak kadınların yöneticilik mesleğinde gelişmelerini engelleyen aktörler aşağıdaki başlıklarla sınıflandırılabilir:

1. Kadın ve erkek arasındaki farklar

- Sterotipler
- Cinsiyet ayrımı
- Öz-imaj
- Yönetici stereotipleri
- Kişilik farklılıkları

2. Kadınların ikilemi

- Aile sorumlulukları
- Kariyer stratejilerinin eksikliği

3. Örgütsel politikalar

1. Kadın ve Erkek Arasındaki Farklar

1.1. Sterotipler

Sterotip belirli bir grubun üyelerine ilişkin varsayımsal inançlar, eylemler, özellikler setidir ve grubun üyelerini tanımlamak için kullanılır. Sterotipler toplumların kültürlerinde mevcuttur ve iletişim araçlarıyla ve hikayelerle nesillere aktarılabilir. Eğitim ve deneyimler stereotipleri sağlamlaştırır.

Kadın ve erkeklere atfedilen stereotipler genellikle farklıdır. Örneğin, erkeklerin yarışmacı, rasyonel, objektif, kabiliyetli, iddialı, aktif, bağımsız ve duygularını kontrol altında tutmaya yetenekli oldukları düşünülür. Kadınlar ise bağımlı, zarif, sıcak, duygusal olarak görülmektedir (Boverman. v.d. 1972).

Erkek kavramını çizmek için kullanılan kelimeler pozitifdir. Kadınlarınki ise negatif ya da kadınları kötüleyicidir.

Sterotipler kadın ve erkeklerin zihinsel ve davranışsal yeteneklerini kişilik ve düşünme biçimlerini ayırtetmek için kullanılır. Ayrıca bireyin yeteneklerini ait olduğu grubun üyesi olarak etkin fonksiyon göstermesi için değerlendirmeye de katkıda bulunurlar. Örneğin, kızların ve erkeklerin öğrenme biçimlerinin farklı olduğu her yaşta kızların erkeklerden daha az saygı gösterme eğiliminde olduğu belirtilmektedir (Fontona, 1984). Araştırmalara göre yetişkin bir erkek bir kadın ve bir insanı tanımlamak için kullanılan stereotipler üzerinde yeterince anlaşma sağlanmaktadır. Bir erkek ve bir insanı tanımlayan stereotipler arasında genellemeler yapılabilmektedir. Ancak, kadınlar farklı olarak görülmektedir.

Kadın ve erkeklerin davranış farklılıklarını gösteren bir çok araştırma vardır. Örneğin, Gilligan (1982) kadınların işbirlikçi, duygusal, verici ve koruyucu olmalarının erkeklerin ise yarışmacı, kendileri ya da grupları için çalışmalarının beklen-

diğini belirtmektedir.

Asplund (1988) kadınların ilişkiye daha çok önem verdiklerini erkeklerin ise amaç eğilimli göründüklerini ileri sürmektedir.

Henning ve Jardin'e (1979) göre de kadınlar kariyerlerini kişiliklerinin gelişimi ile ilişkili görürken, erkekler kariyerlerini kendilerini ve bakmakla yükümlü olduklarını geçindirme aracı olarak görmektedirler.

Sterotiplerin geliştirilmesi ve kullanılması normaldir. ancak, bireyin yargılanmasına ya da ön yargı oluşturmaya temel teşkil ettiğinde tehlikeli olmaktadır.

Fox ve Hesse-Bitser (1984) kadınların yönetim basamaklarında ilerlemelerinin çeşitli sterotiplerle engellendiğine işaret etmektedir. Bu sterotiplerin en önemlilerinden biri kadın yöneticilerin güvenilmez ve dengesiz olduklarına ilişkin sterotiptir. Bu sterotip sonucu işverenler kadınları yetiştirmek ve yükseltmek konusunda gönülsüz olmaktadır. Çünkü kadınların evlendiklerinde ya da çocuk sahibi olduklarında işi terkedeceklerinden korkmaktadır.

1.2. Cinsiyet Ayrımı

Birçok araştırma katılımın rol davranışı ve algılanmasını etkilediğini göstermektedir. Sosyalleşmenin kadın ve erkeklerin toplumda oynadıkları role uygun davranış biçimine ilişkin inançlar üzerinde büyük etkisi olduğu bilinmektedir. Örneğin, ailede erkek para kazanır ve evin reisi olur. Kadın çocuklara bakar ve yemek pişirir (Deaux ve Wrightsman, 1987).

Sosyalleşme eğitim ve deneyim sonucunda da oluşur. Okullarda kız ve erkek öğrencilere öğretmenleri tarafından farklı davranılmaktadır. Kendi rollerine uygun konu ve roller seçmeye yönlendirilirler. İngiltere'de yapılan bir araştırmada öğretmenlerin kız öğrencilerin teknik alanlara yönelmelerine karşı oldukları belirlenmiştir (McRae, 1991).

Yönetici kadınlar da kadın oldukları için daha yavaş ilerlediklerini kendilerini ispatlamak için daha çok çalışmak zorunda kaldıklarını belirli görevlerle sınırlandırıldıklarını aynı sorumlulukları ve ünvanları alsalar da kendilerine erkekler gibi davranılmadığını söylemektedirler. (Wentling 1992; Timurcanday Özmen, Ergenç Katrinli, 1986-1991). A.B.D.'de yapılan bir araştırmada başkan yardımcısı pozisyonundaki kadın yöneticilerin aynı pozisyondaki erkek yöneticilerden %42 daha az kazandıkları belirlenmiştir (Heidrick ve Struggles 1980). Harlan ve Weiss (1982) de kadın yöneticilere erkek yöneticilerden daha az bütçe ayrıldığını vurgulamaktadırlar. Ülkemizde yapılan araştırmalarda bu yönde bir eğilim görülmemektedir.

Kadın ve erkeklere atfedilen rol ayrımı yasalarla engellenmekte, ancak kültürün bir özelliği olarak ortaya çıkmaktadır.

1.3. Öz-imağ

Bireylerin kendilerini nasıl gördükleri, diğer bireylerle ve toplumla ilişkilerinde nasıl davranacaklarını etkilemektedir. Öz-imağ bireyin neyin kendisi için mümkün olduğuna inanmasını ve onu elde etmesini belirler. Sterotipler, davranış örüntüleri roller ve beklentiler belirleyerek bireyin öz imajının biçimlenmesine katkıda bulunurlar.

Bir araştırmada erkek ve kadınların öz-sayıgılarında farklılık göstermediklerini, ancak başarı tahminleri ya da başarılı olmalarının nedenleri açısından farklılık gösterdikleri bulunmuştur. Erkekler başarılarını yeteneklerine bağlarken, kadınlar bunu şansın bir sonucu olarak görmüşlerdir (Deaux, 1976).

Yönetisel öz-kavram ile ilgili olarak yapılan bir çalışma da, kadın yöneticilerin duygularını daha çok ortaya koydukları, daha sosyal, gerçekleştirci, zeki ve optimist oldukları, ancak erkeklerden daha çok gerilim yaşadıklarını göstermektedir (Deaux, 1976). Bu ise sosyalleşmenin sonucudur.

1.4. Yönetici Sterotipleri

Sterotipler yönetici rolü için de geçerlidir. Sterotip kabul edilen davranış ve tutumlara ilişkin mesajlar rolü elinde bulundurana iletir. Rolü elinde bulundurandan neler beklenmesi gerektiğini belirtir. Pek çok kadın için örgütsel ya da yönetisel normlara nasıl intibak edeceğini öğrenme erkeklerin nasıl davrandığını dışardan gözlemlemek anlamındadır.

Yönetici sterotipleri ile ilgili araştırmaların çoğu Amerikan Üniversite öğrencileri ile yapılmıştır (Scehin v.d. 1973-1975). 1970'lerin başından cinsiyet rolleri sterotipleşmeleri ile başarılı bir yöneticide olması gereken özellikler arasında ilişki olduğu bulunmuştur. Bu dönemde birçok kadın ve erkek yönetici başarılı bir yöneticinin özelliklerini genelde erkek yöneticilere atfetmiştir. ancak, daha sonraki araştırmalarda kadın yöneticilerin başarılı yönetici algılamalarının değiştiği belirlenmiştir. Bu, kadın yöneticilerin beklenti düzeyinin arttığını göstermektedir. Erkek yöneticilerin düşüncelerinde ise çok belirgin bir değişim görülmemektedir. Bu durum da kadınların yönetim basamaklarında ilerlemelerini engelleyici bir faktör olarak görülebilir.

Yöneticilerle ilgili sterotiplerden birik adınların iyi bir lider olamayacağıdır. Ancak kadınların liderlik rolleri ile ilgili çok az örnek vardır. Varolan örneklerde de yönetici kadınların liderlik davranışları, yönetisel alanda en az çekici istenmeyen terimlerle özdeşleştirilmektedir. Kadın yöneticiler ihtiraslı, sert, bakımsız, çok kararlı ve yalnız olarak görülmektedir.

Ataol v.d. (1992) kadın ve erkek yöneticilerin liderlik davranışını ölçmüşler ve iki cins arasında liderlik davranışları açısından bir fark bulama-

mişlardır.

Kadın ve erkek yöneticiler farklı araçlarla aynı sonuçlara ulaşırsalar da örgütün normları yönetsel davranışı belirlemektedir (Josefowitz 1986).

Erkek yönetici modelinin varlığı kadının yönetimde başarılı olamayacağına ilişkin normların sürmesine neden olmaktadır. Örneğin, başarıya ilişkin özelliklerin iki cins arasında farklılık gösterdiği düşüncesi performans beklentisi düşük kadınlar tarafından güçlendirilmektedir (Maccoby ve Jacklin, 1974). Geleneksel olmayan kariyerleri seçen kadınlar destek görmemekte ve cesaretleri kırılmaktadır. Bunların yönetim için uygun olmadıkları düşünülmektedir (Terborg, 1977).

1.5. Kişilik Farklılıkları

Kadın ve erkeklerin farklılığına ilişkin araştırmalar çelişkili sonuçlar vermektedir. Maccoby ve Jacklin (1974) kadın ve erkek yöneticilerin kişiliklerinin farklılık gösterdiğine ilişkin kanıtlar bulamamışlardır. Geleneksel katalizör, kuruntulu, sıkıntılı ve arabulucu olmak üzere beş yönetsel davranışın incelendiği bir araştırmada erkeklerin büyük bir kısmı geleneksel kadınların çoğunluğu ise katalizör ve kuruntulu olma eğiliminde görülmüştür (Vinnicombe, 1987). Ancak, bu araştırmanın örneklemini çok küçüktür.

Ataol v.d.'nin (1992) Türkiye genelinde yaptıkları araştırmada yöneticilerde "A" ve "B" tipi kişilik davranışları açısından bir fark bulunamamıştır.

2. Kadınların İkilemi

Yöneticilik mesleğinde yükselip başarılı olma çabasındaki kadın önyargıya dayalı düşünce ve davranışlarla mücadelenin yanısıra, kendisi de bir ikilem içindedir. Kadın yöneticiler, mesleklerinde başarılı olabilmek için temel kadınlık dürtülerini baskı altına almaktadırlar.

2.1. Aile Sorumlulukları

Çalışan kadınların birçoğu evli ve çocuk sahibidir. Bu durumdaki kadınların part-time çalışmayı tercih ettiklerine ve arzularını sınırlandırdıklarına inanılır. Yönetimdeki kadınların, erkek meslektaşları ile karşılaştırıldıklarından daha az çocuk sahibi oldukları ve daha sık boşandıkları ya da genç yönetici adaylarının bekar kalmayı tercih ettikleri görülmektedir.

Evli ve çocuklu kadın yöneticinin yükü çok ağırdır. Bir yandan ev yaşantısını organize etmek zorundadır. Yemeğini yapacak, evini düzenleyecek çocuklarına bakacak ve eşiyle ilgilenenecektir. Öte yandan iş yerindeki faaliyetleri düzene sokacak, astları ile ilgilenenecektir. Bu yük çalışan kadının strese girmesine neden olmaktadır. Böyle bir yüke başarı güdüsü çok yüksek olan kadın girmekte, pek çok kadın yöneticilikten korkmaktadır.

2.2 Kariyer Stratejisinin Eksikliği

Birçok kadının belirli bir kariyer stratejisi

yoktur ve kariyerlerinde neyin önemli olduğunu bilmemektedirler. Öte yandan aile üyelerinin ve iş arkadaşlarının davranışları da kadınların kariyer stratejilerini güçleştirmektedir.

Bugün bazı ülkelerde mesleki geliştirme programları kadınları program dışında bırakacak şekilde düzenlenmektedir. Kadınlar da eğitime değer vermekte ancak erkeklerle eşit fırsatlardan yararlanamamaktadırlar. Geliştirme ve yetiştirme programlarının zamanı, süresi, yeri ve tipi çoğu zaman kadınların koşullarına uymamaktadır. Öte yandan kadınların kariyer stratejilerinin eksikliği nedeniyle de kendileri bu programlara katılamamaktadırlar.

Kariyerlerinin ilk aşamasında kadınlar bir kariyer istediklerini bile farkında değildirler. Kariyer basamaklarında ilerledikçe isteklerini farkına varmaktadırlar. Wentling (1992) bir araştırmasında kadınların yönetim basamaklarında ilerledikçe daha önce bir kariyer stratejisi geliştirmedikleri ve kariyerlerini kontrol altına alamadıkları için pişman olduklarını belirlemiştir.

Higginson ve Qick (1985) kadınlara kariyer planlaması konusunda özel bir eğitim verilmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Kadınlara kendilerini birey olarak algılamaları, daha fazla inisiyatif almaları, kariyerlerini daha önceden düşünmeleri, yeteneklerini daha iyi kullanmaları ellerindeki fırsatları değerlendirerek yaşamları ve kariyerleri açısından tercihler yapmaları öğretilmelidir.

3. Örgütsel Politikalar

Birçok durumda kadınlar örgüt normlarına ve kültürlerine uyum sağlamada güçlük çektiklerine inanmaktadırlar. Kadınlar kimden destek alacaklarını bilememekte örgütün doğal güç yapısını belirleyememektedirler. Çünkü örgütün politik sistemi ve ağı erkeklerden oluşmuştur ve çoğunlukla kadınlara açık değildir (Wentling 1992).

Kadın örgüt içinde aynı politik çevreye girememektedir. Politik olayların çoğu erkeklerin birarada toplantılarda, oyun masasında ya da yemeklerde ortaya çıkmaktadır. Öte yandan kadınlar genellikle örgütsel politikaları yarışmacı, arzu edilmez. Kabul edilmez davranış biçimleri olarak algılanmaktadırlar.

Wentling'in (1992) araştırmasında kadınlar örgütün politik çevresini doğru olarak algılayamadıklarını belirlemişlerdir. Bunun nedeni politikalarla ilgili yeterli bilgiyi sağlayamamalarıdır. Ayrıca örgütün biçimsel güç yapısı içinde faaliyet göstermeyi de öğrenmemektedirler.

Erkeklerin hakim oldukları örgütlere uymak kadınlar için ayrı bir engel oluşturmaktadır. Çünkü kurallar erkekler tarafından belirlenmektedir. Bugün örgütün kültürüne ve normlarına uyum sağlamak kadınlar açısından güç olsa da gelecekte uyum daha kolay olacaktır.

Kadın Yöneticilerin Emeğinin Maksimizasyonu

Bugünün ekonomik koşullarında örgütler becerili, kaliteli, yetenekli, yaratıcı tüm liderlere gereksinim duymaktadırlar. Çünkü örgütler dünya çapında bir yarışma ile karşı karşıyadırlar. Kadın ve erkekler için eşit fırsat sağlayan örgütlerin en iyi yetenekleri çebedecekleri şüphesizdir. Bunu dikkate alarak kadın yönetici işlendiren kuruluşlar aşağıda belirtilen noktaların üzerinde durmalıdır.

1. Kadınlara iş programlarına ilişkin sık ve belirgin bilgiler verilmelidir. Kadınlar çalışmalarının tarafsızca değerlendirilmesini isterler. Kendilerini geliştirmek için açık öneriler, performans standartları, kariyer planları kadınların işlerine daha çok bağlanmalarını sağlayacaktır.

2. Kadınlar yönetim takımının değerli bir üyesi olarak kabul edilmelidirler. Kadınlar her türlü iletişim içine alınmalıdır. Gereksinimleri dinlenmeli, katılımları cesaretlendirilmelidir.

3. Yetenekli erkek elemanlara gelişmeleri ve örgütün karlılığına katılımları için verilen fırsatlar kadınlara da sağlanmalıdır. Büyük projeler yönetme ve sistem ve programları uygulama sorumluluğu verilmelidir. Kadınların liderlik pozisyonları için düşünülen erkekler kadar örgüte bağlılık gösterecekleri beklenmelidir.

4. Kadınlara da erkeklerle aynı düzeyde kariyer geliştirme danışmanlığı sağlanmalıdır.

5. Çalışma yaşamlarının ilk basamaklarında kadınlar potansiyel yöneticiler olarak görülmelidirler. Yetiştirme ve geliştirme programları ile ilerlemelerikolaylaştırılmalıdır.

6. İlerleme, becerilerini güçlendirmelerine yardımcı olunmalıdır. Kadınların kariyerlerine ve uzun dönemli kariyer planlarına bağlılığını arttırmak için stratejik kariyer planları desteklenmelidir.

7. Kadınların kısa dönemli, hızlı programlarla gelişmeleri çabuklaştırılmalıdır. Biçimsel ya da doğal bu programlar kadınlara kariyer ilerlemelelerinde bilgi sağlayacaktır.

8. Kadınlara, tepe yönetimle gözetim ve destekleme ilişkileri içinde olma fırsatı verilmelidir. Erkeklerle karşılaştırıldığına kadınların tepe yönetime katılmaları eşit ya da kolay olmamaktadır. Kadın çalışanlara tepe yönetimdeki erkek ve kadınlardan öğüt danışmanlık ve destek sağlanmalıdır.

9. Örgütler kadın ve erkek yöneticilerin deneyim ve bilgilerini paylaşacakları bir sistem geliştirmelidir. Bu sistem çalışanların birbirlerini desteklemelerini sağlar. Kadın çalışanlar kariyerlerinin ilk basamaklarında erkek ve kadın yöneticilerle biraraya gelirler ve pek çok potansiyel davranış ve rol modelleri öğrenirler.

10. Kadınların örgütün sosyal faaliyetlerine katılımı incelenmelidir. Kadınlar genellikle sosyal

faaliyetler sırasına ortaya çıkan kariyer ve iş fırsatlarını kaçırabilirler. Erkek yöneticiler kadınları, erkek çalışanlarla birlikte sosyalleşme süreci içine almalıdırlar.

Kadın içinde bulunduğu kültür gruplarının özelliklerine göre derece derece artan ya da eksilen özel baskılar altındadır. Eve mahkumiyet, eğitim, çalışma, kimlik, cinsel taciz, aile içinde ve dışında şiddet gibi konulardaki psiko-sosyal engellemeler, çalışma koşullarında fiili eşitsizlikler temel sorunlardır. Bu durum kadının sosyalleşmesi açısından aşılması gereken ve hala aşılamayan bir engeldir. Bu olgu bizi "insan hakları erkek hakları mıdır?" sorusuna yöneltmektedir (Tanör 1991).

Aslında kadın ve erkek "insan olarak" toplumu oluşturmaktadır. Ancak binlerce yıldır süregelen uygulamalarda erkekler üstün tutulduklarından kadın haklarının insan hakları içinde esasen varsayılması ve özgürlüğünün kabul edilmemesi ile insan hakları kavramının bir bakıma erkeklerin üstünlüğünü koruyan bir işlev kazandığını söylemek hatalı olmaz.

Kadınlar bugünkü işgücünün yarısını oluşturmaktadır. Gelecek 10 yıl içinde mevcut yönetim takımının büyük bir kısmının ellerinde tutacaklardır. Kadınların üst yönetim basamaklarına ilerlemeleri engellenirse, birçok örgütün gelişmesi zarar görecektir. Örgütler ellerindeki kadın ve erkek insan kaynaklarını verimli kullanmadıkları takdirde yarışmacı özelliklerini kaybedeceklerdir.

KAYNAKÇA

Asplund G, "Women Managers: Changing Organizational Cultures", Wiley, 1988

Ataol A., Timurcanday Ö., Katrinli A., Arbak Y. "Türk Özel Kesim Endüstrisinde Yönetici Profili" TOBB, 1992

Çitçi, O., "Türk Kamu Yöneti ve Kadın Çalışması" Kadın ve Sosyo-Ekonomik Gelişme Konferansı, 20-21 Mayıs 1991, Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü ve Yakın Doğu Çalışma Eğitim Merkezi, Ankara, s.14.

Deaux, K., "The Behavioral of Women and Men Wadsworth Pub. Co. 1976.

Deaux, K. ve Wrightsman, L.S., "Social Psychology Brooks-Cole Pub. Co. 1987

D.İ.E "Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları" Nisan 1990., D.İ.E. Ankara, 1991 s.32.

Ecevit Y., "Türkiye'de Kadın İşgücünün Marjinaliği", Kadın ve Demokrasi Bülteni, Türk Demokrasi Vakfı Yayını, Ankara 1992.

Fontana D., "Learning and Teaching", In Cooper and Makin Psychology for managers BPS., 1984.

Fox, F.M. ve Hesse-Biber, S., "Women at Work", Mountain View Calif.: Mayfield Pub. 1984.

Gilligan, C., "In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development", Harvard Uni. Pres 1982.

Harlan A. ve Weiss C.L. "Unforeseen Business Barriers", N.Y, Times, May 31 1982 s.59.

Heidrick ve Struggles, "Profile of Women Officer" N.Y. Heidrick ve Struggles Inc. 1980.

Henning M. ve Jardim A., "The Managerial Women" Marion Boyars, 1977.

Higginson M. ve Quick T.L., "Needer: Career Counseling for Women Subordinates", Supervisory Management, Aug. 1985, s.13-18.

I.I.B.K., "Türkiye'de Kadın İşgücü ve İşsizlik", İstihdam Dergisi Yıl:2, Sayı), 1989, s.12.

Josefowitz N., "M.S. Piggy in the Middle", Working Women, Spring 1986.

Kazgan, G., "Türkiye'de Gelir Bölüşümünü Bozan Etkenler ve İyileştirilmesine İlişkin Politikalar, Ekonomik ve Sosyal Sorunlar, Çözüm Önerileri Dizini: 3". TOBB, Ankara

Koray, M. "Kadın Adına Gündem Oluşturmak", Amme İdaresi Dergisi, Cilt 23, s.3. Eylül 1990, s.7

Koray, M. "Çalışma Yaşamında Kadın Gerçekleri", Amme İdaresi Dergisi, Cilt 25, 1992, s.1.

Maccoby E.E ve Jackling C.N. "The Psychology of sex Differences", Stanford Uni. Pres, 1974.

Mcrae, S. v.d., "Women in to Engeneering and Science Employers' Policies and Pricitces", Policy Studies Ins., 1991

Schein, V.E., "The Relationship Between Sex Roles Stereotypes and Requisite Management characteristics". Journal of Applied Psychology, 57, 1973

Schein, V.E., "Sex Role Stereotyping ability and Performance Prior Research and New Directions", Personnel Psychology, 31, 1978

Tanör, B., "Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu" İkinci Kitap, B.D.S. Yayınları, İstanbul

Tabak, F., "Women Top Managers in Different Types and Sizes of Industry in Turkey", B.Ü. yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, 1985, s.71-72

Terborg, J.R., "Women in Management: A Research Review", Journal of Applied Psychology, 62, 6, 1977

Timurcanday Ö.Ö. ve Katrinli E.A., "Yönetici Olarak Kadınlar: Duyguları, Güdülleri, Kişilikleri", 4. Ulusal Psikoloji Kongresi, ODTÜ-Ankara, 1986; Women in Management Learning Lancaster Univ. London, 1991.

Timurcanday, Ö.Ö., Katrinli E.A. ve Karaman T.Z. "Yönetimde Kadını Etkileyen Faktörler Araştırması" İzmir, 1992

Vinicombe, S., "What Exactly are the Differences in Male and Female Working Sytles", Women in Management Review, 3.1.1987

Wentling, R.M. "Women in Middle Management: Their Career Development and Aspirations", Business Horisons, Jan. Feb. 1992.

TOPLUMDAKİ TOPLUMSAL EYLEM VE TOPLUMSAL DÜZEN İKİLEMİ*

Prof. Dr. Onal SAYIN

Tebliğimizin başında göze çarpan üç temel kavramı kendimize özgü bir biçimde çözümlemek istiyoruz. Bu kavramlar şunlardır: Toplum, toplumsal eylem ve toplumsal düzen. Toplumsal eylem, toplumsal aktörlerin zihinsel, davranışsal ve sözel etkinliklerinin toplamıdır. Toplumsal eylem, toplumun tarihine yön verme durumuna gelirse, tarihsel eylem biçimine dönüşebilir. Toplumsal eylem özgün olduğu gibi, tarihsel toplumsal nitelik de taşıyabilir; Pareto'nun belirttiği üzere, insanın doğasında bulunan tortulardan ileri geldiği gibi, Durkheim'a göre, toplumsal bilincin bir ürünü olarak da ortaya çıkabilir; doğal hukukçuların savladığı üzere, insanın doğasından kaynaklandığı gibi, toplum sözleşmecilerinin ileri sürdüğü insanlar arasındaki anlaşmalardan kaynaklanan ortak tutumlardan da ileri gelebilir. Toplumsal düzen ise, belirli bir anda, belirli bir toplumdaki kuruluş ve işleyiş biçimine denir. Toplumsal düzeni sağlayan normlardır. Normların geçerliliği değerlere ve fiziksel güçlere bağlıdır. Toplumsal düzenin geçerliliğini ve sürekliliğini fiziksel güçlerden çok değerler belirler. Toplumsal düzenin meşruluğu, toplumu oluşturan insanların çoğunluğunun benimsediği bir düzen olmasından kaynaklanır. Toplum denince de, insanların toplumsal yaşamlarının ürünü olan bir birim akla gelir. Toplum, herşeyden önce tarihin bir ürünüdür. Günümüzde belirli bir toplum, bugüne kadar bu toplumun sahnesine çıkmış tüm insanların etkinliklerinin doğurduğu özdeksel ve tinsel ürünlerinin toplamıdır. Toplum, toplumsal tarihsel ürünlerin sonucu olarak beliren düzenin savunucularıdır, bu düzeni değiştirmek isteyenlerin, aktörler olarak oynadıkları gerçek bir yaşamın sahnesidir. O halde toplum, şu anda yaşamayan insanların ürünü olarak tarihtir; düzeni savunanların ürünü olarak andır; düzeni değiştirmek isteyenlerin zihinlerinde ise tasarımsal bir model olarak gelecektir.

Sosyoloji, sürekli olarak birbirinden farklı yöne giden iki sosyolojik düşünce akımından birini seçmemesinin sıkıntısını yaşar. Bu düşünce akımının birincisi, toplumsal düzen ve onun ayakta kalmasını içerir. İkincisi ise, toplum içinde yaşayan bireylerin etkinliklerini içeren toplumsal eylem sosyolojisidir. Burada ortaya çıkan temel sorun, birey ve toplumun istemlerinin çakışıp, çakışmadığı sorunudur. Toplumsal düzeninin savunucularına göre, birey ve toplumun karşıtlığı söz konusu olmaz, çünkü bu iki öge, özünde aynı madalyonun iki yüzüdür. Durkheim'ın "toplumsal eylem savunucularına göre, bireyin istemleri her zaman toplumsal düzenle uzlaşmaz ve çok defa çatışır. Sapma, anomi, yabancılaşma kavramları, bu düşüncüyü en iyi biçimde yansıtmaktadır. Bu nedenle toplumda bireyin istemlerinin uzlaştırılmasına çaba gösterilir.

*III. S.B.K.'ya sunulmuştur.

Toplumsal düzen savunucularına göre insan, edilgin, uyumlu, boyun eğen bir varlıktır. Toplumsal eylem savunucularına göre ise insan, etkin, yaratıcı, üretken bir varlıktır. Bu çerçevede konuya baktığımızda, her şeyden önce, insanı tanıma sorunun belirdiğini görürüz. İnsanın doğası konusundaki görüşlerin, toplumsal kuramların temelini oluşturduğunu biliyoruz. Bu konuda aydınlanma çağı düşünürlerinin görüşlerine baş vurabileceğimizi zannediyoruz. Hobbes'a göre insan, her zaman hazza, yaşamını sürdüreceği şeylere koşan, elemenden, yaşamına zarar veren şeylerden kaçan "bencil" bir yaratıktır. Ona göre, insanın toplum içindeki davranışlarının temelinde "yaşamını sürdürmek" amacı ya da bunun uzantısı olan "güvenlik" isteği ve "bencillik" yatar. Bu durumda asıl olan bireylerin çıkarlarıdır. Toplum onların çıkarlarını gerçekleştirme aracıdır. Hobbes'a göre, doğa durumunda "insan insanın kurdudur". İnsanı harekete geçiren tutkularıdır. Egemen olma ve ölüm korkusu, bu tutkuların başında gelir. Dünyadaki kaynakların sınırlı ve kıt olması insanı rekabetçi ve bencil yapmıştır. Yaşamda güç ve hile insanın iki üstün erdemidir. Mekanist bir yaklaşımı benimseyen Hobbes'un düşüncelerinden hareket edersek, insanları kendi aralarında kaynaşmayan makinalara benzetebiliriz. Hobbes'un görüşlerinden yola çıkarsak, toplumsal eylemin önemini ve belirleyici olduğunu vurgulayabiliriz. J.J. Rousseau'ya göre ise durum çok farklıdır. Ona göre doğa durumunda, insanın doğası iyidir, insanlar doğuştan özgürdür. Doğa durumunda insanın iyi doğasını, erdemi bozacak etkiler de yoktur. Doğa durumunda ilkel insanlar az sayıdaki gereksinimlerini kolaylıkla karşılayabiliyorlardı. İnsanlar gelişip, evrim geçirip ilkelikten uzaklaşınca bu gereksinimlerini karşılayamaz oldular. Sonuçta evrim, mülkiyeti ve mülkiyet kavgalarını doğurmuştur. Hobbes'a göre bencil olan insanlar, birbirlerine zarar vermemek için toplumsal sözleşme yapmışlardır. Toplum sözleşmesi, Hobbes'un fikirleri doğrultusunda ele alınırsa, uygar toplumda bencil olan insanların birlikte yaşamaları için kaçınılmazdır. Rousseau ise, uygar toplumu, insanın iyi doğasının bozulup, erdemin yitmesi, özgürlüğün yerini tutsaklığın aldığı bir insanî birlik olarak görür. Rousseau'nun görüşlerinden hareket edersek, toplum sözleşmesinin amacı, doğa durumunda karşılaştığımız insanın iyi, özgür olduğu durumu yeniden yaratmaktır.

Konuya insan boyutunda, fakat başka bir açıdan bakalım. Birinci görüşe göre, insanlar kişisel olmayan bir varlığı örnek alarak hareket ederler: Toplumda, hırsızlık yapılmaz, başkalarının özgürlüğüne saygı duyulur, cinayet işlenmez gibi. Kısaca insanlar biri (on) gibi hareket ederler. Birinin tutum ve davranışları, gidişatı, Durkheim'in toplumsal bilincinde vücut bulmuştur.

Toplumu oluşturan insanlar, toplumsal normları içselleştirerek, toplum içinde hareket et-

mesini öğrenirler. Her bir kişi diğerlerine tabidir. Ben-sen-o, birine, uyar, onun gibi hareket eder. Toplum içinde bireyler, toplumsal düzenin temsilcisi olan biri gibi hareket etmek zorundadırlar. Bu çerçevede, bireyin özgürlüğü göz ardı edilmiştir. Durkheim'in bireyi algılaması, bu açıdan değerlendirilebilir. Durkheim için önemli olan düzendir.

İnsana bakış açısının ikincisi, ben temeline dayanır. Toplumsal sistemin yapısı içinde hapis olmuş bir insanın görüntüsüne karşılık, faydacı okul, çıkarını en üst seviyeye çıkarmaya çalışan, seçimlerini diğerlerine zorla kabul ettiren ussal bir bireyini koymaktadır. Bu düşünce akımında, tarihin merkezinde biri (on) değil de, ussal aktör ben bulunur. Ben, kendine özgürdür, ussaldır, yaratıcıdır, bencildir. Etkin olan ben, toplumsal ilerlemeyi sağlayan en önemli öğedir.

Üçüncü bakış açısı da insanı, onlar içine yerleştirip ele alır. Bu yaklaşım, toplumsal sistemin merkezine "egemenlik-sınıf yabancılaşması"nı yerleştirmektedir. Bu çerçevede insan, toplumsal sınıf içinde vücut bulmuştur. Bireyin etkinliği, üreticiliği, yaratıcılığı sınıfla birlikte düşünülebilir. Egemen sınıf, artık değeri kendi mülkiyetine geçirir. Halk sınıfı üretilmiştir ve yabancılaşma aracılığıyla, sınıf konumu içinde sürekli olarak yeniden yaratılmaktadır. Konu aynı zamanda ekonomik ve siyasal açıdan da ele alınmıştır. Bu akımın temsilcisi olarak Marx'ı görüyoruz.

Son olarak birey, biz içinde ele alınır. Bu dördüncü paradigma, biz diğer üçünün eleştirisi üzerine kurulmaktadır. Bu akım oldukça yenidir. Biz paradigmasının taraftarlarına göre insan, ne normatif kontrol ürünü, ne yabancılaşmış bir varlık, ne de çıkarlarının peşinde koşan bencil bir bireydir. Birey, kolektif dayanışma biçimleri içinde yer alması, toplumsal hareketlerle toplum üzerine etki yapabilme kapasitesi olan bir varlıktır. Bu görüşün savunucuları A. Touraine ve ekolüdür.

Sosyoloji bilindiği gibi, sosyal ilişkilerin bilimidir. İnsanlar toplumsal alanda etkinlik gösterirken, diğer insanlarla ilişkiye girerler. Bu insanlar arası ilişkiler, toplumsal bağları oluşturur. Toplumsal bağlar aynı zamanda hem özdeşlik ve hem de farklılık bağları olabilir. Yukarıda önce bireyleri göz önüne alarak, toplumsal eylem biçimlerini çözümledik. Şimdi de, bireyler arası ilişkileri ele alarak, toplumsal düzene doğru giden yolu aydınlatmaya çalışalım.

Toplumsal ilişkiler çerçevesinde, önce bütünleşme paradigmasını ele alabiliriz. İnsanlar arası ilişkiler, bir çeşit mübadele olarak görülebilir. Eşler farklı rolleri yerine getirmiş olmalarına karşılık, birbirlerini tanımlayan mübadeleler, içinde bulunurlar. İnsanlar arası ilişkiler, normatif bir kontrol aracılığıyla garanti altına alınmıştır. İnsanlar işlevsel bir dayanışma tipi aracılığıyla kendi aralarında birbirlerine bağlanmışlardır.

Toplumsal ilişkiler, rekabet paradigması çerçevesinde ele alındığında, çok farklı biçimde algılanır: Bu durumda, mübadeleler rekabetçi niteliktedir. Kendi aralarında rekabet içinde olan gruplara ait bireyler, kurumlaşmış kurallarla garanti edilmiş, çıkar temeline dayalı bir antlaşmalı dayanışma tipi aracılığıyla kendi aralarında birleşmişlerdir.

Toplumsal ilişkiler, yabancılaştırma paradigmasından hareketle ele alındığında, karşılıklı olarak birbirlerini saf dışı bırakmaya çalışan aktörler arasındaki çelişkili mübadeleler gibi görülmektedir. Sonuç olarak, var olan sosyolojik kuramlar çerçevesinde, dört farklı toplumsal mübadele biçiminden söz edebiliriz: Tamamlayıcı, rekabetçi, çatışmacı ve çelişkili. Dayanışma bağı olarak da, dört farklı çeşit ayırabiliriz. İşlevselci, sözleşmeli, sırasal (sérielle) ve kaynaşmalı. İşlevsel dayanışma, Durkheim tarafından tanımlanan organik bağa tekabül etmektedir. Sözleşmeli dayanışma, Rousseau'nun toplum sözleşmesi sonucunda insanlar arasında ortaya çıkan bağ sonucunda oluşur. Sırasal dayanışmada, grup, üyelerin bir otoriteye, bir güce (devlet, parti, şef) boyun eğmeleri sayesinde bütünleşmiştir. Boyun eğmek, beraberinde korumayı da getirir. Kaynaşma dayanışması, Tönnies'in topluluk, Durkheim'in mekanik dayanışma dedikleri kavramlarda dile gelmektedir.

Topluluksal dayanışma bireyin, toplum içinde diğer bireylerle bütünleşmesi anlamına gelir. Kısaca birey, toplumun diğer üyeleriyle özdeşleşmeye çalışır; toplumun diğer üyeleriyle şefin müdahalesine gerek yoktur. Şefin otoritesi, gücü, etkisi veya egemenliği ya bilgisinin ona sağladığı yeteneklerden, ya karizmasından, ya da ikisinin karışımından ileri gelmektedir.

Topluluksal dayanışma bireyin, toplum içinde diğer bireylerle bütünleşmesi anlamına gelir. Kısaca birey, toplumun diğer üyeleriyle özdeşleşmeye çalışır; toplumun diğer üyeleriyle şefin müdahalesine gerek yoktur. Şefin otoritesi, gücü, etkisi veya egemenliği ya bilgisinin ona sağladığı yeteneklerden, ya karizmasından, ya da ikisinin karışımından ileri gelmektedir.

Bu iki toplumsal kontrol biçimi de istemsiz değil, daha ziyade koşulludur. Herkes, kendisinin dışında yapılaşmış bir karmaşık ilişkiler ağından oluşmuş toplumsal ortam içinde doğar. Birey, bu ortamdaki kuralları içselleştirir. Ona normları izlemesi ve şefe boyun eğmesi öğretilir. Herkes, dışardan kendisine zorla kabul ettirilen koşullar içinde bir toplumsal sistemin yapılarıyla bütünleşir.

Bundan başka, gruba katılmanın iki farklı biçiminde daha, toplumsal dayanışmayı garanti eden, kontrol biçimlerini inceliyelim. Sözleşmeli katılma, kurumlaşmış bir kontrol aracılığıyla edilmektedir. Anlaşma kuralları isteme dayalıdır. Bu anlaşma ussal bir çıkar hesaplamasından kaynaklanmaktadır. Sözleşmeli dayanışma kaynağını istem-

de bulur, yoksa grup üyelerinin dışında var olan koşulların içinde değil, Kaynaşma yoluyla gruba girmek de isteme dayanır, fakat sözleşmecî dayanışmadan farklıdır. Grubun üyeleri çıkarlar peşinde koşmazlar; kuralları kurumlaştırarak ve baskı gücünü hakemlik görevi görececek bir organa bırakarak, kendi aralarında birilerini diğerlerine karşı korumak gereksinmesini duymazlar. Burada üyeler, grubun toplumsal kontrolü eylemsel olarak nitelenebilir. Her birey, diğerleriyle özdeşleşmek için birçok özellikleriyle çevresindekilere benzer. Herkes benzediği kişilerin kontrolüne boyun eğer. Burada üyeler grubun ortak ereklerine katılarak, eylem içinde dayanışmalarını oluştururlar ve ortak projeler aracılığıyla birleşirler. Grubun üyeler üzerindeki toplumsal kontrolü, eylemsel nitelenebilir.

Erekler, mübadelelere ve dayanışmalara anlam verirler; aktörlerin stratejilerini yönlendirir ve meşrulaştırırlar. Anlam yapılar, ilişki içinde olan toplumsal kategorilere, yapısal zorlama gibi, izlenecek ereklere zorla kabul ettirirler. Bu eylem yönlendirmeleri ve anlamları kendi aralarında eklenerek, ideoloji adını verdiğimiz simgeler sistemini oluşturur. Böylece ideoloji her aktör için, toplumsal ilişkilerin anlamını dile getirir.

Toplumsal Eylem Stratejileri

Toplumsal aktörlerin, toplumsal ilişkiler için belirli stratejiler saptadıklarını gözleriz. Bu stratejileri ikiye ayırabiliriz: 1. Mübadele stratejileri 2. Dayanışma stratejileri. Bir aktör tarafından mübadele stratejisinin seçimi kontrol, anlam, dayanışma stratejilerinin ve diğer aktörlerin mübadele stratejilerinin yapılarıyla ilişkili, özel koşullara bağlıdır.

Makro Sosyolojik Bakış

Toplumsal ilişkilerin bileşenlerini ve eklenmelerini inceledikten sonra, hücrelerin kendi aralarında nasıl yapılaştıklarını, bu yapılaşmanın hücrelerin işleyişine ve değişmesine nasıl müsaade ettiğini inceleyelim.

Toplumsal ilişki, toplumsal gerçeğin ilksel özü gibi dikkate alınabilir. Toplumsal gerçek milyonlarca eklenmiş toplumsal ilişkilerden oluşmuştur. Toplumsal ilişki, belirli bir toplumun üyelerinin gözünde meşru olduğu zaman dayanışma ve mübadele sağlayan üretken bir toplumsal bağ haline gelir. Buradan hareketle şöyle denebilir: Bireyler için bu ilişki, anlam ilkesi üzerine dayanır. Anlam ilkesi, bireylerin mübadelelerine ve dayanışmalarına bir anlam ve bir yönlendirme sağlar. Bu ilişkiler aynı zamanda düzen ilkesi üzerine dayanır. Bu mübadeleden sonra ortaya çıkan eşitsizlikler ve dayanışmayı garanti eden toplumsal kontrol biçimleri bu bireyler tarafından meşru gibi dikkate alınır. Bu meşruluk kavramı bizi ilişki içindeki aktörlerin ideolojilerinin de ötesine, kültürel

model fikrine götürür. Anlamaların ve düzenin kaynakları olarak, meşruluk ilkeleri, kültürel modeller soyut değil, tam aksine somuttur.

Hiçbir beşeri birlik homojen değildir. Çok çeşitli ölçütlerle ayrılabilen çok sayıda sosyal kategoriden meydana gelmiştir: Yaş, din, dil, klan, kavim, felsefî veya ahlakî kanaat, sosyo-mesleksel kategori, çalışma ortamı ve konut vb... Bu kategorilerden bazıları baskı gruplarını, yapılaşmış kolektif aktörleri biçimlendirirler. Birlikte varoluşlara, aynı zamanda çıkarların ifadesine, eşit olmayan güçler arasında görüşmelere ve anlaşmalara olanak veren, herkes tarafından kabul edilmiş, devlet tarafından garanti altına alınmış bir sözleşmenin kurumlaşmasını gerektirmektedir. Kuşkusuz modern ve demokratik toplumların kurumsal çerçeveleri eski toplumlarınkinden daha karmaşık ve daha zengindir. Kurumlaşmış düzen kendi başına ayakta duramaz: Bir hakemlik ve müdahale organı, güç ilişkileri eğreti ve geçici olan, eşit olmayan baskı gruplarının ve sınıfların iştahlarını sınırlamak için kaçınılmazdır. Bu organ devlettir.

Her insansal birlik, günlük yaşamını örgütler, yani çok sayıda örgüt oluşturur. Bu örgütler insanî birliklere kendisini yeniden üretme, üyelerini toplumsallaştırma, üretme mübadele etme, kendini koruma, saldırma, kolektif aktörlerini harekete geçirme, kendi kendisini bilgilendirme, buluş yapma, topraklarını ve kaynaklarını yönetme olanağını verir. Kamusal ve özel aşağı yukarı kendi aralarında eklenmiş bu örgütsel ağlar, toplumun temelini oluşturur.

Toplumsal Sistemin İşleyiş Mantığı

Her aktör toplumsal alanlarda, stratejileri aracılığıyla kontrolü sağlamak ve yönlendirmelerde diğer üyelere göre daha etkili olmak için çaba gösterir. Aktör toplumsal alanında yalnız değildir. Bu alan da, toplumsal sistem içinde yalnız değildir. Diğer aktörler, ona dikkate alması gereken zorlamaları ve meşrulukları kabul ettirirler.

Sistematik bir biçimde bireyi, bireyler arası ilişkileri ve toplumu elimizden geldiğince çözümledikten sonra, toplumsal eylem ve toplumsal düzen ikilemi sorununu ele alabiliriz. Toplumsal düzen taraftarlarına göre toplumsal eylem bir ürün, bir türevdir. Toplumsal düzen, hem kendisinin hem de bireyin varlığını sürdürmesi için kaçınılmaz olan gereksinimlerini karşılamak zorundadır. Düzen, bireyleri toplum içinde belirli konumlara yerleştirir ve onlardan belirli rolleri oynamasını bekler. Toplumsal düzen, rollerin yerine gelmesi için toplum üyeleri tarafından içselleştirilen güçlü değerler sistemine ve fiziksel güçlere sahiptir. Bu roller, bir taraftan bireylerin öz kimlik edinmelerini sağlarken, diğer taraftan da sistemin işlevsel gereksinimlerini sağlar.

Toplumsal eylem taraftarları ise, toplumsal

düzeni, bireysel kaynaklı toplumsal edim ve etkileşimlerin bir ürünü, bir türevi olarak görürler. Etkin, üretken, evrimleşen, kişisel ve toplumsal yaratıcılığı olan bireyler, toplumsal düzeni yaratırlar.

Yukarda sözünü ettiğimiz, toplumsal kuramların üzerine dayandığı insan doğasına ilişkin görüşler, kendilerini evrensel, bilimsel olarak nitelmiş olsalar bile, etik kaynaklıdır. Belki de böyle olmak zorundadır. Toplumsal evrim, ilk evrelerinde birey, toplumdan ayrı düşünülemezdi. Bu aşamada, toplumsal sistem ile bireysel kimlik, toplumsal uzlaşma ile bütünleşme arasındaki farklılaşma belirginleşmemişti. Ortaçağ dünyasında, birey, bölünmez anlamına gelirdi. Bir bireyi betimlemek, üyesi olduğu grubun bir benzerini vermek anlamına gelmekteydi. Kişinin gruptan ayrı olarak düşünülememesi, tipik ortaçağ köyündeki yaşam örtüsünü gözler önüne sermek demektir. Kişinin yaşamı, doğumdan ölümüne kadar, topluluk içinde geçmekteydi. Tanrı ortaçağ dünyasının merkezindeydi. Ortaçağ insanlarını birbirlerine bağlayan bağların başında dinsel değerler, özellikle de Tanrı inancı gelirdi. Böylece Durkheim'ın mekanik dayanışması, Tönnies'in topluluk düşüncesi dedikleri fikirlerin kaynaklarını ortaçağ dünyası oluşturmaktaydı. Sanayi devriminin yol açtığı toplumsal bunalımlar karşısında, hem Durkheim ve hem de Tönnies ortaçağ topluluk yaşamının dayanışma temeline dayanan düzeninin özlemini duymuşlardı. Auguste Comte, sosyolojiyi toplumsal düzenin bilimi olarak görmüştür. Le Play toplumsal düzenin sağlanması için, Tanrıya ve baba otoritesine boyun eğmeyi öngörmüştü.

Sanayi süreciyle birlikte toplumun merkezine insan yerleştirilmiştir. Aydınlanma çağı düşünürlerinden Descartes insan aklına, Hume ve Locke da insanın deney ve gözlemine önem vermişlerdir. Klasik iktisat ekolünün başlıca temsilcisi olan A. Smith, insanın "homo economicus" olduğunu savlıyarak serbest piyasa ekonomisine dayanan ekonomik kurumları meşrulaştırmıştır. Hobbes ve Rousseau gibi düşünürler de, özel mülkiyet, insanın varlığını sürdürmesi, özgürlük gibi insansal değerleri öne sürerek yeni siyasal kurumların savunuculuğunu yapmışlardır. 1789 devrimiyle vücut bulan kapitalist düzende kurumların gerisine insana özgü olarak düşünülen eşitlik, özgürlük gibi değerler yerleştirilmiştir.

İnsan aklının ürünü olan tekniğin gelişmesiyle, toplumsal yapının değişmesi arasında bir bağımlılık ilişkisinin olduğu saptanmaktadır. Sanayi devrimiyle birlikte evren, akıl gözüyle çözümlenmeye çalışılmaktadır. Ussallığın artışı, bilimsel bilgi birikimi ve bu bilgilerin kullanılmasını sağlamaktadır. Ortaçağ dünyasından sonra insanı harekete geçiren en önemli etkenler, birikim, üretkenlik ve yaratıcılık olmuştur. Toplum içinde insanı yüceleştiren, en önemli konumlara gelmesini sağlayan, insan aklının, etkinliğinin, yaratıcılığının, üretkenliği-

nin ürünü olan zenginliktir. Sanayi toplumundaki insan imgesi değişmiştir. Sanayi toplumunun insanı, kendisini başıyorsa götürcek, ereklerine ulaşmayı sağlayacak, kendine özgü stratejiler saptayan bir varlıktır. Teknolojik toplumun toplumsal aktörünün stratejileri ve erekları, toplumun genel erekları ve stratejileriyle uyusmayabilir. Bu durumda toplumsal aktör, ortaçağda olduğu gibi, toplumsal değerkere boyun eğmez. Kendi erek ve stratejilerini topluma egemen olması için büyük bir mücadeleye girer. Toplumsal aktör, toplumsal düzenle, kendi iç dünyasını ve gözlediği toplumsal gerçeği karşılaştırır. Kendi çıkarı açısından çelişkili durumları; saptadığında düzenin değışmesi için tüm gücüyle çaba gösterir.

Toplulun sahip olduğu toplumsal bilinç, toplumsal aktörün de kimliği vardır. kimlik ve toplumsal bilinç, bir topluma özgü olan eylem kurallarının bilincidir. Toplumsal bilinç ile, toplumsal aktörün kimliği arasında uyum olmayabilir. Aktörün kimliği, toplumsal bilinç kadar, bireyin öznel dünyası ve dışardaki nesnel dünyanın etkisiyle oluşmaktadır. Böylece toplumsal aktörler, salt ahlâki yönden neyin doğru, neyin yanlış olduğunun ortak bilinci içinde olmakla kalmayıp, neyin yanlış olduğunun ortak bilinci içinde olmakla kalmayıp, neyin zevk verdiği duygusuna (öznel dünya) neyin gerçek olduğunun bilincine (nesnel dünya) de sahip olurlar.

Sanayi devrimi yapmamış toplumlarda, topluluu oluşturan öğeler, toplumsal normlara, onların gerisindeki değerkere genellikle içtenlikle boyun eğerler. Böylece bireyler kendilerini topluluğun bir parçası görerek, güvence duygusunu elde ederler. Birey topluluksuz olamaz. Sanayileşme süreciyle birlikte, insan akli ve yaratıcı gücü toplum içinde özdeksel ve tinsel bir birikim sağlar. Bu birikim, kültür ve uygarlık ürünleri olarak adlandırılabilir. Akıl, yaratıcılık ve birikim toplumsal yaşamda sürekli yeniliklerin doğmasına yol açar. Yenilikler toplumsal yaşamın her katında, aynı katın komşu bölmelerinde yeni birikimleri ve farklılaşmalara yol açar. İktisadi plânda tarımın yanında, sanayi ve hizmetler sektörlerinde büyük gelişmeler gerçekteşir. Köylü ve toprak sahibinin yanında, tüccar, spekülâtör, işçi, fabrikâtör, memur gibi yeni toplumsal kesimler belirir. Kısaca toplumda, toplum üyeleri açısından farklılaşmalar ortaya çıkar. Toplumdaki bağlılık (cohesion), karşılıklı çıkar temeline dayanır. Oydaşım (consensus) çıkar çevrelerinde asgarî müştereklerde birleşme anlamına gelir.

Gelişmiş toplumları incelediğimizde, gelişme hızının çok yüksek olduğunu görürüz. Bunun temel nedeni birikimdir. Birikim, insan aklının ve yaratıcılığının daha fazla kullanılmasına olanak sağlar. Bunun sonucunda, durmadan keşifler ve icatlar gerçekteşirilir. Birikimi niteleyen, ona marakasını vuran ürünler, toplum tipinin belirlenmesine

olanak verir. Bu birikimde tarımsal ürünler başta geliyorsa tarıma dayalı toplumlar; bilgiler başta geliyorsa, bilgi toplumları söz konusu olur.

Topluluu üreten, geliştiren en temel etken insandır. İnsanın yarattığı kültür, onu yönlendiren en temel öğe haline gelmektedir. Kültür içindeki normlar, değerkere ve özellikle de ideolojiler, düzenin bekçileri olarak, bazı toplum kesimleri için, engelleyici olabilirler. Kültürü durmadan yeniden üreten, ona yenilikler katan insan, en temel dinamik öğedir. Bu nedenle kültürün kendisi de statik değil, dinamik bir niteliğe sahiptir. Topluluların tarihlerine bir göz atarsak, kısa dönemler çerçevesinde kültür statik görünür; uzun dönemlerde ise kültürün sürekli değıştiği saptandığından, dinamik yönü ortaya çıkar.

Geri kalmış ve az gelişmiş toplumlarda, gelişme hızı düşük tempoda gerçekteştiğinden, toplumun kültürel yapısı, yeniliklere açık olmadığından muhafazakar bir görünüme bürünür. Kültürü insanın dışında düşünemeyiz. Kültür, bir yandan insanlar tarafından içselleştirilmiş normlar, değerkere, ideolojiler gibi soyut öğelerden, diğer taraftan insanların kullanmış olduğu araç, gereç gibi somut öğelerden oluşur. Kültürel birikimin fazla olduğu ülkelerde, kültürel zenginlikten söz edilir. Kültürel zenginlik, toplumsal farklılaşmayı doğurur. Toplumsal farklılaşmalar, kaçınılmaz olarak hoşgörüyü doğurur. Gelişmiş toplumlar, uzmanlaşmış, farklılaşmış insanlardan oluştuğundan, hoşgörü temeline dayanır. Demokrasi böyle bir gelişmenin ürünü olarak ortaya çıkar.

Yukardaki açıklamalarımızdan, insanın kesin bir biçimde kültür tarafından belirlendiği sonucu çıkarılmamalıdır. İnsan kültürün kölesideğil, efendisidir. Kültürü yaratan da, değıştiren de insandır. İnsanın yarattığı kültür, geniş insan kitlelerinin denetim mekanizması olarak, uzunca bir süre algılanabilir. Buna karşılıklı azınlıkta bulunan muhalefet seçkinleri, alternatif bir kültürü yaratıp, geniş halk kitlelerini yönlendirebilirler. Böylece eski toplumsal düzenin yerini, yenisi almış olur.

XX. yüzyılda beliren bilgi toplumunda, insanların bilgiler yönetmeye başladı. Simgeler aracıliğıyla işleyen çok karmaşık bürokratik örgütler gerçekteşirildi. Çok uluslu şirketler, tröstler, karteller kendi kendine çalışan birer simgeler sistemi olmaya başladılar. Toplumsal aktörler, şirket yöneticileri olarak, bu simgesel sistemlerin öngördüğü kararları onaylamaktan başkibir işe yaramayan kurallar oluşturdular. Bilgi topluluu aşırı bireyselliğin yarattığı atomlaşmış bireylerden oluşun bir kitleyle, seçkinlerden oluşmuş bir azınlık grubunu yarattı. Kitleler, media yardımıyla, kitle kültürü aracılığıyla renksiz bir nitelik kazandılar. Seçkinler ise, rafine bir kültürün nimetlerinden faydalandılar. Us yolunu izleyen toplumsal aktörler, bugün üzerinde yaşanamayacak bir dünyayı yarattılar. Çözüm, esnek toplumsal düzen kuramı mıdır?

Esnek toplumsal düzen kuramı, toplumsal düzen içinde, düzene uymayan, yeni bireysel eylemlere olanak tanıyan bir anlayış temeline dayanır. Ezelî ve ebedî bir toplumsal düzen yoktur. Toplumsal düzenler belirli koşulların oluşmasıyla, yeni bir toplumsal düzen ortaya çıkar. Bizden farklı düşünen, hareket eden kişilere kulak vermek zorundayız. Toplamların gelişim motoru, farklı duyan, düşünen ve hareket eden insanlardır.

KAYNAKLAR

1. ARON, Raymond, Etudes Sociologiques, Presses Universitaires de France, Paris, 1988

2. ATİKER, Erhan, Evrim Sürecinde Bireysellik ve Toplumsal Farklılaşma, yayınlanmamış doçentlik tezi, İstanbul, 1991

3. BAJOIT, Guy, Pour Une Sociologie Relationnelle, Presses Universitaires de France, Paris, 1992

4. BOTTOMONE, Tom ve NİSPET, Robert, çevirenleri denetleyenler TUNCAY, Mete ve UĞUR, Aydın, Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi, Verso Yayıncılık, Ankara, 1990

5. JUAN, Salvador, Sociologie des Genres de Vie, Presses Universitaires de France, Paris, 1991

6. ŞENEL Alâeddin, Siyasal Düşünceler Tarihi, Sevinç Matbaası, Ankara, 1992

7. TOURAINE. Alain, Production de la Société, Editions du seuil, Paris, 1977

AVRUPA PARLAMENTOSU'NUN BÜTÇEYE İLİŞKİN YETKİLERİ*

Murat T. YÖRÜNGE

Avrupa Parlamentosu'nun bütçeye ilişkin yetkileri en mütekamil yetkileridir. Gelişimi tedrici ve istikrarlı olan milli parlamentolarda olduğu gibi Avrupa Parlamentosu da bütçeye ilişkin yetkileri bir parlamentonun sahip olması gereken belli başlı yetkilerden daha önce kazanmıştır.

Neden bir yasama organının embriyosu diğer yasama faaliyetlerinden önce mali alanda gelişme gösterir? Neden gelir kalemleri yaratmak ve harcamaları yönlendirmek yetkisi parlamentoların diğer yasama yetkilerinden çok daha önce elde ettikleri yetkidir?

Kanaatimizce bu gerçek, insan psikolojisi ile yakından ilgilidir. Bir ulus demokratik düşüncelerle temasa geçip, kendi kaderini siyasal iktidarı etkileyerek yönlendirme arzusunu duyar duymaz devletin ihtiyaçları için kendisinden alınan para (yani vergiler) konusunda başka her şeyden fazla titizlik göstermektedir. Bu paranın kendisinden alınış ve harcanış şekli hakkında söz sahibi olmak istemektedir. Mal varlığını bir tür vergi biçiminde devlete intikal ettikten sonra dahi kontrol etmek insani bir içgüdüdür. İnsanlar feragat etmek zorunda kaldıkları paranın kendi yararlarına ya da en azından toplum yararına harcandığından emin olmak isterler.

Avrupa Parlamentosu'nun gelişiminde de aynı kural işlemiştir. AT 1 Ocak 1975 tarihinde kendi gelir kaynaklarına sahip olduğu anda Avrupa Parlamentosu'nun bütçeye ilişkin yetkilerinde önemli bir gelişme gerçekleşmiştir. 1 Ocak 1975 tarihinde yani AT kendi gelir kaynaklarına kavuşuncaya kadar sadece AKÇT kömür ve çelik üretimi üzerine vergi koyma hakkına sahipti. Diğer iki topluluk ise tamamiyle üye devletlere bağlı idiler. Herbir üye devletin sağlayacağı miktar kurucu antlaşmalarla belirlenmişti. Üye devletler komisyonun topluluğu kendi gelir kaynaklarına kavuşturma çabaları karşısında pek isteksiz davranıyorlardı.

Çünkü:

1. Böyle bir gelişme hemen Avrupa Parlamentosu'nun bütçeye ilişkin yetkilerinde kayda değer bir artışı akla getiriyordu. Zira Avrupa halklarının temsilcilerinden oluşan bir kuruluşu mezkur halkların vergilerinin tahsil ve harcama biçimi üzerinde söz hakkından yoksun bırakmak demokrasi teorisi ve geleneklerine aykırı düşerdi. Temsil yeteneğini haiz olmayan bir organın bu fonksiyonu ifa etmesi düşünülemezdi.

2. Bu nedenle böyle bir değişiklik topluluğun uluslarüstü niteliğini üye devletlerin sahip oldukları yetkilerin zararına olarak değiştirebilirdi.

Öte yandan Komisyon, topluluğu otonom

* III. S.B.K.'ya sunulmuştur.

gelir kaynaklarına kavuşturmak hususunda ısrarlı davranıyordu. Bunun başlıca nedeni topluluğun giderlerini karşılayan üye devletlerin ortak çıkarlar için yapılan harcamaları desteklemek yerine, yatırımları paranın karşılığını almak eğiliminde olmalarıydı. İkinci neden Komisyonun harcamaların amaçlarının tayininde üye devletlerin söz sahibi olduğu bu sistemi sona erdirmek istemesiydi ¹. Açıkça görülüyor ki Komisyon AT'nin istikbaldeki gelişimi ve bağımsızlığını sağlamak için böyle bir değişikliği zorunlu addediyordu. Komisyon AT için otonom gelir kaynakları yaratmak amacıyla Konsey'e bir teklif sundu. Bu teklif Parlamentoyu bütçeye ilişkin yeni yetkilerle donatıyordu. Teklif, Konsey'de, Fransız Dışişleri Bakanınca şiddetle reddedildi ve bu konuda çıkan uyuşmazlık topluluk tarihinde en ciddi bunalımlardan birini başlattı ².

Bir yıl içerisinde buhran atlatıldı ve 1966 anlaşmaları bağitlandı. Ancak topluluğun kendine has gelir kaynaklarına kavuşturulması ve Parlamentonun bütçeye ilişkin yetkileri sorunu zorunlu olarak geçiş dönemi sonuna ertelendi ³.

AT'nu kendi gelir kaynaklarına kavuşturma çabaları 1969 yılında yeniden hız kazandı. Bunun iki temel sebebi vardır:

(1) Avrupa Parlamentosunun yetkilerinde artışa şiddetle karşı çıkan De Gaulle'ün istifası.

(2) Geçiş döneminin sona ermesinin daha güçlü bir Parlamento ve daha bağımsız ve Topluluk fikrini destekleyenler ve karşı çıkanlar üzerindeki psikolojik etkileri ⁴.

1969'da, Komisyon'dan gelen bir teklif üzerine Devlet ve Hükümet Başkanları Konseyi, yıl sonundan önce Topluluğun kendi gelir kaynaklarına kavuşturulması ve Parlamentonun bütçeye ilişkin yetkilerinde artış konusunu bir çözüme bağlamayı kararlaştırdı ⁵.

Konuyu çözüme bağlayan somut adımlar, birer gün arayla 21 ve 22 Nisan 1970 tarihlerinden imzalanan "Üye Devletler Katkılarının Yerini Topluluğun Kendi Kaynaklarının Almasına İlişkin Karar" ve "Lüksemburg Andlaşması" olmuştur.

Lüksemburg Andlaşması beş kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımlardan üçü çok önemlidir. Bu kısımlar sırasıyla, AKÇT Andlaşmasının 78. maddesini, AET Andlaşmasının 203. maddesi ve 206. maddesinin son paragrafını, Euratom Andlaşmasının 177. maddesi ve 180. maddesinin son paragrafını, tadil etmektedir.

Andlaşma, iki aşama ön görmek suretiyle yeni prosedürün esaslarını vaz etmiştir (1). AT'nun Üye Devletler katkılarına bağımlı kalmaya devam edeceği birinci aşama. (2) AT'nun kendi gelir kaynaklarına kavuşacağı nihai aşama. (1 Ocak 1975 tarihinden itibaren başlayacaktır).

İlk aşamada, Parlamento bütçeyi değiştirmek için öneriler sunma hakkına sahip olacaktı. E-

ğer tadil önerisi bir Kurumun harcamalarını artırmaya yönelik ise, öneri ancak Konsey'in mevsuf çoğunlukla onaylaması halinde kesinlik kazanacaktı. Eğer tadil önerisi bir Kurumun harcamalarını artırmaya yönelik değilse, Konsey öneriyi mevsuf çoğunlukla reddetmedikçe öneri geçerli olacaktı ⁶.

Böylece, AT'nun kendi gelir kaynaklarına sahip olacağı tarihe kadar Avrupa Parlamentosu'nun bütçeye ilişkin yetkileri istişarî olmaya ve son sözü söyleme yetkisi konseye ait olmaya devam edecekti.

1 Ocak 1975 tarihinden sonra uygulanacak usûl ise şu şekilde vaz olunmuştur:

Komisyon bütün topluluk kurumlarının tahmini harcamalarını topladıktan sonra bir ön taslak hazırlar ve her yıl bu ön taslağı en geç 1 Eylül'de Konseye sunar. Konsey, Komsiyon'a ve ilgili diğer kuruluşlara danıştıktan sonra bu ön taslağı hiç değiştirmeden, ya da bir takım değişiklikler getirerek onaylar. Konseyin onayladığı taslağın en geç 5 Ekim tarihinde Parlamente'ya sunulması gerekir ⁷.

Parlamento, zorunlu harcamalarla ilgili bölümlere ilişkin olarak, kullanılan oyların basit çoğunluğuyla, değişiklik teklifleri ve zorunlu olmayan harcamalarla ilgili bölümlere ilişkin olarak üye sayısının salt çoğunluğuyla değişiklikler getirebilir ⁸.

Eğer Parlamento, 45 gün içerisinde herhangi bir değişiklik yapmaz veya değişiklik teklifi getirmez ya da taslağı sarahaten onaylarsa, taslak kesinlik kazanır. Değişiklikler yapar ve değişiklik teklifleri getirirse, bu tadiller veya değişiklik teklifleri tekrar Konsey'e sunulur ⁹.

Parlamento tarafından yapılan değişiklikler Konsey bunları on beş gün içerisinde mevsuf çoğunlukla değiştirmedikçe geçerliliklerini muhafaza ederler. Değişiklik tekliflerinin ise, geçerlilik kazanmaları için Konseyce onaylanmaları gerekir ¹⁰. Eğer Konsey taslağın kendisine intikalinden itibaren on beş gün içerisinde taslakta herhangi bir değişiklik yapmazsa, Parlamento'nun değişiklikleri geçerlilik kazanır, değişiklik teklifleri ise hiçbir hüküm ifade etmez.

Şayet Konsey Parlamentonun yaptığı değişiklikleri tadil eder, ya da değişik tekliflerin bazılarını onaylamazsa, taslak tekrar Parlamento'ya gönderilir. Parlamento'nun, Konseyce kabul edilmeyen değişiklik teklifleri hakkında yapabileceği hiçbir şey yoktur. Öte yandan, üye salt çoğunluğunun oy kullanmış olması şartıyla ve kullanılan oyların 3/5'i muvafık olmak kaydıyla, daha önce yapmış olduğu değişikliklere kesinlik kazandırılabilir ¹¹.

Açıkça görüldüğü gibi, zorunlu harcamalar alanında Konsey, zorunlu olmayan harcamalar alanında ise Parlamento son sözü söyleme hakkına sahiptir.

Bütçeye ilişkin yetkilerin bu şekilde dağıtılmasının mantığı ne olabilir? Bu soruya, zorunlu

harcamalarla zorunlu olmayan harcamaların bir tanımını yaptıktan sonra yanıt vermek istiyoruz.

Zorunlu harcamalar "doğrudan doğruya Roma Andlaşmasından ve bu Andlaşmaya uygun olarak kabul edilen mevzuattan kaynaklanan ¹² harcamalardır. Bunun dışında kalan bütün harcamalar ise, "zorunlu olmayan harcamalar" olarak mütalâa edilir. Zorunlu olmayan harcamalar, kurumların idarî harcamaları, Sosyal Fon, Bölgesel Fon harcamaları, Araştırma, Enerji ve Endüstri politikası harcamalarından ibarettir ¹³.

Konsey'le Parlamento'nun bütçeye ilişkin yetkileri arasında bir sınır çizme sorunu, zorunlu harcamalarla zorunlu olmayan harcamaları ayırt etmenin güçlüğünden kaynaklanmaktadır. Konsey, zorunlu harcamaların kapsamını genişletmeye çalışmaktadır. Ancak, zorunlu olmayan harcamaların 1972 ¹⁴ bütçesindeki %3-4'lük payının sür'atle artarak, son yıllarda bütçenin 1/3'üne ulaştığı da dikkate değer bir husustur ¹⁵.

Bu gerçek, bizi, Parlamento'nun bütçeye ilişkin yetkilerinde önemli bir değişiklik olmasa da, zorunlu olmayan harcamaların hızlı artışı nedeniyle, bütçenin giderek daha büyük bir bölümünün Parlamento'nun kontrolüne geçeceğini düşünmeye sevk etmektedir. Ancak, unutulmamalıdır ki, bazı sübjektif, objektif ve teknik sınırlamalar, Parlamento'nun karar yetkisini kısıtlamaktadır. Komisyon, artış oranını aşağıdaki etkenleri dikkate alarak tesbit eder:

- (1) Topluluk gayrisafi millî hasılasındaki artış
- (2) Üye Devlet bütçelerindeki vasatı farklılıklar:
- (3) Bir önceki malî yılda cari olan geçinme endeksleri ¹⁶.

Kaptein'e göre, yukarıda zikrolunanlar dışında, bazı teknik sınırlamalar da sözkonusudur. Zorunlu olmayan harcamalar, büyük ölçüde, idarî harcamalardan oluşmaktadır. "Bütçe vazıı, idari harcamaları belirlerken, daha önceki bütçelerde üstlenilen taahhütlerle bağlıdır" ¹⁷.

Şimdi az önce sorduğumuz soruyu yineleyelim: Zorunlu harcamalarla zorunlu olmayan harcamaları üzerinde son sözü söyleme hakkı, hangi düşüncelere istinaden Konsey'le Parlamento arasında paylaştırılmıştır? Bu soruyu yanıtlayabilmek için, demokrasiyle yönetilen bir ülkede parlamentonun sahip olduğu yasama yetkisinin nitelikleri anımsanmalıdır: Yasama yetkisi "Genel" ve "Asli"dir. Ayrıca doğrudan doğruya egemenliğin kaynağı olan ulustan iktisap edilmiştir. Kapsamı geneldir. Yasama organı, anayasayı ihlâl etmedikçe dilediği konuda yasa çıkarabilir. Halbuki Topluluk bünyesinde yasama faaliyetinin kapsamı kurucu Anlaşmalarla sınırlandırılmıştır. Topluluk kurumları gerekli gördükleri her konuda yasama faaliyetinde

bulunamazlar. Andlaşmalarla kendilerine tanınan yetkilerin sınırlarını aşamazlar.

Andlaşmalardan kaynaklanmayan zorunlu olmayan harcamalar alanında, Kurumların yetkileri bir ulusal parlamentonun yetkilerine çok yaklaşmaktadır. Bu alanda kurumların yetkileri, aynen ulusal yasama faaliyetlerinde olduğu gibi genel kapsamlıdır. Şüphesiz, ilk bakışta Bakanlar Konseyi de Topluluk halklarını temsil etmektedir. Fakat ülkelerini temsilen Konseyde bulunan bakanlar, seçmenlerince bu görevi üstlenmek üzere değil, sadece millî parlamentonun bir üyesi olarak seçilmişlerdir. Seçmen, seçim sonucunda kimin dışışleri bakanı veya ilgili konunun bakanı olarak Konsey'de görev alacağı hakkında bir fikre sahip değildir. Bu nedenle, ulusal seçimlerde Topluluğun sorunlarını dikkate alarak değil, sadece iç politika kaygılarıyla oy verir. Bu durum Avrupa parlamentosu seçimleri için dahi geçerlidir. Ancak, unutulmamalıdır ki, Avrupa Parlamentosu'nun yetkileri arttıkça bu durum değişecektir. Öte yandan, bakanların atanması prosedürü, seçmenin oy verirken Topluluğun sorunlarını dikkate almasına imkân vermeyecek biçimde dolaylıdır. Bu nedenle, kanaatimizce Konsey demokratik temsil kabiliyetinden yoksundur. Topluluk giderek uluslarüstü niteliğini güçlendirildikçe Üye Devletlerin millî egemenlik konusundaki endişelerinin üstesinden gelmek kabili olacaktır.

Zorunlu olmayan harcamalar, kurucu Andlaşmalardan kaynaklanmamaktadır. Bu nedenle zorunlu harcamalara nazaran, gerçek yasama faaliyetine daha büyük benzerlik göstermektedir.

Öyleyse, Topluluk halklarının temsilcilerine bu alanda son sözü söyleme yetkisinin verilmesi doğaldır. Kurucu Andlaşmalarda belirtildiği gibi, Parlamento, Üye Devletler halklarının temsilcilerinden oluşan tek organdır. Sonuç olarak, zorunlu olmayan harcamalar üzerinde son sözü söyleme yetkisi Avrupa Parlamentosunun sahip olması gereken yetkilerinin asgarisidir ve bu yetkiye Lüksemburg andlaşması dolayısıyla sahip olmuştur.

Bütün bunlar bize neyi göstermektedir? Bir gün, Topluluğun bütünleşme süreci öyle bir ivme kazanabilir ki, bunları kurucu Andlaşmalara dayanan statik bir yapıyla yönetmek mümkün olmaktan çıkar. O zaman, kurumsal güç dengesini, egemenliğin gerçek kaynağının, Avrupa halklarının doğrudan temsilcisi olan Avrupa Parlamentosu lehine yeniden gözden geçirmek gerekir. Topluluğun, günün birinde, ileri bir bütünleşme aşamasına ulaşacağını ve ihtiyaçlarının artık donmuş Andlaşmalarla giderilemeyeceğini farz edersek, genel bir kapsama kavuşacak ve bu yönden ulusal parlamentoların yasama yetkilerine benzeyecek olan Topluluk yasama yetkisinin Avrupa Parlamentosuna ait olacağını söyleyebiliriz. Fakat bu derece mütekâmil bir bütünleşmenin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği şimdiden kesin olarak söyle-

nemez. Ancak, Topluluk meselelerinin bir grup Andlaşma marifetiyle ne ölçüde çözümlenebileceği hususu ile Avrupa Parlamentosunun bütçe ve yasama yetkileri arasında yakın bir ilişki vardır.

Lüksemburg Andlaşmasının Parlamentoya bahsettiği bir diğer yetki de bütçenin uygulanması ile ilgili olarak Komisyon'u ibra yetkisidir. Bu yetki tek başına Avrupa Parlamentosuna tanınmamıştır. Parlamento, Konsey'ce ibrasından sonra Komisyon'u ibra eder.

Lüksemburg Andlaşmasının yürürlüğe girmesinden 4-5 yıl sonra imzalanan Brüksel Andlaşması, Parlamentoya bir takım yeni yetkiler bahsetmiştir. (Brüksel Andlaşmasının imza tarihi 22 Temmuz 1975'tir) ¹⁸.

Bunlardan en önemlisi bütçeyi tümüyle reddetmek yetkisidir. Bütçenin Parlamento'ca tümüyle reddi, Parlamento üyelerinin salt çoğunluğunun katıldığı bir oturumda verilen oyların 2/3'ünün bütçenin reddi yönünde kullanılmış olması halinde mümkündür. Parlamento, bütçeyi ikinci yani son turda reddedebilir ¹⁹.

Bu durumda, yeni malî yılın aylık giderleri bir önceki yılın harcamalarının 1/12'sine eşit tahsisatlarla karşılanır. ²⁰ Brüksel Andlaşması, ayrıca, bütçeyi denetlemekte Konsey ve Komisyon'a yardımcı olmak üzere bir sayıştay kurulmasını öngörmüştür ²¹.

Brüksel Andlaşması, Komisyon'u ibra yetkisini tek başına Parlamentoya tanımıştır. Parlamento bu işlemi Konsey'in tavsiyesi üzerine yapar. Artık Konseyin bu işlemden belirleyici bir rolü yoktur. Sadece Parlamentoyu bağlamayan bir görüş bildirir. Ayrıca, Brüksel Andlaşmasıyla, bütçenin bağlandığını ilan etme yetkisi de Parlamento başkanına verilmiştir ²². Sembolik görünen bu usul kuralı, bütçenin yapılmasında Parlamentonun daha etkin bir role sahip olduğunu göstermektedir.

Bütçenin yapılması ve uygulanmasında halen bazı güçlükler mevcuttur. Bütçeyi uygulama yetkisi hâlâ Komisyon'a aittir. Parlamento, hâlâ, Komisyonu alınan kararlara uymaya zorlayacak olanaklardan yoksundur. Zorunlu harcamalarla zorunlu olmayan harcamaları tasnif eden ve "Harmel Listesi" şeklinde adlandırılan bir liste üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Yeni ortak politikaların tesisi, bu politikalarla ilgili harcamaların tasnifi konusunda ve bunlarla ilgili olarak Parlamento ve Konsey'in yetkilerinin tesbitinde güçlükler yol açmaktadır. ²³.

Bunların yanı sıra, Parlamento, yıllık bütçeye dahil edilmeyen bazı harcamaların bütçe prosedürüne tabi olmasında ısrar etmektedir. Böylece, genel bütçenin 1/4'üne baliğ olan bu harcamalar Parlamento tarafından bir ölçüde kontrol edilebilecek ve böyle bir değişiklik bütçenin genelliği prensibi ve AET Andlaşmasının 199. maddesine

uygun olacaktır. Parlamentonun üzerinde ısrarla durduğu diğer bir husus da, Üye Devletler tarafından tahsil olunup Topluluk bütçesine devredilen KDV üzerinde mevcut sınırlamanın kaldırılmasıdır.

AVRUPA PARLAMENTOSUYLA ULUSAL PARLAMENTOLARIN BÜTÇE YETKİLERİ ARASINDAKİ FARKLAR

Avrupa Parlamentosunun bütçe yetkileri demokratik bir ulusal parlamentonun bütçe yetkilerine ne ölçüde benzerlik gösterir? Şüphesiz bu makede bütün demokratik parlamentoların bütçe yetkilerini mukayeseli biçimde ele almaya imkân yoktur. Bu nedenle, demokratik parlamentoların bütçe yetkilerinin ortak yönlerini inceleyecek ve Avrupa Parlamentosunun bunlardan hangilerine sahip olduğunu araştıracağız.

Demokratik ulusal parlamentoların bütçeye ilişkin yetkileri, kabaca, şu şekilde tadar edilebilir:

1. Hükümetçe önerilen harcama ve gelir kalemlerini onaylamak.
2. Harcamaların değişik kalemlere dağılımını görüşmek ve onaylamak.
3. Hükümetin bütçeyi uygulayış şeklini onaylamak ve bütçe hükümlerine uyulup uyulmadığını denetlemek ²⁴.

Yukarıdaki açıklamalarda açıkça görüldüğü gibi, Avrupa Parlamentosu, Topluluk gelirlerinin miktarını belirleme yetkisine sahip değildir. "Tarımsal vergiler ve gümrük vergilerinin oranları Komisyon ve Konsey'ce, Üye Devletlerin maddî katkıları da Konsey'ce belirlenmektedir" ²⁵. Üye Devletlerce tahsil olunup belli bir oranda Topluluk bütçesine devredilen KDV'nin miktarını ise Konsey tesbit etmektedir. Avrupa Parlamentosu, şüphesiz, halihazırda, gelirlerin miktarını belirleyen kararları onaylamak yetkisine sahip değildir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, harcamaların değişik kalemlere taksiminde söz sahibi olmasını sağlayan bazı yetkilerle donatılmıştır. Ancak, millî parlamentolar, Avrupa Parlamentosunun denetimi yetkisini kısıtlayan bir takım sınırlamalara tabi değildir. Her şeyden önce, Avrupa Parlamentosu zorunlu harcamalara ilişkin olarak sadece değişiklik teklifleri getirmektedir. Demek oluyor ki, bu alandaki yetkileri hâlâ istisari-dir. Millî parlamentolar böyle bir sınırlamaya tabi değildir.

Zaman geçtikçe toplam harcamalar içindeki payı büyüyen, fakat şu anda bütçenin sadece 1/3'ünü oluşturan zorunlu olmayan harcamalar alanında ise, daha geniş yetkilere sahiptir. Fakat yaptığı değişiklikleri Konsey'in reddetmesi halinde kesinleştirmek için kullanılan oyların 3/5'inin muvafık olması zorunluluğu, Parlamentonun bu alandaki etkisini azaltmaktadır. Bu denli yüksek bir çoğunluğa ulaşmak, bazen Parlamento için imkânsız olmaktadır. Ayrıca, Parlamentonun hareket alanını

sınırlayan sübjektif, objektif ve teknik kısıtlamalar da bütçe prosedürü içerisinde Parlamentonun serbestçe tasarrufta bulunmasına mani olan engeller oluşturmaktadır. Brüksel Andlaşmasının yürürlüğe girmesiyle Avrupa Parlamentosu, milli parlamentoların sahip olduğu bir başka yetki kazanmıştır. Topluluk bütçesini bir bütün olarak reddetmek. Ancak, Herman ve Lodge, bu yetkinin kullanılmasının çok ciddi sonuçlar doğuracağını ve bu yüzden Parlamentonun bu yetkiyi kullanmaya kolay kolay cesaret edemeyeceğini belirtmektedirler. Bütçenin reddi için gerekli oranın yüksek oluşu da Parlamentonun bu yetkiyi kullanmasını güçleştirmektedir.

Avrupa Parlamentosunun bütçeye ilişkin yetkilerinin kısaca incelenmesi sonucunda, ulusal Parlamentoların sahip olduğu birçok yetkileri Avrupa Parlamentosunun haiz olmadığı ve sahip olduğu yetkileri de bir ulusal parlamento kadar etkin bir biçimde kullanamadığı açıkça görülmektedir. Bütçeye ilişkin yetkilerin Avrupa Parlamentosunun en mütakâmil selâhiyetleri olduğu göz önüne alınınca, durumun güçlü bir parlamento fikrini destekleyenler açısından cesaret kırıcı olduğu anlaşılmaktadır.

DİPNOTLAR

- (1) Coombes, D., **The Power of the Purse in the European Communities**, Londra, Chan tem House, 1972, s.23.

- (2) Bkz: J. Newhouse, **Collision in Brussels**, Londra, 1968.
(3) Coombes, D., age, s.25.
(4) İbid, s.26
(5) İbid., s.27.
(6) Bozkurt, Öz., **Avrupa Parlamentosu, Usûller ve Yetkiler**, Ankara, O.D. Sevek ve İdare Enstitüsü, 1988, s.30.
(7) İbid, s.28.
(8) İbid, s.28.
(9) İbid, s.28.
(10) İbid, s.29.
(11) İbid, s.29.
(12) Lüksemburg Andlaşması, m.4.
(13) Bozkurt, Ö., age, s.32.
(14) Vedel Raporu
(15) Bozkurt, Ö., age, s.33.
(16) Herman, V. ve Lodge, J., **The European Parliament and the European Community**, Londra, Macmillan, 1978, s.38.
(17) İbid., s.39.
(18) Bozkurt, Ö., age, s.34.
(19) İbid, s.35.
(20) Brüksel Andlaşması, b.13.
(21) Bozkurt, Ö., age, s.35.
(22) İbid, s.35.
(23) İbid, s.36.
(24) Coombes, D., age, s.17.
(25) Herman, V. ve Lodge, J., age, s.35.

**GIRTLAK
KONUŞMA CİHAZI**

İŞİTME CİHAZLARI

İŞİTME CİHAZLARI

HERGÜN TİCARET

Mustafa Haluk **TATARAĞASI**

İzmir Cad. Menekşe (1) Sok. No: 5/1 Kızılay

Tel: 425 78 68 - 425 00 67 Fax: 425 86 10

NOT 1 : İşçinin kendisine veya çocuğuna ücretsiz verilmektedir.

NOT 2 : Memur, emekli ve bakmakla yükümlülere 1992 yılı içinde devlet seyyanen 1.500.000 TL. sı yardım yapmakta. Servox konuşma cihazını bedava vermektedir.

DUYURU

KUMPANYA, BU YIL ÖZEL TİYATROLARA VERİLEN PARASAL DEVLET DESTEĞİNDEN PAYINA DÜŞEN 50.000.000 T.L.'Yİ ALAMIYOR. SİZİ YARDIMA ÇAĞIRIYORUZ.

Geçtiğimiz yıl Naz Erayda ve Kerem Kurdoğlu tarafından kurulan, kurulduğu yıl İstanbul'a Tarlabası'nda deneysel bir tiyatro salonu kazandıran, 1991-1992 sezon sonunda çıkarttığı oyunları "Fayton Soruşturması" ile iki saygın ödüle layık görülen (1992 İsmet Küntay Ödülü, 1992 Tiyatro Eleştirmenleri Birliği Ödülü) KUMPANYA, özel tiyatrolara parasal desteğin rekor düzeye çıktığı bu yıl devletten tek kuruş destek alamıyor.

KUMPANYA, bu yıl destek için başvurduğunda özellikle deneysel tiyatro salonu KUMPANYA SAHNESİ'nin yaşatılması için desteğe ihtiyacı olduğunu bildirmişti. Ayrıca yeni başlattığı ikinci bir laboratuvar çalışmasını da proje olarak sunmuş, ancak bu çalışmanın 1993 Ekim'inden önce seyirce karşısına çıkmayacağını çok açık bir şekilde belirtmişti.

Gülşen Karakadıoğlu, Tevfik Gelenbe, Ahmet Gülhan, Atıla Sav, Ayşegül Yüksel, Dinser Sümer ve Tamer Levent'ten oluşan değerlendirme kurulu, KUMPANYA SAHNESİ'ni yaşatmayı desteklenmeye değer görmemiş, ikinci projemize ise 50.000.000 T.L. destek verilmesine karar vermiştir. Ancak KUMPANYA'ya gönderilen protokol öyle şartlar içeriyordu ki, 1993 Ekim'ine hedeflenen bir proje için para almanın mümkün olmadığı açıkça görülüyordu.

(Aynı sözleşmede yer alan bir çok şartın Türk Tiyatrosu'na önemli zararlar vereceğini belirtmeliyiz. Tiyatro kamuoyunu bu sözleşmenin tüm şartlarını ciddi bir şekilde tartışmaya davet ediyoruz. Bu konuda çeşitli şartları, çeşitli açılardan ele alan kısmî ve kısa bir ön çalışma için ekteki 10.12.1992 tarihli dilekçemizi inceleyebilirsiniz.)

KUMPANYA SAHNESİ'nin masraflarını karşılayamıyoruz. O amaçla kullanmak için çok acil paraya ihtiyacımız var. Görüldüğü kadarıyla ya bir yanlışlık sonucu, ya şaka olsun diye, ya da bilinçli bir şekilde elimize geçmesin diye ikinci projemize çıkartılan parayı, KUMPANYA SAHNESİ'nin masrafları için kullanabilmeyi talep ettik. 26.11.1992 tarihinde bir dilekçe ile Kültür Bakanlığı'na başvurduk. Bakanlık, yetkinin kurulda olduğunu söyleyerek dilekçeyi kurul üyelerine havale ettiğini bildirdi. Kurul üyelerinden Ahmet Gülhan ve Gülşen Karakadıoğlu ile temas edip sorunumuzu anlatmak istediğimizde onlar tara-

findan da bürokrasiye havale edildik. Konu iki hafta kadar tam bir sessizliğe gömüldükten sonra 01.12.1992 tarihli bir mektupla "söz konusu 50.000.000 T.L.'yi salon için kullanmanın yürürlükteki yönetmelik açısından mümkün olmadığı" ve paranın bloke edildiği bildirildi. Yürürlükteki yönetmeliğin hazırlanmasından bizzat sorumlu olan bir kadronun, kendi hazırladığı yönetmeliği gerekçe göstermesini sorumluluktan kaçış olarak yorumluyoruz. Daha sonra 14.12.1992 tarihinde tekrar toplanacağını öğrendiğimiz kurulda değerlendirilmesi için ilkelerimizden taviz vermeyen (yani sahte bir "yeni proje" sunmayan) daha ayrıntılı bir dilekçe ve bütçe yazarak KUMPANYA SAHNESİ'nin önemini ve harcamalarını bir kez daha anlatmayı denedik. (10.12.1992 tarihli dilekçe). Son başvurumuz da dikkate alınmadı.

Kısacası KUMPANYA, yaptığı işlerle fazlasıyla hakettiğine inandığı parasal destekten tek bir kuruş alamamaktadır.

Bu haksızlığın düzeltilmesi için siz dahil herkesden yardım talebinde bulunuyoruz. Lütfen ekte gönderdiğimiz yazışmaları da inceleyiniz ve -yanımızda veya karşımızda- tepkinizi dile getiren kısa bir yazıyı, bir cümle bile olsa bize iletiniz.

KUMPANYA SAHNESİ'ni kapatmak zorunda kalmak istemiyoruz. Acil yardıma ihtiyacımız var.

İleteceğiniz küçük bir tepkinin bize büyük yararı olabilir. Şimdiden ilginize teşekkür ederiz.

Adres: KUMPANYA

Naz Erayda ve Kerem Kurdoğlu

Aşıyan, Kayalar Sok. No:9

Bebek/ 80810 ISTANBUL

Telefon: (1) 265 10 03

Faks: (1) 255 41 94

Ekler:

1) 26.10.1992 tarihli dilekçemiz. (Paranın KUMPANYA SAHNESİ için kullanılabilmesini talep eden ilk başvuru).

2) Salon harcamaları ve tadilatın tamamlanması ile ilgili ayrıntılı bütçe.

3) Bakanlığın 01.12.1992 tarihli red cevabı.

4) 10.12.1992 tarihli dilekçemiz. (Destek ilkeleri, protokol maddeleri ve Değerlendirme Kurulu'nun tavrı üzerine "eleştiriler-öneriler" şeklinde ayrıntılı bir ön çalışma için bu metnin okunmasını tavsiye ederiz.)

Duvarlarınıza saten giydirin.

Şimdi yepyeni bir boya var.
ÇBS Saten. Gerçekten silinebilir,
mum parlaklığında sentetik boya.
Modern dekorasyon anlayışı
doğrultusunda geliştirilmiş
pastel tonlarda, birbirinden çekici 25 renk.
Duvarlarına saten giydirmek isteyenler için
artık ÇBS Saten var.

ÇBS
Saten

YARI MAT SENTETİK BOYA

GEDİK HOLDİNG

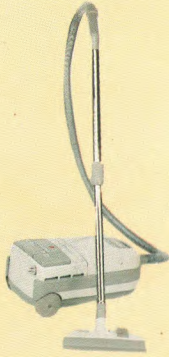
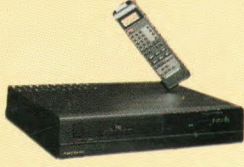
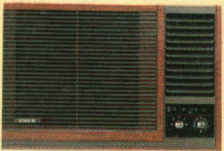
29.'uncu yılında bünyesindeki 24 şirketi, 700 çalışanı, 1000'den fazla bayii ile Türk Ekonomi'sine ışık tutmaya devam ediyor.

GEDİK HOLDİNG
GEDİK PAZARLAMA
GEDİK DIŞ TİCARET
GEDİK MENKUL DEĞERLER
BÖHLER
TERMO
SIRMETAL
SAMTAŞ
FRONIUS
SILOKS
GEDİK-HALSAK KIBRIS
GEPAS
ÖZGÜR REKLAMCILIK
HALSAK KİMYA
HALTUR
HALTAŞ
KARTAL KAYNAK
HASSAS DÖKÜM

TEMSİLCİLİKLER
CASTOLIN + EUTECTIC
DRESSEN PUMP
PLYMOVENT
BINZEL KAYNAK TORÇLARI
FURTENBACH GMBH
ÖGUSSA İNO SİLOX

GEDİK HOLDİNG A.Ş.
Yakacık Cad. No: 134 81430 Kartal - İstanbul
Tel: 389 59 90 (10 Hat) Fax: 353 58 53
Teleks: 36570 Geho tr.

**İLERİ TEKNOLOJİ
ÜSTÜN KALİTE
MÜKEMMEL DİZAYN
YÜKSEK PERFORMANS.**

"Yaşama Zaman Ayırmak İçin..."

Arçelik A.Ş. 41460 Çayırova - İstanbul Telefon: (1) 395 45 15; Telex: 34 138 arc tr; Telefax: (1) 395 27 27